

Cesti, Liidwi ja Kuura maa ajalugu.

Muistisest ajast meie ajani.

Kõigile isamaa armastajatele üles pannud

ja

wälja annud

M. J. Eisen.



Tartus.

Schnakenburgi trükk ja kulu.

1877.

1798.

Õesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu.

Muistsest ajast meie ajani.

Kõigile isamaa armastajatele üles pannud

ja

wälja annud

M. J. Eisen.



Tartus.

Schnakenburgi trükk ja kulu.

1877.

Zensuri poolest lubatud. — Riias, 22. Oktobril 1876.

1798.

Sissejuhatuseks.

Sga isamaa armastaja, kes isamaa olewikku öiete mõista ja taht aru saada tahab, peab tema minewikku tundma, kus mõnda asja koguni teist wiisi kui meie päiwi on olnud. Kes seda selgeste teab ja tunneb, kudas kõik aega mööda sündinud, selle sees võib wast alles tõsine isamaa armastus ja kalliks pidamine ülesse ärgata, waimustusega südant täita ja tegewusele äratada, et hääb, mis armust pakutakse, tänuga wastu wõtaks, paha aga, mis niikumist ja edenemist kinni paneb, elu tee päält ära saata katsuks ja temaga nõnda laua wõitleks, kinni wõidu kroon pääb ehitab ja iga takistus täieste kadunud on. Ehk küll järel tulew raamat *), mis selle ja ülepää üleüldise isamaa ajalou üle täädust anda tahab, kõigi juhtumiste pikema seletuse pärast palju suurem saama oleks pidanud, ei wõinud see ometi sündida, sest ta ei ole mitte üksikute põhjalise tääduse nõudjate, waid kõikide jaoks kirjutatud. Kes ajaloust õiget kasu saada soowib, sellele oleks soowida, et ta lugemise juures Schnafenburgi kuluga trükitud suurt Gesti, Liimi ja Kuura maa kooli seina kaarti pruugiks, kus ta kõiki ette tulewaid kohte kergeste üles leida võib. Isamaa ajalugu ärgu olgu mitte paljaks lugemiseks, waid kindlaks meeles pidamiseks ja mõistuse kosutuseks.

Mine nüüd, raamat, ja kogu enesele sõpru kõige Gesti rahwa seas!

M. J. Eisen.

*) Järel tulew raamat on Gesti keelde ümber tehtud ühe Saksa keeli raamatu järel, mille nimi on: „Leitfaden der vaterländischen Geschichte der Ostseeprovinzen.“

I. Muistne aeg.

1. Vanad Gesticlased.

Millal Gesticlased Asia maalt, kus inimese- fugu kätti on, Euroopa maale elama tulnud, see on täieste teadmata, sest selle üle ei seisja wanaaja kirjades mingisugust tõetunnistust; nii palju on ometi selge, et nad umbes Kristuse sündimise ajal juba Euroopamaal oliwad, aga sell ajal ei olnud maa, mis nende wõimuse all seisis, mitte nõnda väike nagu nüüd, waid hoopis suurem. Võib olla, et Gesticlased juba kuulsa Greeka kirjamehe Herodoti ajal, kes pääle nelja saja aasta enne Jesust Kristust elas, siin oliwad, sest see nimetab üht põhjapoolist rahwast Melanchlanideks, see on musta kuue meesteks, mis Gesticlaste ja muu Soome fugu rahwa kohta küll väga hästi kõlbab, aga kas ta selle nimega tõeste Gesticlasti ehk mõnda muud rahwast tähendab, kellel sel ajal ehk ka mustad kuued olla wõisiwad, selle pääle ei wõi õiget otsust anda.

Esimest täädust Gesti rahwast annab meile alles kuulus Rooma kirjamees Tacitus (Taatsitus), kelle sõnumed aga seepärast, et ta isi mitte siin ei ole käinud, waid juba Euna-Saksa maal oma reisimist lõpetas, mitte üsna õiged ei ole. Tema kõneleb, et Gesticlased Suevia mere ääres elada, mere waiguga kaubelda, neil palju Suevlaste kobeid ja eluwüisid olla ja nende keel Britannia keele jarnaselt kõlada*). Sest võib näha, et Gesticlased ka sel ajal Lääne ehk Suevia mere ääres, kudas Tacitus Lääne merd nimetas, elasiwad ja mitte üksi praegusel Gesti ja Piiri maal, waid koguni Kuura, Samogitia ja Preisi maal, sest üksi nende maade randades tuleb merewatku ette, mille

*) De moribus German. cap. XXXV. Dextro Suevici maris littore Aestiorum gentes aluuntur, ritus habitusque Suevorum, lingua Britannicae proprior etc.

peremehed Gextlased sel ajal täieste oliwad. Seda tunnistab see weel seda tõemaks, kui ka mujal ajaraamatute kirjutajate kirjas seisab, et Gextlaste maa koguni kunni Reichsli jöeni ulatanud*). Mis eluviiside ja kombete üle ütelda, on see, et ühed neid teiste käest, olgu kauplemise ehk muu ümberkäimise läbi enestele pärinud ehk, et nad ülepää isienesest ühte moodi oliwad. — Et aga Gextlaste keel Britannia keele sarnane olla, on hoopis wõeriti arwamine. Roomlased ei mõistnud ei Suevlaste ega Britannlaste keelt; kui nad nüüd kuulsiwad, et Gextlased mitte Suevlaste keelt ei rääkinud, siis pidi see Britannia keel olema. Uuemat ajal arwawad mitmed õpetatud mehed, et see eksitus see läbi tõusnud, et wana Britannia keel Gesti keele moodi kõlada, mis läbi Tacitus, kes kumbagitti keelt ei mõistnud, neid ühte teise sarnaseks pidas.

Meie peame weel nimetama, et Gextlased ja Soomlased mitte ühes koos ei elanud, waid et ka wiimaseid wanades kirjades esimestest täieste lahutatud öeldakse olewat. — Gextlastest kõneleb ülemal nimetatud kirjamees järel tulewal wiisil edasi: „Nad on ainukesed, kes merewaiku, mis nad glesiks nimetawad, osalt merest, osalt kalda päält korjavad. Mis see on ja kudas see sünnib, seda ei tea nad isigi, ega katsu ka selle põhjust järele murida. Nemad ei tarwita teda mitte, waid müüwad teda meile toorelt, nagu nad teda korjavad ja wõtawad ta eest kallist hinda. Et ta ühe puu mahl on, wõib sest aru saada, et ta sees mulda ja lendawaid elajaid leitakse, kes, kui nad endid wedelikku pääle maha lastsiwad, pea sinna sisse wajuksiwad, ilma et enam wälja oleksiwad jaanud.“

Tacitusest saadik ei kõnele ajaraamatud meile enam tüki aega midagi Gextlastest. Seda selgemine aga ilmutab nende kangust ja wägewust kuuenta aastasaja hakatuses üks kiri, mis kuulus ja wägew Italia kuningas Theodórich Gesti saadikutele koju kaasa andis, kui need teda rahwa nimel suurte kingitustega teretamas käisiwad*). Gesti tänukirjast paistab wälja, et Gextlased ka sel ajal täieste waba rahwas oliwad ja mitte kuningate walitsuse all ei seisnud, sest muidu oleks kirjas kuningaga ja mitte terwe rahwaga kõnelbud.

*) Gordianus lib. de republic. get. cap. V.

**) Cassiodorus lib. V. variar, cap. V.

Mõni aasta hiljem tuli wägew ja waper Rootsi kuningas Ingwar suure wäega Gesti maale, et Gesticlastele, kes Rootslastele palju kahju teinud oliwad, jeda kätte maksta ja neid rahu pidama sundida. Waewalt oliwad aga wahwad Gesticlasted sest täädust saanud, kui nad suurt maa sõjawäge kokku korjasiwad, waenlaste wastu läksiwad, neid lahingis ära wõitsiwad ja põgenema ajasiwad. Kuningas Ingwar isi leidis otja ja sai Lääne maakonda maha maetud. — Umbes 580 aastal purjutas Ingwari poeg, kuningas Onund sõjawäega Gestimaale, et oma isa surma kätte maksta; aga et ta midagi teha ei wõinud, pidi ta peagi koju tagasi pööрма ja Gesticlasti rahule jätma*). Mõni aasta sada hiljem sattus Skandinàvia kuningas Olaf mere pääl wõitlemises Gesticlaste kätte wangi, kes teda aga suure lunastuse hinna eest wabaks lasksiwad.

Kuulsad, wägewad ja wahwad oliwad Gesticlasted wanal ajal ja need maakonnad, mis nende wõimuse all seisiwad, ulatasiwad oma piiretega wäga kaugele. Kui hiljem teiste rahwaste wägi ja wõimus suuremaks kaswis, tungiti Gesticlasti ifka rohkem ja rohkem Soome lahe poole kokku, kust nad enam ei taganenud, waid enestele kindlat elu aset wõtsiwad. Seda maad jautasiwad nad nüüd mitmesse jausse, suuremasse ja wähemasse maakonda, muist loomuliste radade, muist rahwa suuremate suguharude järele. Mitmed nende wanaaegsete maakondade nimed elawad weel praegugi rahwa suus, nagu: Harju maa, Lääne maa, Särwa maa, Wiru maa, Saare maa ja Alutaga. Mitme suurema maakonna nimed on aga nüüdsel ajal hoopis teised, nagu Wiljandi maakond, mis endisel ajal Sakalaks ja Wõru ja Tartu maakond, mis Ugauniaks hüüti. Kudas see kõik sündis ja asjad ferd korralt ifka rohkem teiseks muutsiwad, selle üle puuduwad täielised täädused.

2. Gesticlaste usk.

Nõnda kui kõigi muude Gesticlaste wanaaegiste asjade üle wäga wähe täada on, nii ka nende usu üle. Läti Hindref on ainukene, kes selle üle oma kirjades pisut kõneleb. Kui ka

*) Inglingen Sage, cap. 36 ja 37.

wanad jutud ja laulud selle poolest otjust anda wõiksid, on nad ometi uuemal ajal rahwa suus aruldaseks jäänud, nõnda et nüüd, kus wana warandust wäga hädaste waja on, et minewi-
kust selget aru saada, enam täielikku täadust ei anna.

Nagu kõigil muudel wanaaegistel rahwastel, oli ka Gesticlastel hull jumalaid, kelle nimed aga suuremalt osalt kõik kaduma läinud ja üksi mõnest juuremast weel mälestuseks järele jäänud. Kõige ülem jumal oli Sumal, kellele pääle selle nime weel mõnda muud nime anti, nii kui: Taara, Wanaisa ja Wanataat. Tema üksi oli taewa ja maa walitseja ja peremees; kõik teised pidid tema käsku kuulma ja seda tegema, mis ta ial soovis. Biarimamaal, Walge mere lähedal oli tema ülem tempel, kus ta nii hästi kullaga kui ka kalliste kiwidega üleilbse kaetud kuu sees seisid*). Kui Wanataat müristas ja wälku lõi, siis hüüti teda Ukuks, mõni kord ka Pikreks. Ehk need nimed küll jägedaste nenda ette tulewad, nagu oleksid Sumal, Wanataat ehk Wanaisa, Taara, Uku ja Piker igamees isegi jumal, on nad ometi, kui pikemalt järele uuritud saab, üks ja seesama, kellel mitmesuguse oleku järele ka mitmesuguseid aumnimesid anti.

Taewas oli Wanataadi elukoht; siit jaatis ta inimeste lastele kosutawat päikese walguist maha. Kalewid olidwad temast loodud, et nende nõuu, kunsti ja kangust tarwitada. Kõige wanem neist oli Wanemuine, keda kohe wanaks loodud oli. Wanemuisel olidwad pikad, hallid juuksed, pikk, hall habe ja tema meeles immitšes wanaduse tarkus. Kui mured Wanataadi otsesist kortsutasiwad, oli Wanemuine alati see, kes oma armsa lauluga ja kalli kandle mänguga ta muresid lõpetas ja meelt jälle rõõmsaks tegi.

Teine oli Ilmarine, Wanemuise noorem wend, tuule, wee ja tule walitseja, kõige parema meheea sees ja mehise tugewusega. Tema filmist paistsiwad tarkus ja sügawad mõtted wälja ja tema päralt oli kunstide wõim. — Kolmas oli Lämmeküine, üks ärgas noormees, kes täis nalja tuju, ifka rõõmus ja üleannetuste pääle walmis oli. Teised Kalewid on vähem tähtsad. Kõik pidasiwad üht teist wennaks, ja saiwad Wanataadist lasteks hüütud. Nende elupaik oli Kaljuwee ehk Kaljuwalb, kelle nimi hiljem praegusele Gesticmaale osaks sai. Kui maailm loodi, hakasiwad

*) Sturlangs Sagas pag. 46—49.

Kalewid jeda kōhe elustama, isiāranis aga Wanemuine, kes rahwa jekka astus ja neile oma kuulust kunsti õpetas, et nende elu raske koorm kergitatud saaks. Inimesed, kes Wanataadist loodud maailmas elasiwad, nimetasiwad endid oma isa ehk Kooja järele pääle muude nimele ka Taaralasteks. Alati wiüwis Wanemuine nende seas ja õpetas neid taewast jaetud jumalikku häält armsaks ja kalliks pidama ja rõõmsa lauluga nii hästi kurwi kui rõõmsaid päiwi lõpetama. Nõnda wältas kaua aega, kunni üks kord sortsilane Alki neitsike ühe wõidu laulupeule tuli ja oma kombetega laulujumalat nii wäga pahandas, et ta Kalluwalla ja Taaralased maha jättis ja Taara tammikusse tagasi läks.

Jumala teenistust pidasiwad Gesticlased nõnda nimetatud iites, kellest täna päew mitmes kohas weel mõned puud näha on, mis iie puudeks hüütakse. Sagedaste oliwad iitesse jumala kujud ülesse pandud, kus neile nii hästi weriseid kui ilma wereta ohwrid ohwerdati. Esimest tuli wäga arwa ette. Ohwri elajad oliwad kused, — aruldasel korral ka härjad ja hobused. Kõige sagedam ohwer oli see, et pühandatud kohtade pääle õlut, willu, linu ja wilja wiidi ja sinna jumalate meelehääks maha pandi. Ka jõed saiwad mitmes kohas pühaks peetud, nagu jeda weel täna päew nimi „Püha jõgi“ tunnistab, sest neil arwati wäga mitme asja wastu isiāralikku aitamise wäge olewat. Kõige rohkem ohwerdati kewadel, et Wanataat siis palweid kuuleks, aastat õnnistaks ja wilja hääste kaswada laseks.

3. Gesticlaste säädused ja elu-wiisid.

Et Gesti esimene aeg liig kangel ja tundmata on, ei wõi ka selleaegseid walitsuse wiisid ja elu ega säädusi täielikult nimetada. Nõnda palju kui sest aga tuntud, saagu ka siin lühedalt tähendatud. — Gesticlased ja nende sugulased Piwulased ei elanud mitte nagu naabred Kätlaste metsades lahus, waid neil oliwad kindlad külad ja linnad, kellele waenlaste wägewus ja wahkus kaua aega midagi teha ei jõudnud. Maakonnad, mis juba esimese päätüki lõpetusel nimetatud saiwad, oliwad mitmesses kihelkonda jaetud, kelle üle wanem walitses. Et seesugusel wanelmal tihti kuninglik wõimus oli, nimetawad mitmed kirjamehed,

Kes maa olnud ega kumbeid vieti ei tunnud, teda võera nimega küningsaks. Kui wanemad õige waprast mehed olid, anti neile mitmed kihelkonnad ehk ka terve maakond kätte walitseda. Seejärele walitsesid ka tuttaw Kalewi poeg, kelle tegusid meile rahwa suust kofku korjatud laulud jutustawad*). Mil wiisil wanemaid waliti, mis jääl juures tehti, kudas jeda korda saadeti j. n. e., selle üle ei ole meil midagi teada. Kuna nüüdsel ajal sagedaste wanem poeg isamaja enesele pärib, oli see wanal ajal koguni ümber pööratud — mitte wanem waid noorem poeg oli alati koha pärijaks.

Gestlaste julgus ja sõjawägi oli kõigil põhja maal kuulus ja kardetaw, sest, kes kord nende meelt pahandas ehk neile ülesõhutat teha tahtis, sellega ei mõistnud nad sugugi nalja, waid andsid seerjuseid hoopisid, mis wastasid weel kaua aega nende wahwust ja wäge meeles pidama pani. Ka keda rammupoolest olid Gestlased tugewad, ning nende hulgas oli wäga palju suure jõuga mehi, nagu wägew Kalewi poeg ja Herkules Starkotter, kellest ennemuistsed jutud wäga palju imetegusid kõnelewad, mis ta oma elu ajal teinud olla**). See kuulus wõitleja, kes paar sada aastat pärast Kristust elas, olla mereröwli Beemoniga Wenelasi ära wõitnud ja neile otsata kurja teinud. — Seltsamal aastal, kui Meinhard Liwi maale tuli paganaid ristiusku pöörama, andis Daani kuningas oma sõjameestele luba Gestlaste wastu sõja õnne wee pääl katsuda, mis neil aga sugugi korda ei läinud***). Paar aastat hiljem, see on 1188 purjutasid Gestlased selle wastu Mälari järwe ääre, lüüsid Upsala pääpiiskopi Johanni 1. Suunil maha, põletasid ja ärwitasid perekla Sigtuna linna ära, ja sundisid see läbi praegust päälinna Stokholmi asutama. — Sagedaste wõitsid kuulsad mehed oma kae pääl röwimisi ette ja tõiwad nii hästi wõderalt merelt kui maalt rohket saaki koju kaasa. Iisäranis tublid meremehed olid Saarlased, kes oma laewadega Lääne merd pikuti ja põigiti läbi purjutasid. Wist olid ka Saarlased need, kes kauplemise teel kuni Itälia maale ulatasid,

*) Tartus 1876 Schnakenburgi kulguga kolmat korda trükitud.

**) Et ta tõeste Gestlane olnud, tunnistab Saxo. gram. histor. Daniae lib VI. p. 103.

***) Petrus Olai in scriptoribus rerum Danicarum medii aevi 1772 p. 121.

mis meile jäätsse kuninga Theodorihi kantsleri Cassiodoruse kiri selgeste tunnistab.

Gestlaste naabrid olivad homiku pool Wenelased, lõuna pool Lätlased, Liivlased ja Leedu rahwas, õhtu pool Daanlased ja Rootslased ja põhja pool Soomlased. Kui Gestlastel nendega sõda pidada oli, — kõneleb Läti Hindrek — siis läksiwad nad juba wara kewade teele. Sõjawägi ehk kudas esiwanemad ütleksiwad, malewa oli nagu muude haritud rahwa juures, osalt jalawägi, osalt ratsawägi. Kui wanem arwas, et tüli ilma sõjata lõpetada ei wõi, saatis ta igasse külasse käsku ja kutsus rahwast nõuupidamisele kokku. See sündis isiaralikkudes paikades, mis sel ajal majaks nimetati. Oliwad kõik wanema nõunga rahul, siis mindi ilma pikema wiivitusega teele. Waenlased, keda kätte saadi, leidsiwad enamiste surma, mõni kord tehti aga neid ka pärisorjadeks. Isäranis selle proolest peab wanu Gestlasti kiitma, et nad sõja ajal waenlaste lastele ja naestele, kui need nende kätte sattusiwad, mingisugust paha ei teinud, waid nendega lahkesti ümber käisiwad. Muidu ei heidetud waenlaste omaduse ega waranduse pääle jugugi armu, päälegi weel siis, kui endist ülekohut kätte maksta oli. Mis kaasa wõtta sündis, wõeti kaasa; mis mitte, häwitati ära. Oli werine kättemaksmine lõpetatud, siis rutati nendasama kiireste jälle oma määle tagasi, kui jäält tulnud oli. Rahu tegemise ajal wahetati ühe teisega odasid, mis siis tagasi saadeti, kui waen uueste pääle hakkas.

Kõige wapramad olivad meresõjas Saarlased, mis läbi nad aeg ajalt wäga rikkaks läksiwad. Kui mere pääl taplus tuli, siis saadeti seda niisama kui maasõjaski korda. Laewu jäeti olgu kas ühte rinda ehk pandi nõnda kätima, kudas seda waenlaste poolt waja oli. Algas wõitlemine, siis wiisati odadega, lasti nooltega ehk loobiti wiskamise masinatega kiwa waenlaste pääle. Tihti katsuti ka isiaralikkude tuleparwedega waenliskusi laewu põlema panna.

Kuningas Alfred († 900) kõneleb omas kirjades*) Gestlaste üle nõnda: Neil on see wiis, et, kui üks mees sureb, ta surmukeha jugulaste ehk sõprade juure kiuts ehk kaheks seisma jääb; wanemad ja muud suuremad sugu mehed aga, kui tarwitus nõuab, sagedaste

*) Porthan Commentare de Alfr. tom. VI pag. 37—106.

palju kauemaks, mõni kord koguni pooleks aastaks, enne kui neid ära põletatakse. Selle aja on nad majas maas. Surmasti kunni põletamisest saadik juuakse ja mängitakse, ja wiidatakse sel wiisil aega. Põletamise päeval jaetakse furnu warandust wiide, kuude, mõni kord weel rohkemasse jalku, selle järele, kudas päranduse suurus on. Selle pääle wiidakse neid kõige vähemalt penikoorma kaugusele; kõige parem osa kõige kaugemale, siis teine, kolmas j. n. e.; kõige vähem ja alwem osa peab furnul kõige lähedamal olema. Siis peawad kõik mehed, kel kõige kiiremad hobused on, ühe koha pääle kofku tulema, mis jääb kõige vähemalt wiis ehk kuus penikoormat kaugel on. Nüüd hakatakse wõidu sõitma. Kel kõige parem hobune on, nõnda et see teistest ette läheb, saab kõige esimese ja parema tüki enesele; selle pääle tulewad teised ühe teise järele, kuna kõik otsas on. Sääb juures saab see kõige halwema osa, kes wõidusõitmise ajal kõige tagumine olnud on. Nüüd sõidab iga mees oma osaga, mis ta pärandusest saanud, koju. Et hobuste kiiruse läbi osasid wõidetakse, on hääb hobused otsata kallid. Kui pärandus jaetud on, siis alles kantakse furnu wälja ja põletatakse kõige riietega ja sõjariistadega ära. Peaaegu terve warandus saab see läbi wõeraste kätte, et furnut kawa kodu hoitakse ja pärast wõidu sõidetakse. Sääraste matuste pääl joowad riffad ja suuremat sugu rahwas mära piima, waesed ja pärisorjad aga mödu.

Kodu elasiwad Gesslased omas keskes ühe teisega enamiste sõbruses; wäga arwa tuli tüli ja riidu ette. Nende pääwoorus oli isamaa armjaks ja kalliks pidamine ja kui isamaa nõudis, oliwad nad rõõmuga walmis „taperi talgule“ minema ja oma elu tema eest jätma. Isaisadest päritud ja tõe pääle toetatud wanajõnadega kinnitati alati kõnet, ja see on, ehk küll raudsed iffed minewikku unustama sundisiwad, weel täna päewani rahwa juus edasi wältanud. Tuli „õnnis õhtukene“ ja walgustas põlew peerg talwise õhtu pimedust, siis wiideti mitmesuguste isaisade juttudega, osalt sõja juhtumisest, osalt wõeral maal käimisest aega. Laulitud kuulutasiwad wägimeeste kiitust ja kihutasiwad noori mehi waprusele. Oli kurbtus ehk rõõm, rahu ehk sõda, töö ehk seisimine, — ifka kõlasiwad ladusad laulud ja täatasiwad endist tugewust ja wahwaid sõjategusid.

Gesti neiusid ja naisti auustasiwad mehed igas paigas ja elasiwad ülepea korralises abielus. Spetaja Keldy kõneleb selle

üle nõnda: Enne Sakslaste tulemist oli abielu ärarikkumine Geshlaste seas kuulmata asi ja nii hirmus, et nad neid, keda nad abielu leidsiwad rikkawat, elusalt ära põletasiwad ja nende tuhka awalikkude maanteedde pääle puistasiwad. Sellepärast nime-
tawad nad weel täna päewani abielu rikkumist „tuli-tööks“, see on: tule wäärt tööks. Kui mees naest wõtta tahtis, siis läks ta ja sidus oma wöö selle naesterahwa sängi külge, keda ta enesele soowis. Oli naesterahwal asi meelt mööda, siis jättis ta wööd rippuma; kui mitte, siis wiis ta üle läwe koha uksest wälja. Seesugused peigmehe- ei saanud muidu enam naest, kui et nad mõr-
sja kawalusega ehk wägiwald- sel wiisil ära wiisiwad. Kui Sakslased siia tuliwad, äwitati jeda pruuki kange nuhtlusega ära. Oma lastele andsiwad nad metselajate ja lindude nimesid.

Muidu oli auusus, sõnapidamine, truus, meele kindlus, wahwus, mehine süda ja teraw waim nii hästi sõnades kui tegudes igal sammul liikumas. Kui midagi teha lubati ja oma sõna selle pääle anti, siis oli asi niisama hääd, nagu oleks tõus juba täidetud; et keegi sõna tagasi wõttis ehk murdis, jeda ei tulnud ialgi ette. Ratsus ehk mõni jalalik rahaga wõi muul wiisil Geshlaste käest midagi nõnda, mis läbi teised kahju oleksiwad saanud, siis läks nõu ifka nurja, sest isamaad ega suguwendi ei müünud keegi ära.

4. Geshlaste täadused ja kunstid.

Ehk sell ajal küll palju rahwast täadustest ja kunstidest peaaegu midagi ei teadnud ja nad ka Geshlaste juures mitte wäga kõrge järje pääl ei olnud, on nad siiski nõnda palju wäärt, et neid teiste rahwaste täadustega ja kunstidega võr-
wu pan- nes, ometi seesuguse aja kohta kiitma peab. Gesti täadused ja kunstid saiwad isiaranis see läbi hääd oogu, et Geshlastel Roomlas-
tega ja Greeklastega, kes sel ajal täaduste ja kunstide poolest kõige kuul-
samad maailmas oliwad, palju tegemist oli. Seda tunnistawad kirjad, nagu näituseks esimeses päättü-
tis tähendatud Kassiodoruse kiri, weel rohkem aga wanad rahad, mis hulga kaupaa
seest leitud ja praegugi weel leitakse.

Tacitus on esimene, kes Geshlaste täaduste üle otsust annab. Ta ütleb: Geshlased hariwad suurema hoolsusega põllu- ja muud

wilja, kui see muidu Germanlaste laiskusega ühte sünnib*). Kudas Preisi wanad aja kirjad kuulutawad, ei olla wanad Preis-
lased mitte põlluharimist mõistnud, waid seda alles Gestlaste käest
õppinud**). Wilhelm v. Modena, kes kui paawsti saadik mitu
korda Viiwimaal käis, kõneleb, et Viiwimaa päätoõ põlluharimine,
kalapüüdmine, mesilaste pidamine ja lubja põletamine olnud on.

Et Gestlased laewa ehitust ja taewa tähtede tundmist mõist-
siwad, tunnistawad nende suured meresõidud, mis nad, nagu isi-
enesestki mõista, mitte ilma tarwilikkude riistadeta ette wõtta ei
wõinud. Nende laewad oliwad, kudas Läti Hindrek kõneleb,
kahte moodi: isi oliwad sõjalaewad, isi jälle lihtkorrallised kauba-
laewad, kauba ja muu asja ajamiseks. Sgas laewas oliwad
sõja käigul läbistikku kolmkümmend meest; sagedaste ka palju
rohkem. Laewa lagede all oliwad sõudepengid, paigad laewa-
meeste moonale ja mõnesuguste sõidu ja sõja tarmituistele, pääle
selle ka weel ruumi saagile ja wangidele, keda sõjas kätte saadud
oli. Et laewasõit rannäärse rahwa päätoõ oli, oliwad nad wäga
agarad ja usinad seda paremale järje pääle saatma ja täädusi
järele uurima, kelle jälgi weel täna päew leida wõib. Wähi
rahwast on, kes taewa ja ilma muutusi nõnda tähele pannud
kui Gestlased. Pikki meresõitusi, nagu Itäliamaale, saatsiwad
nad isiaralikkude kompasside abiga korda.

Mitte üksi laewa ehitust, waid weel palju suuremaid ehitusi
wõeti sagedaste käile ja ehitati mõnda kindlust, millest kõige
tähtsamad Lindanisa, Pihula, Dtepää, Wiljandi, Warbula, Toreida,
Kubesele, Kukenois, Riote, Holme ja mõnda muud oliwad.

Wanad Eesti linnad oliwad kindlad paigad, kellest mõned
mägede ja küngaste, mõned jälle nagu Soontagana, soo saarte
pääil seisiwad. Linna ümber oli mullast ehk kiwidest tehtud müür
wõi wall, mis 20.—30 jalga kõrge ja 5—12 jalga paks oli.
Walli ääre pääil oli weel kõwa aid ehk kiwi-müür. Linna sees
oliwad walli taga pisukesed majakesed ja warjupaigad, kus naesed
ja lapsed sõja ajal warju leida wõisiwad; linna keskel aga suur
ja sügaw kaew. Ümber linna jooksis suur, lai kraaw, mis wet
täis oli.

*) De moribus German. cap. 45. Aesti frumenta ceterosque fructus patien-
tius, quam pro solita Germanorum inertia, laborant etc.

**) Erasmus Stella, Libonothenus med. Dr. ja Corp. histor. Poloniae tom. 1.

Rudas wanad riismed selgeste tunnistawad, oli ka kivist wäljaraiumine Gestlastele tuttaw. Mitmes kohas on wanu pagana altari si leitud, mis kaunis suurt niferdamise kunsti awaldawad. Uuemal ajal on ka seesugusid asju, mis midagi wäärt, mulla põuest pääwa walgele tulnud. Enamiste on need Gesti ehted, kellest mõned osalt weel praegu pruugitawad on, nagu hõbedalised preesid ja sõled; mõned neist on aga roostest nõnda ära söödud, et õiget aru saada ei wõi.

Rudas juba öeldud, oli Gestlaste päätoõ põlluharimine ja sellega ühes ka karjakaswatamine; merede, järwede ja jõgede ääres püüti tubliste kalu ning metsas aeti metselajaid taga ja wõeti mitmesuguste riistadega kinni. Põlluharimises ei ole nüüdsed Gestlased weel palju edenemud, waid armastawad isaijadest päritud pruuki kinni pidada. Hooned oliwad niisama wiletsad, kui praegu mitmel pool leida. Ka majariistad oliwad ülepää nüüdsed fete sarnatsed ja saiwad suuremalt osalt rauast valmistatud. Ehk Gesti sepad küll sepiitsemise pääle osawad oliwad, ja wäga häid riistu valmistasiwad, toodi ometi mõeku Soome meistrite käest, kes nende tagumises ja tegemises isiäranis hakkajad oliwad ja nende eest kallist hinda nõudsiwad. Ka Kalewi poeg käis Soomest mõõka toomas. — Riiete üle ei wõi suuremat otsust anda. Nõnda palju on siiski selge, et mehed sel ajal niisama kui praegu muste ja naesed mitmekarwalisi riideid kandsiwad. Kui ka praegugi wana moodi riideid weel ette tuleb, on nende mood peaaegu iga aastakümnega natuke teiseks muutunud ja see läbi oma wana loomust ikka rohkem kaitanud.

Et sel ajal palju karja peeti, tunnistab Läti Hindrek mitmes kohas omas kirjades, kui ta nimetab, et Sakslased sõja ajal mitmest paigast otsata karielajaid ära ajasiwad, nagu näituseks Soomtagana maakonnast aastal 1210 üksi pääle 4000 härja ja lehma, ist weel hobused ja wähemad pudulohused.

Rohke karja-kaswatamise pärast kauplesiwad Gestlased kange nahladega ja raswaga. Et sell ajal weel wäga rohkestest tammikuid ja muid metsi oli, mis nüüd hoopis ära lõpmud, elasiwad nendes palju kallimaid metselajaid, keda sagedaste taga aeti ja kinni püüti. Wanad ajakirjad kõnelewad, et pääle nüüdsiste elajate siin koguni metshärgi, metssigu ja kobrašid elanud. Pise-mate elajate nahku pruugiti nagu praegu weel Siberimaal mitmes

paitus raha asemel ja saiwad Läti Hindrekust nagataeks ehk naht-
rahaheks nimetatud.

Oma tehtud ja tautud rahasid ei olnud Gesticlastel küll mitte, aga seda rohkem võeraid, mis nad kauba eest saiwad. Mitte ükski naabrite, vaid koguni Arabia rahasid on mitmes kohas mulla põuest välja ilmunud ja pikema järeluurimise järele mõnda pääle tuhande aasta wana leitud olnud. Ülepää pruugiti raha asemel hõbedat; see sai kaalu järel ära kaalutud ja siis nõnda palju antud, kui asi wäärt oli, mis selle wastu saadi.

Kõige rohkem kauplesiwad Gesticlastes Gottlandi saare pääl olnud Wisbi linnaga. Kui ka Wenelastega sõbralikult ümberkäidi, ei tulnud nende wahel ometi suuremat kauplemist ette, sest et nende käest midagi isiaraliku kauplemise asja saada ei olnud. Palju suurem oli selle wastu kauplemine Rootslastega ja Preislastega, aga pääkauplemine oli ifka, nagu juba nimetatud, Wisbiga. Kauplemise edenemiseks peeti ka, kui nüüdse nimega tähendada tahetakse, wäikeid laatu, kuhu tuttawad naabruse kaupmehed kofku tuliwad ja kaupa lähemalt toime sobitasiwad. Wõeti sõjas mõnda suuremat sugu meest wangi, siis ei antud neid omakstele muidu tagasi ega lastud wabaks, kui et see eest suured summad lunastuse hinda maksma pidiwad; ei tahetud makssta, pidi wang pärisorjaks jääma. Asja ajanduseks oliwad Gesticlastel mitmes paigas kaunis hääd maanteed; neid waadati hoolega järele, et waenlane mitte ootmata kaela ei tuleks. Maanteed abiga wõisidwad sel kombel maised rahwas oma kaupa kergeste mere äärde wiia, kust seda laewadega edasi saadeti ja wõeralt maalt toodud kaupa jälle hõlpsaste koju tuua. Pääkaup, mis wõeralt maalt sisse toodi, oli fool.

Gesti usk, säädused ja elu wiisid, täädused ja kunstid awaldawad meile, et Gesticlastes sel ajal, kus õpetuse walguis weel pimeduse piiridest läbi ei olnud tunginud ega enesele elu walda rajada jõudnud, seefuguses kõrges waimu olekus oliwad, nagu seda ükski haritud wanaaegiste rahwaste juures leida wõis. Kui tuul aga edeli poole pööris ja säält soojaste puhumise asemel külmade puhuma hakas, närtsis kõik tema waljuse all ja langes surma jülle. — Tänu Sumalale, ajad on teiseks läinud, pimedusel ei ole enam wõitu, sest taewasse on koid tõusnud ja temaga ühes ka uus elu Gesti südametesse ärganud!

5. Teised rahwad.

Wanade ajaraamatute kirjutajad nimetasiwad endisel ajal Cesti, Liwi ja Kuura maad kõiki ülevõetse nimega „Liwi maaksa“. Praeguses Kuura kubermangus elasiwad wanal ajal neli isäralikku rahwa sugu: 1) Liwlasted, Riia lahe õhtupoolses rannas peaaegu Windawi jõeni; 2) Kuurlased, õhtu pool Kuura maal; 3) Semgallased, keset Kuura maad, praeguses Mitawi ja Bauske maakonnas; 4) Seellased, lõuna pool kitsas Kuura maa jaus, Friedrichstadti ja Jakobstadti maakonnas. Kuuramaa lõunapoolse raja pääl, osalt nüüdse Kowno kubermangus elasiwad Schemaitlased.

Praeguses Liwi kubermangus elasiwad nõndasamuti neli rahwa sugu: 1) Liwlasted, Riia lahe homiku pool rannas, umbes Düna jõest Pärnu jõeni; 2) Letgallased ehk Rajalätlased, Liwi maa kesk-homiku-poolses jaus; 3) Lätlased, Liwlaste ja Letgalaste wahel, mis pärast nad oma maad ka Widsemmeks, see on: kesksele olewaks maaksa nimetasiwad; 4) Gestlased, põhja pool Liwi maal ja terwe Cesti kubermangus.

Semgallased, Seellased, Schemaitlased, Lätlased ja Letgalased on leedu, teised aga Soome rahwa sugu.

Kuurlased on suutumaks kadunud; Liwlastest on weel wäga pisut järel; Lätlasti üksi on küllalt. Et wiimased endid kord korralt ikka rohkem wälja lautasiwad ja maad eneste alla wõtsiwad, sulasiwad teised wähemad rahwad nendega ühte. Praegu on Lätlaste all terwe Kuura ja lõunapoolne Liwi maa. Gestlaste ja Lätlaste rada hakkab wäikse Peipsi järwe lõuna poolt otjast pääle ja läheb siis üle Wõru ja Walga Rukhast läbi Riia lahesse, umbes Salatsi ja Pärnu jõe wahel kohta. Terwe Cesti, Liwi ja Kuura maa (1754 □ penikoormat ühte kofku suur) rahwa hulk on üle 2 miljoni suur. Neist on arwata üle miljon Lätlasti, miljon Gestlasti ja ligi 200,000 Sakslast. Mis pääle selle, on Wenelased, Juudid ja Rootslased. Wiimased elawad Rukhno ja mõne Cesti ranna äärsete saarte pääl.

Lätlaste Sumalateenistus oli niisama looduse teenistus ja auustamine kui Gestlastelgi. Nende kõige ülem Sumal oli Pehr-kuns, kellel peaaegu nõndasama suur wõimus kui Cesti Taaral olewat arwati. Ka Lätlased põletasiwad furnuid kõigi sõjariistadega ära ja pühitsetiwad hingede auuks iga aasta sügise lõpul üht furnute püha. Põletatud kehade tuhk pandi sawist riistade jisse ja maeti siis kõrgemate kohtade pääle maha. Sõjas

otja leidnud meestega lafsfiwad endid sagedaste naesed nagu India=maal ühes ära põletada. Ülepää lafsfiwad neil ja Gesti lastel mõnda elukombet ja jääduft ühe teisega ühte.

6. Ajad ja nende jaud.

Terwe Gesti, Viivi ja Kuura maa ajalugu saab nelja aega jaetud. Esimene aeg, ehk kudas igapäewases elus nime=tatafs, ennemuistne aeg algab kõige wanemate täadustega rahwa elu ja tegude üle ja lõpeb 1159 aastaga, see on: selle ajaga, kui Sakslased esimest kord siia tuliwad. Teine ehk wana aeg ulatab 1159 kuni 1562, mil ordu walitsus otja sai ja maad wõeraste kuningate walitsuse alla sattusiwad. Sel ajal oli Gesti, Riia ja Kuura maa seesugune riik, mis, ehk ta küll oma jalal seisis, ometi Rooma=Saksa keisert ja paawsti omaks pääwalitsejaks tunnistas. Kui ordo walitsus lõpes, sai ka selle riigi isiwalitsus otja. (1562).

Kolmas ehk keskmise aeg ulatab 1562 kuni 1710 (ja 1795).

Sel ajal oliwad need maad mitmesuguste walitsejate ja walitsuse all ja nimelt:

a) Viivimaa: 1) Poola walitsuse all 1562 kuni 1625.

2) Rootsi walitsuse all 1625 kuni 1710.

b) Gestimaa: Rootsi walitsuse all 1561 kuni 1710.

d) Kuuramaa: Poola warju walitsuse all 1562 kuni 1795.

Neljas ehk uus aeg 1710 kuni täna päewani. Gesti, Viivi ja Kuura maa, mis 1572 ühest ära lahutati, ühendati kahelkateistkümnema aastasaja alustusel uueste Wene trooni all; Gesti ja Viivi maa saiwad 1710 põhja sõja ajal Wene walitsuse alla; Kuura maa heitis isi wabatahtlikult 1795 keiserina Katharina II. alla.

Wana aega jaetaks ülepää nelja alamasse jalku. Esimene ajajagu läheb Sakslaste Viivi maale tulekust 1159 kuni mõega=wendade ordo ühendamiseni Saksa ordoga 1237. Teine ajajagu mõega=wendade ordo ühendamisest 1237 kuni Gesti maa müümiseni 1347. Kolmas ajajagu Gestimaa müümisest 1347 kuni Plettenbergi walitsuseni 1494. Neljas ajajagu Plettenbergi walitsuse hakatusest 1494 kuni ordu walitsuse lõpetuseni Gesti, Viivi ja Kuura maal 1562.

II. Wana aeg.

Esimene ajajagu 1159—1237.

Sakslaste tulemisest ja maa võitmisest kunni mõdegavendade ordo ühendamiseni Saksa orduga.

1. Sakslaste Liivi maale tulemine.

Digusega nimetatakse Lääne merd sagedaste põhja maade Wahe mereks, sest nagu see lõuna poolse Euroopa edenemiseks wanast ajast täna päewani väga tähtjas olnud, nõnda on ka Lääne meri ammupest ajast Euroopa põhjapoolistele maadele mitmes tükis suurt kasu saanud. Nimetatud merede lähed, saared ja jõed, mis laewa sõidu tarwis väga tõlblikud, aidasiwad nii hästi kauplemist suurendada, kui ka uusi eluviisiid laiemale lautada. Palju hiljem kui maade Wahe meri on Lääne meri asjaga nõnda kaugele saanud, et seda kõik toime võis saata.

Kudas juba enne tähendatud, oli isiaranis Gottlandi saar Wisbi linnaga ju wara kuulus ja terve Läänemere kauba keskpaik. Siit tungisiwad Saksa laewamehed lõuna ja ida pool Düna ja Rewa jõe pääl määratuma suure Slavlaste maale ja katjusiwad jäl Lääne-Euroopa haridust laiale lautada. Gottlandist läks kaubatee üle Rewa ja Wolhowi jõe ja Ladoga järwe kunni Ilmeni järwe ääre. Wiimase lähedal, Wolhowi jõe kalda pääl, oli endisel ajal väga kange kaubaliin Suur-Nowgorod, kellele Jaroslaw I. aastal 1019 waba linnawalitsuse ja sääduse andis, mis läbi ta nüüd kauplemises kauniste õitsema hakas. Raheteistkümne mas aastasajas läks Nowgorod nõnda wägewaks, et ta enese würstisid walis ja neid jälle lahti lastis. Nowgorodi wabatriigi maa ulatas põhja pool kunni Tää mere, ida pool kunni Dbi jõe ääre. Sel ajal oli Nowgorodil umbes 400,000 inimest, sest igast küljest tuli sinna kaupa ja rahwast kokku. Nowgorodist läksiwad osalt wet, osalt maad mööda kaubateed kolme

aruſſe: eſimene Dwinà, teine Düna jõe ääre, kolmas aga Dnjepert mööda Muſta mere kaldale ja Greeka maale. Sage-
daste kiuſaſiwad Rootſlaſed Nowgorodi kaupmehi taga ja tungi-
ſiwad laewade kallale, mis Gottlanti purjutaſiwad. Et wiimane
Nowgorodiga ühendatud oli, ei ſaanud Rootſlaſed teda ial eneſte
alla wõita, waid pidiwad weel wihaga nägema, et Gottlandi
laewad Rootſi maale purjutaſiwad ja ſaäl turude pääl ilma tollita
oma kaupa müüſiwad.

Pääle Nowgorodi oli Gottland ka põhja pooliſte Sakſa maa
linnadega mitmet wiiji ühendatud, mis kindla jõbrufe ſideme läbi
kaua aega nõnda edaſi keſtis. Lübecki, Bremeni ja mitmete
muude linnade kaupmehed purjutaſiwad ſagedaſte Gottlandi ſaa-
rele ja ſaält weel kaugemale. Nõnda ſündis ſiis ka, kui mõned
Bremeni laewad Gottlandiſt mööda purjutaſiwad, et maru neid
õnnetumal 1159 aaſtal Düna jõe ſuhu aſas, kus nad eſimeſt
korda Wiimimaad näha ſaiwad, mis nendele ſiia maale täieſte tund-
mata oli. Pea haſaſiwad nad rahwaga kauba aſju wahetama.
Aga juba kohe eſimeſe maale minemiſe ajal tuli neile mitme-
ſugufeid takiſtuſi ette, ſeſt rahwas pidas neid mererööwliſteks ja
ei tahtnud neid mitte waſtu wõtta. Et Wiwlaſed nende kallale
kippuſiwad, ei aidanud neil muu nõuu, kui pidiwad laewade pääle
põgenema. Kaunis pika tülitſemiſe järele tehti wiimaks ometi
rahu ja Sakſlaſtele anti luba kaubelda. Warſti löödi rutuga
wäikſed urtiſid üleſſe, kuhu kaupmehed oma kaupa ſiſſe paniwad,
mis peegliid, noad, nõelad ja muud ſelleſarnaſed aſjad oliwad
ja wahetaſiwad neid ſiis Wiwlaſtega elajate naſkade, mee ja
muude aſjade waſtu ümber.

Aga mööda haſaſiwad ka mitmed Weſtfali ja Lübecki
kaupmehed Lääne mere ſadamaid Wiimimaal waatamas käima
ja Wiſbi kaupmeeſtega ühes koos ſelle eelt muret kandma, et
kaubaajamine nende ja Wiwlaſte wahel ifka rohkem ja rohkem
koſuks. Kudas ja mil wiiji ſee õieti ſündinud, ſeda ei ole ſel-
geſte tääda, ſeſt ſeeſugufeſed wanad kirjamehed, kelle juttu us-
kuda wõib, ei lauſu ſeſt peaaegu midagi; et nende päätkõne rahwa
ümberpöörmine ja ristiufku heitmine on, aluſtawad nad oma
kõnet alles Meinhardi tulefuga aaſtal 1185. Wida enam kaup-
lemine kaſwis, ſeda enam wõis ka ristiufu kuulutus, mis eneſele
tugi tarwitaſ, ennaſt tema na'ale toetada. Läti Hindrek jutuſtab
ſeſt nõnda: „Meinhard on ükſi Kriſtuſe ja rahwa ristiufku

pöörmise pärast kaupmeestega Liivi maale tulnud. Saksa kaupmehed, kes Liivlastega sõbruse saadust teinud olivad, käisivad laevadega väga sagedaste Liivi maal ja Düna jõe pääl." Arnold Lübekist lisab veel sinna juure: "Ristiusu esimene tooja oli Segebergi munk (kanonikus) Meinhard, kelle südant Sumal nõnda walgustas, et ta Teesuse Kristuse sees paganatele igawest rahu kuulutama läks ja neid aeg ajalt usu tulega sojendas. Kui hakkaja munk mõned aastad kaupmeestega jääl käinud ja oma töö alustust hoolaste järele mõtelnud oli, tundis ta Sumala wägewa kae rammu," läks Bremeni pääpiiskopi Hartwichi II. juure ja sai ristiusule wõidetud maa piiskopiks aastal 1186 pühitsetud.

2. Meinhard esimene Liivlaste piiskopp 1186—96.

Raunis suure hulga Saksa kaupmeestega tuli Meinhard fewadel 1186 Liiwimaale, purjutas Düna jõe mööda ülesse ja läks Ütsküla küla juures, mis Saksa kaupmehed juba enne-malt omafs asupaigaks walinud olivad, maale. Et Meinhard aastal enne seda isi ja nüüd mööda läinud talwel ka teiste koju tagasi läinud kaupmeeste käest natuke Liivi keelt õppinud oli, palus ta Polotski würsti Wladimiri, kellele suur jagu Düna jõe-äärseid maid maksusid maksis, et see temale luba annaks rahwast ristiusku pöörda. Wladimir ei kuulnud mitte üffi ta palwet, waid kinkis temale ka weel mitmesuguseid kallid kingitusi.

Ütsküla ümberkaudu algas Meinhard Liivlastega esimest ristiusule pöörmise katsed, ja tal läks pea korda mõnda suuremat ja tähtsamat meest enese poole wõita. Esimesed Liivlased, keda Meinhard ristis, olivad Slo ja Wiizo, kelle eesmärgi järele ka weel palju teisi tegiwad. Uute ristiinimeste ja mõne muu abiga, keda Meinhard ligi toonud oli, hakkas ta Liiwimaal esimest kristlikku kirikut ehitama. Kui Bremeni pääpiiskop Hartwich II. seda kuulis, läkitas ta Meinhardile mitmesugust materjaali, mõnda ehituse meistert ja ristiusku pöörmise kaastöötegijat abiks. Kui teisel talwel (1186) Leedu rahwas maad häwitama tuliwad ja hulga Liivlast wangi wiisivad, wõttis Meinhard oma seltsimeestega Ütskülas karmeste sõjariistu kätte, saadis ennast metsa ülesse, kust waenlased läbi minema pidiwad, langes ilma

ootmata nende kallale ja wõttis kõik saagi käest ära. See wahwa ja julge tegu aidas rohkem kui armu õpetuse kuulutus. Palju lastiwad endid Ükskülas ristida, nõndasama ka Dal-Holmis, ühe Düna saare pääl Üksküla ja Düna jõe suu wabel. Kui Viwlastel ristiusku kindlaks jääma pidiwad, lubas Meinhard oma kulu pääl rõõwliste farnaste naabrite pääletungimise warjaks üht kindlat lossi ehitada lasta. Et Viwlastel selle pakkumisega kõigest südamest rahul oliwad, lastis Meinhard aastal 1187 Gottlandist müürisjeppi ja kiwiraiujaid tulla, kes Ükskülasse wäikese kindluse ehitasiwad. Semgallased aga, kellel lubja ühendaw wägi tundmata oli, ja uus kindlus tulewikus kardetawaks minewat näidas, tuliwad laewa kõitega sinna, katsusiwad kindlust Düna jõkke tõmmata ja ei jätnud enne järele, kui mõned neist surmatud saiwad. — Aastal 1188 ehitas Meinhard ka Holmi ühe kiriku ja kirikuga ühes, nagu Ükskülas, kindluse. Enne weel, kui teise kiriku ehitus walmis sai, nimetas Bremeni pääpiiskop Hartwich II. Meinhardi tubli ja wäsimata rahwa ristiusku pöörmise eest aastal 1188 piiskopiks. Selleaegse paawsti Clemens III. kirja läbi, mis Meinhardi uude ametisse kinnitas, oli Hartwich asja nõnda käwgele ajanud, et Üksküla piiskopikond tulewikus Bremeni pääpiiskopi maadega ühendati. Seepärast pidiwad kõik järeltulewad Viwimaa piiskopid Bremeni pääpiiskopi käsualused olema.

Sakamaalt tagasi tulles oli Meinhard munga Theodórichi ehk Dietrichi, kes pärast Cesti maa piiskopiks sai, Bremenist ligi toonud ja Treideni poolse maade sisse rahwast ristiusku pöörma saatnud. Hakatuses läks Theodórichi asi wäga hästi; ta asus sinna elama ja hakkas põlbu harima. Kui aastal 1189 pikadane wiim Viwlaste põlbusid wee alla pani ja lõikuse lootusele täieste otja tegi, Theodórichi põllul aga midagi wiga ei olnud, nimetas üks preester wõi ettekuulutaja Theodórichi nriaks. Et Viwlastel ristiusuga ühes nõidust tundma oliwad õppinud, tõstsiwad nad Theodórichi wastu määsamist ja tabtsiwad teda wihasatunud jumalatele ohwerdada. Enne kui see sündis, küsisiwad nad ometi weel jumalate käest nõu, kuna nad ühe oda püha tamme alla paniwad ja ühe walge hobuse, kes jumalatele tabtmist kuulutama pidi, ojast üle wiisiwad. Theodórichi õnneks astus hobune pahema ehk elu jalaga üle oja. Seda nähes ütles ettekuulutaja, et ristirahwa Jumal wist ilma nägemata hobuse seljas istuda ja seda juhtida; ta lastis hobuse selja puhtaks pühkida ja uueste

üle kardetawa oja wiia. Et hobune teist korda elu jalaga üle astus, oli Theodórich päästetud. See läbi tõusis Viivlaste seas suurem usaldus Theodórichi vastu ja nüüd heitsiwad ka mõned naesterahwad, kes isiaranis kindlaste wanast usust kinni pidasiwad, ristiusku ja saiwad ristitud. Kõige tähtsam oli uuteist ristiinimestest Viivlaste wanem Kaupo*), keda Theodórichi arstirohud rasketest haawadest terweks teinud oliwad. Ta laskis ennast Treidenis ristida ja jäi elu otsani usklikuks ristiinimeseks.

Wähe ajal oliwad Viivlased Düna jõe ääres oma töotust unustanud ja Meinhardist lahkunud, sest see oli neile Bremeni pääpiiskopi ülemast walitsusest kõnelenud ja kumnese säädmist nõudnud. Need, kes ristitud oliwad, läksiwad jõkke ja pesiwad eneste päält ristimise maha (1192). Oma wihas läksiwad Üksküla ja Holmi Viivlased nõnda kaugele, et nad piiskopi waranduse ära wõtsiwad ja mitmele piiskopi seltsimehele tubliste walu andsiwad. Sellepärast wõttis Meinhard nõuiks Saksa maale tagasi minna ja jäält enesele uut abi muretseda. Viivlased, kes ta nõuist aru saiwad ja kartsiwad, et ta hulga sõjameestega tagasi tuleb, palusiwad teda päält näha alandlikult, eneste juure jääda („ükski karjane ei jätta oma lambuid hundi lõugu“) ja lubasiwad edespidi ristiusu sisse kindlaks ja truuks jääda. Meinhard andis järele, saatis koju minewaid kaupmehi kunni Düna jõe suhu ja läks siis Holmi tagasi. Siin wõeti teda aga hirwitamisega ja naeruga vastu. Kui piiskopp täieste aru saanud oli, et kõik Viivlased tema vastu hakata tahtsiwad, rutas ta Üksküla kindluse sisse ja wõttis nõuiks Cesti maale põgeneda, kust ta kaupmeestega, kes talweks sinna jäänud oliwad, Gottlandi saare päale purjutada lootis. Viivlased, kes sest märku saiwad, wõtsiwad ette, tee pääl piiskopi kallale langeda ja teda ära tappa. Ühel Treideni mehel Annol aga oli auuwäärt wanamehega hale meel ja andis seepärast temale Viivlaste kurja nõuu täada. Nüüd jättis Meinhard põgenemise mõtet järele ja läkitas oma truud kaastöötajaja Theodórichi Rooma, paawstile omast hädasohtlikust olekust täadust andma ja tema käest abi paluma. Kawalusega pääsis Theodórich Viivlaste tagakiusamise eest, kes teda niisama wähe kui piiskopp Meinharti omalt maalt ära minna lasta tahtsiwad. Theodórich istus preestri riides, palwe raamat ja püha

*) Mõned ütlesiwad, et alles piiskopp Albert teda ristinud olla.

westi käes, hobuse selga, ütles, ta pidada haigeid vaatama minema ja pääsis sel kombel õnnelikult üle raja. Selle pääle läks ta aastal 1193 paawsti Gōlestini III. juure, kes Liwi maa kirikut kaitsteda lubas ja käsku andis, et neid, keda ristitud, usust mitte taganeda ei lasta, waid, kui tarwis, wäega ja wõimusega ristiusku pidama sunnitakse. Selle toime sobitamiseks pruukis ta üht wäga liht abi, mis sel ajal alles täieste moodis oli: ta kuulutas Liwi maale ristijõda ja lubas nendele, kes kirikule appi lähewad, kõiki pattusid, mis nad omas elus teinud, andeks anda. Siiski jäi abi kauemaks tulemata, kui seda arwati. — Kui Meinhard surma ligi tundis, laskis ta Liwlaste wanemaid surmawoodi ette tulla, manitses neid isalikult risti kiriku sõna kuulda, mis nad ka lubasiwad ja suri siis aastal 1196.

3. Berthold, teine Liwlaste piiskopp 1196–99.

Kui Meinhardi surma sõnum Bremeni jõndis, nimetas pääpiiskopp Hartwich Bertholdi, kes Hannoveris Pockumi kloostri abt oli, Liwi maa pääpiiskopiks. See mees wõttis pool wastu meelt ja üffi pääpiiskopi suurte palwete järele kardetawa ameti enese pääle. Ta tuli ainu üffi, hulga kullaga, aga ilma seesuguste seltsimeesteta, kellel sõjariistad kaasas oliwad, Liwi maale, et kõige esmalt Liwlaste mõtteid ja meeli tundma õppida. Kui ta Ükskülasse jõndis, kogus ta kõige suuremad wanemad, kes tükati ristiinimesed, tükati weel paganad oliwad, enese juure kofku, andis neile süüa ja juma, katsus neid mitmesuguste kingitustega enese poole wõita ja kõneles wiimaks, et ta tulnud olla, furnud piiskopi ametit enese pääle wõtma. Hakatuses oliwad Liwlastes ta wastu sõbralikud ja lahked, muutiswad aga pea oma meeled ümber. Kui Berthold teisel aastal 1197 Holmi kirikuaidasisse õnnistas, tõusis kofku tulnud Liwlaste hulgas selle üle riid, kas uus piiskopp oma elu tules, Düna jões ehk nuia hoopide all lõpetama peab ja tegiwad temale weel mnude laimu kõnede läbi palju meele haigust, nagu, et ta seepärast siia tulnud olla, et nende kulu pääl rikkaks saada wõiks.

Warsti selle järele põgenes Berthold ära, läks Saksi maale, fäält Rooma, ja kaebas nii hästi paawstile kui Bremeni pääpiiskopile oma häda, mis pääle esimene uueste ristijõda kuul-

taba lastis. Kui väike sõjavägi kofku tulnud oli, purjutas Berthold sellega ühes Viivi maale, astus Holmi kindluse juures mäele ja laskis mõne saadiku selle küsimisega Viivlaste juure, kas nad jälle ristiusku heita ja selle sisse truuks jääda ei taha. Kui piiskopile kuulutati, et nad seda mitte teha ei taha, ei võinud ta neile seepärast midagi teha, vaid läks oma jeltsimeeste juure tagasi, keda ta Düna jõe suhu jätnud oli ja pidas praeguse Riia linna kohal nõuu, mis nüüd ette võtta. Wahe ajal kogusivad Viivlased endid läheda kalda pääl kofku, valmistusivad endid wõitlemise wastu walmis, laskusivad ühe kaskjala piiskopi Bertholdi juure ja lastusivad temale ütelda: „Tase sõjawäge tagasi minna ja tule omastega rahus kindlusse; neid, kes ristitud, wõid sa usku pidama sundida; teisi aga ahwatle uue usu ja õpetuse wastuwõtmisele sõnadega ja mitte witsadega!“ Pearegu oleks rahu tehtud, sest selleaegse kumbe järele hakati rahu märkiks juba ühe teisega sõasid wahetama. Enne kui see aga korda läks, surmatus Viivlased mõne Sakslase, kes sääl ümber kaudu hobuste toitu otsisivad. Piiskopp Berthold laskis rahuoda tagasi ja nüüd algas nõnda nimetadud „wõitlemine liiwa pääl.“ Et mahwad Viivlased küll walju kisaga ja täie joonega kallale tungisivad, said nad ometi Sakslastest põgenema aetud. Berthold, kes wist hästi ratsa sõita ei oskanud, sattus peruks läinud hobuse seljas põgenejate Viivlaste hulka, kes teda ära tundusivad ja kinni wõtsivad. Üks Viivlane pistis teda selja taha sõaga läbi, mis pääle teised teda tükkideks lõhusivad. Seesuguse kurwa elu-otsa leidis piiskopp Berthold aastal 1199. Et Viivlased nüüd Sakslaste sõjawäge järele tulewat kartusivad, põgenesivad nad suure rutuga kus seda ja teist. Nende segadus sai see läbi weel enam suurendatud, et üks Viivlane, ühe surmatud Sakslase pääwarju enesele päha oli pannud ja sellega teiste seffa tungis, kes seda nähes Sakslasi tõeste juba kannul arwatusivad olewat.

Et piiskopi Bertholdi surma kätte maksta, häwitusivad Sakslased ümberringi kõik Viivlaste põllud ära, nõnda et need pea armu paluma pidiwad ja ristiusku tagasi pöördma tõutatusivad. Järel tulewail päiwil sai neid Holmis 50 ja ükskülas 100 inimest ristitud; nad wõtsivad preestrid wastu, maksusivad wilja maksusid ja näidatusivad rahule jääwat. Selle pääle purjatusivad Sakslased koju tagasi, üksi preestrid ja üks kaubalaew jäi sinna maha. Waewalt oliwad need ära purjutatud, kui Viivlased hulga kaupa

jõkke lätšiwad, endib wee alla lätšiwad ja ühe teise wastu ütlesiwad: „Siin oma jõe puhta wee sees peseme meie ristimise wee maha, wiskame wõera usu enestest ära ja lätitame teda ära purjutawatete Sakslastele järele.“ Kui wiimased häwitamise teelt tagasi pöörsiwad, oliwad nad ühe puu oksa sisse inimese pää löiganud, mis Liwlastel nüüd Sakslaste Jumalaks pidasiwad, kes neile uputust ja tõbe tuua wõib. Nad keetsiwad seepärast rohtudest abi, jõiwad seda, raiusiwad pää puu küljest maha, sidusiwad ühe suure puu tüki pääle ja lätšiwad siis Düna jõge mööda alla ujuda.

Selle pääle mindi ristirahwa waimulikkude meeste kallale ja tapeti neist mõnda ära; need, kes weel järele jäiwad, põgenesiwad Holmi ja otsisiwad säälses kindluses warju. Liwlastel, kes kofku tulnud oliwad nõu pidama, wõtsiwad ette, kõiki preestrid, keda nad tulewal aastal (1200) Liwimaal leidma pidiwad, ära tappa. Need aga saiwad sest täadust ja lätšiwad Saksa maale tagasi. Nüüd tahtsiwad Liwlastel ka Saksa kaupmehi ära tappa, kes endid ometi see läbi päästsiwad, et nad wanematele kingitusi andsiwad ja Üksküla ja Holmi lossi warju otsima lätšiwad.

Kui Sakslastel selgeste aru saanud oliwad, et Liwi maa rahwa ristiusku pöörmine rahuga mitte toime ei lähe, arwas katoliku kirik enesel wõimuse olewat paganaid uut usku wastu wõtma sundida ja neid, kes usku maha jätnud, karistada. Sest tõusiwad nüüd werised sõjad, mis läbi Gesti, Liwi ja Kuura maa täieste wõera iffe alla saiwad. See mees, kes seda nõnda kaugele ajas ja Liwi riigi alustas, oli piiskopp Albert von Burhövden ehk Appeldern.

4. Albert I. von Burhövden ehk Appeldern kolmas Liwlaste piiskopp 1199—1229.

Baewalt oli wägew paawst Innocens III. Bertholbi surma sõnumit kuulda saanud, kui ta Saksa maal koke uue ristijä ette wõtmist kuulutada laskis ja seda niisama kõrgeks kui Jerusalemma minemist jäädis. Seda tegi ta isiaranis seepärast, et ta katoliku kirikule kõigi maade üle täit wõimust saada soowis. Seltsamal aastal, 1199, nimetas Bremeni pääpiiskop Hartwich

Bremeni siitamaalse doomi praose Albert von Burhövdeni ehk Appelderni Liivi maa pääpiiskopiks. Albertil oli wiis wenda, kellest kolm Hermann, Engelbert ja Rotmar waimuliku seisuse sisse astustiwad ja igamees tema käest Liivi maa kiriku kõrgeid ametisi saiwad; teised kaks wenda, Dietrich ja Johannes wõtsiwad kui ritterid paganate wastu wõitlemisest osa. Kui Albert sõjawäge, mis ristijutluste läbi kofku tulnud oliwad, järele waadanud oli, läks ta põhja poolistesse maadesse reisima. Kõige päält läks ta Gottlandi saarele, kus üksi 500 sõdijat Liivi maa jaoks kofku tulnud oliwad — siis Daanimaale, kelle kuningas Knud ehk Kanut VI. (1182—1202) praegu Lääne mere mere- rööwliid ära wõitnud oli ja ilma selle loata mitte tulus ei oleks olnud sõjawäega Liivi maale minna, kelle pääle Daani kuningad ammu juba oma filmi wiskanud oliwad. Kui Albert Kanuti käest kallid kingitusi saanud oli, pööris ta Saksia maale keisri Philipi juure tagasi. Oma reisi pääl ei olnud piiskopp kuskil ära unustanud inimesi ristisõja ettewõtmisele äratada. Et Albert pääle paawstifti tõutatud pattude andeksandmise ja õndsuse ka weel rikast saaki lubas, tuli pea rohkestes sõjamehi kofku, kellega ta kahetümnekolme laewa pääl Düna jõe poole purjutas. Tal ei olnud mitte üksi nõu rahwast ristiuskü pöördä, waid ka maad enese alla wõita. Ühes käes Kristuse rist, teises mõel, nõnda astus ta Liiwimaa rannas mäele, maad ära wõitma ja rahwast orja ifke kõitma.

5. Sõda Liiwlastega ja Lätlastega.

Kui Albert Düna jõe suhu jõudnud oli, jättis ta suurema hulga laewu maha ja läks ühe osa sõjameestega kase laewa pääl Düna jõe mööda ülesse. Sõjariideid seljas kandes jõudis ta Holmi kindluse juure ja tahtis Üksküla poole edasi minna, kui juba esimese Düna sõidu pääl Liiwlastes ta kallale rippustiwad, et ta ennast aga suure waewaga ja hädaohuga nende käest päästis ja Ükskülasse põgenes. Siia tuliwad Liiwlastes kofku ja tegiwad Sakslastega kolme päewa pääle rahu, aga selle kawala nõuuga, et selle aja sees sõjawäge kofku kutsuda ja wõerastele walu anda. Rahu tegemise järele läks piiskop Holmi tagasi ja läkitas säält mõne Sakslaste Düna jõe suhu, et maha jäetud

piiskopi mantelt ja tooli järele tuua. Rummeli kose ääres lan-
gefiwad Viimlased Alberti meeste kallale ja kuna üks laew ümber
pööris ja ära pääsis, wõtsiwad nad teise kinni, lõiwad kõik maha,
kes sääl pääl oliwad, tõtasiwad Holmi kindluse juure ja piirasi-
wad piiskopi ja kõiki, kes kindluses oliwad, ümber. Frieslased
aga, kes Albertiga ligi tulnud oliwad, läksiwad Viimlaste maid
häwitama ja paniwad nende põlluwilja kui ka majad põlema.
Viimlased, kes see läbi hirmutatud saiwad, palusiwad rahu ja
mõned suuremast seisusest lasksiwad endid ristida. Müüd kutsus
Albert Viimlaste wanemad wõeraspeu söömaajale ja käis nendega
sõbralikult ümber. Pääle sööma tehti nueste rahu üle kaup.
Albert nõudis edespidi seks rahu pidamiseks 30 suuremat Viimlaste
poega; wanemad olivad sellega rahul ja täitsiwad tema soowimist.
Need noored mehed läkitas Albert Bremeni, kus ta neid ristirahwa
kõmbel kaswatada laskis, et tal edespidi kõlblikkusi kaastöötegijaid
saada oleks. Sel wiisil on ka wist Läti Hindrek, kes kolme
esimese piiskopi aega kõige tõelikumalt kõneleb, wõeral maal ülesse
kaswanud ja koolitud. 1200 aasta lõpul läks piiskopp jälle
Saksia maale, et uust sõjamehi muretseda. Et ristiuskijad aasta
pääle sõjateenistusse heitsiwad, pidi Albert iga aasta seefugusid
reisitsid ette wõtma, sest ilma sõjameesteta ei arwanud ta ennast
mitte läbi saawat.

Uga enne kui Albert Saksamaale minna sai, otsis ta uue
linna jaoks, mis ta ehitama hakata tahtis paraja paiga wälja.
Ta walis seks seda koha, kus wäike Riige jõgi Düna jõe
sisse jookseb, kellest ka pärastene linn Riia nime sai. Selle
pääle läkitas Albert Theodórichi Treidenist Rooma, et sääl paawsti
käest linna asutuse luba paluda. Innocens oli selle nõuuga väga
rahul; ta andis tufewase'e linnale mitmesugusid tähtsaid ees-
õigusid. Keelas ära, et keegi surma nuhtluse juures Semgallaste
sadamasse Kuura la jõe ääre minema ei pidanud ja lubas laewu
üksi Riia sadamas käia. Kui Albert kewadel 1201 uute seltsi-
meestega Saksimaalt tagasi tuli, hakkas ta sedamaid Riia linna
asutama. Ta kutsus Gottlandist, Bremenist ja mitmest muudest
paikadest kaupmehi ja töörahwast enese juure ja andis neile mit-
meid suuremaid õigusid. Weel selsamal aastal (1201) läks ta
Ükskülast Riiga elama, wiis Meinhardist asutatud „püha neitsi
Maria kloostrit“ enesega ühes sinna ja pühandas linna kui ka
muu Liivi maa pühale Jumala emale.

Pea pärast Riia linna asutust, weel aastal 1201, tuliwad Kuurlased ja Leedu rahwas Alberti juure ja tegiwad temaga rahu. Ühel ajal tuli ka piiskopi kutsumise pääle ta wend Engelbert, kes Holsteinis siamaale Uue-Münsteri Augustini munk oli, esimeste kodanikkudega Riiga ja hakkas Treideni Theodórichiga ja Alobrandiga Liwlasti ristiusku pööрма. Aasta hiljem nimetati Engelberti püha neitsi Maria kloostri abtiks Riias. Seltsamal ajal asutas Albert ka Düna jõe suhu Dünamünde kloostri, kelle walitsejaks ta usinat Meinhardi abilist Theodórichi walis.

Nuue ristiinimeste warjaks ja edespidiwaks ristiusu laiale lauatamiseks wöttis Albert nõuaks üht ritleri ordo asutada, otse nõndasama, nagu Palestina maal, kus mitmed ordod Muhametlaste wastu wõitlesiwad. See mõte anti paawst Innocensile täada, kes warsti ordo kinnitas ja mõgawendade nimega nimetas. Seda nime kandis ordo seepärast, et ta liikmed enestele walge mantli, mis punase ristiga ja mõgaga ehitatud oli, katteks walinud oliwad. Selle ordo pää oli ordomeister, kelle käsu all nõnda nimetatud komthurid seisiwad, kes sõjameeste üle walwama, ordo wara walitsema, kümnest korjama ja ilmalikku kohut mõistma pidiwad.

Nõnda kaua kui ordo ja piiskopi wahel weel rahu walitsemas oli, wöttis piiskopi kodust äraolemise ajal ordomeister piiskopi talitust enese pääle. Iga mõgawendade ordo ritler pidi tõutama ei ialgi abielusse heita, paawsti ja piiskopi sõna kuulda ja eluaja Cesti, Liwi ja Kuura maa paganate wastu wõidelda. Selle ordo läbi armas Albert oma ilmalikku walitsust põhjendanud olewat ja ei aimanud sugugi, et ta üht seesugust wäge elusse aratanud oli, mis tema wäele wäga palju paha saatis. Esimeseks mõgawendade ordomeistriks waliti Winno ehk Winold von Rohrbach. Hakatuses oli ordomeister Riias piiskopi lossis aset wõtnud, mis mõlemate wõimusmeeste ühendust ja sõbrust tähendama pidi, pärast aga isiaranis selle tarwis ehitatud ordo kindluses. Weel hiljem asusiwad nad Wõnnu elama ja jäiwad ka kunni ordo otjani sinna (1562).

Kui naabrid uue Riia linna õitsemist ja piiskopi ja ordo wäe kaswamist nägiwad, ei kartnud nad mitte ilmaasjata, et need uued wäed neile aeg ajalt hädaõhtu saata wõiwad ja seepärast hakasiwad nad Sakslasi ahwardama. Sest ajast saadik algab Cesti, Liwi ja Kuura maa ajalous rahwaste seas suur

päaletungimiste segadus Sakslaste asutuse, isiäranis Riia wastu, kus sel ajal kõigi Liwi maal olewate Sakslaste walitjused ühendatud oliwad. Et maa pärisrahwas see läbi oma wäge mitmesse jalku jautasiwad, wõis Albert kord korralt lähemate Düna jõe ääriste maade üle wõimust saada ja waenlasti tagasi tungida. Need oliwad Semgallased, Liwlased, Wenelased ja Leedu rahwas. Kõige kardetawamad oliwad Polotski würst Wladimir, Wjewolod Gertzikest Gwosti jõe juus ja Besceko wõi Biatschko Kufenoisfis.

Aastal 1206 tahtis Wladimir Dgeri jõe ääres nõuupidamisele kofku tulnud Liwlastega kõiti Sakslasi, keda ta Albertiga sinna kutsunud oli, kes aga õnne kombel mitte läinud ei olnud, ära tappa ja neile Liwi maal täieste otša teha, mis ometi mitte korda ei läinud. Ka Riia kauplemist katjus Wladimir iga wiisi kahandada ja kus ial wõimalik, Sakslastele kahju teha. Et wiimased würsti Bescekoaga alati tülitsejiwad, wõtsiwad nad ta käest wiimaks Kufenoisfi kindluse ära. Kui Besceko kuskilt enam abi ei näinud tulewat, pistis ta kindluse põlema ja põgenes Wene maale. Selle pääle laskis Albert wana Kufenoisfi lossi mäe pääle kena kindluse ehitada (1207) ja andis siis ritter Rudolf von Terichole uue Kokenhusi lossi laenuks. Nõnda oli esimene tähtjas koht Wenelaste käest ära wõidetud. Ka Wjewolod pidi Alberti wäge maitsta jaama. Kui Sakslased uute tülide pärast Gertzike kindlust ümber piirama hakasiwad, põgenes Wjewolod ära; ta perekond aga wõeti wangi ja läkitati kindluse ära põletamise järele Riiga (1209). Pea tuli ka maha rõhutud würst Wjewolod piiskopi juure, et omasid ja maid tagasi paluda. Ta palwe sai kuultud; mõlemad anti temale tagasi, aga ometi Riia piiskopi maakonna laenu nime all.

Juba 1205 oli Albert pahema pool Düna kaldal olewat Sellaste kindlust, kuhu Leedu rahwas rööwimise ajal warjule rutas, ära wõitnud ja sinna uue kindlat lossi, praeguse Selburgi ehitanud. Pea selle järele ajutati ka Selburgi piiskopi wald, kust Saksa misjonärid Semgallaste juure tungisiwad ja paganatele armu õpetust kuulutama hakasiwad.

Umbes 1208 aastal leidis ristiust ka Lätlaste juures aset. Ymeri ehk Tede jõe ääres, mis Burtneki järwe jookseb, alustasiwad Saksa preestrid kõige päält ristiustu waljalautamist ja paganate ümberpöörmist. Selsamal ajal katjusiwad ka Wenelased Tolowa maakonnas elawaid Lätlasti oma usku wastu wõtma

meelitada. Siiski oliwad Saksa preestrid, nagu Läti Hindrek ja Mlobrand agaramad rahvast oma usku pööрма, mis neil rahus korda läks, nõnda et juba aastal 1208 Läti maal palju kirikuid ehitatud ja Läti Hindrek Tolowa preestriks nimetatud oli.

Palju wisamad kui Lätlased, oliwad Liwlased ristiusku wastu wõtma, pidiwad aga wiimaks ometi Sakslaste alla heitma. Lätlaste ja Liwlaste ristiusku heitmisega arwas Albert, et maa juba tema jagu on; ta lastis igale poole kirikuid, kloostreid ja lossisid ehitada ja Saksa kohtuid asutada. Sel wiisil oli siis esimeste Alberti walitsuse aja kuue kunni kahheksa aastaga kõik Liwlaste ja Lätlaste maa Sakslaste alla sattunud, kes endid nüüd täieste selle peremeheks pidama hakasiwad.

6. Maa jagamine.

Aastal 1208 andis Saksa keiser Philipp terve Liwi maa piiskopi kätte laenuks, kellel nüüd kui maawalitsejal üksi õigus oli maakondadele maksusid pääle panna, raha teha, linnadele uusi fäädusi anda, ilmlikka kohtuid asutada ja ka teistele wähemaid maatükka wälja laenata. Sellepärast tuliwad nüüd mõegawendade ordo ritterid, kes Liwi maa allahetmiste täieste oma töö arwasiwad olewat, selle palwega piiskopi juure, et ta kolmat jagu wõidetud maad ordule annab ja sääl juures weel lubab, et nad ka edespäi kõigist maadest, mis nad ära wõidawad, nõndasama kolmat osa enestele jaawad. Albert lubas küll kolmanda jau wõidetud maad ordole, pani ometi selle wastu, maid, mis alles wõitmata oliwad, neile ette ära kinkida. Selle põhjuse pärast tõusiwad piiskopi ja ordo wahel palju tülisid, mis aastasajad waltasiwad ja wiimaks nii hästi piiskopile kui ordole lõppust tõiwad, mista Gesti, Liwi ja Kuura maa oma jalal seismine otsa sai.

Wõidetud maa jagajad oliwad mõegawennad; piiskopp aga wõis seda maatükki enesele wõtta, mis ta isi tahtis. Albert walis pääle Düna jõe ääriste maade, mis ta juba wälja jaganud oli, Treideni maad, Idumea ja Metsepoole; Segewoldi maakond ja muu üle jäänud Liwi maa sai ordo kätte. Läti maa jagamise juures, mis nõndasamuti nimetatud tingimiste all sündis ($\frac{2}{3}$ piiskopile, $\frac{1}{3}$ ordule), saiwad ritterid Wõnnu maakonna, piiskopp muu maa enestele. Kui ordo warsti tüli hakatufel

Wõnnus aset wõttis, kus ritterid aastal 1208 ühe kindla lossi ehitasiwad, oli Riia piiskopikond ordoft täieste ära lahutatud.

Põhjus, mikspärast ordowennad põhja poole elama tuliswad, oli see, et waenlikud Gesticlased weel alla heidetud ei-olnud. Nad lootsiwad, et nad siin, kus piiskopp neist kaugemal oli, seda teha wõiwad, mis isi ial tahawad, rahwa käest üht maatükki teise järele käest ära kiskuda, inimesi orja ikke kõita ja muud sellesarnast, ilma et keegi selle eest neile midagi teha oleks wõinud.

7. Rahu Bene würistidega.

Alberti wägi ja wõimus hakas kord korralt ifka rohkem ja rohkem kaswama, isiaranis aga see läbi, et ta Bene würistidega rahu tegi. Kõige esmalt sobitas ta Polotski würisti Wladimiriga selle tähtsa kauba toime, et ükski Liwlane ega Letgallane, kes Düna jõe ääres elas, Wenelastele enam maksusid maksta ei pruukinud. Ehk küll Sakslased sisse rändanud oliwad, ei olnud ometi Liwlaste ega Letgallaste maksumaksmine, mis juba wanaast ajast Bene würistide poolt nende käest nõuti, sugugi wähenenud. Kümneise kõrwas, mis mõlemad rahwad ristiusku heitmise järele Riia kirikule maksma pidiwad, laskitas suur hulk neist oma aastast maksu nagu ennegi Polotski. See kahesordne maksu nõudmine oli Liwlasti sagedaste määsama ajanud. Aastal 1212 laskis Wladimir piiskoppi Gertzikesse kutsuda, et saäl temaga mitmet fugu talitust toime jaata. Albert, kes midagi hääd ei aimanud, kogus sõjamehi kofku ja läks siis hulga meestega Düna jõge mööda ülesse. Et Wladimir piiskoppi ristiusku laiale lautada ära keelis, oleks peaaegu werine lahing tõusnud. Albert katsus ennaft aga selle eest hoida, laskitas kaks jaadikut würisti juure ja need ajasiwad nüüd asja nõnda kangele, et Liwi maa terwelt piiskopi alla sai, kellega ta rahu tegi, ja Saksa kaupmehed igal ajal ilma keeluta Düna jõe pääl purjutada wõisiwad.

Ka teiste Bene würistidega läks Alberti asi hästi. Ta wend Dietrich wõttis Pihkwa würisti tütre enesele abikaasaks ja lõpetas sellega kõik hirmu säältpooliste Wenelaste kallale tungimise pärast. Et Albertil sel wiisil wäljast enam midagi karta ei olnud, wõis ta nüüd oma kanged maade wõitmise himmu Gesticlastega sõdides kustutama hakata.

8. Boitlused Gesti lastega.

Selle aja sees, kui Albert lõuna ja hommiku pool riigi rajal Wene würstidega rahu ja lepitust tegi, hakasiwad põhja pool Gesti lased Sakslaste kallale tungima ja neile kahju tegema. Esi-
mene Sakslaste ja Gesti laste waenlik kokkupuutumine oli mere
pääle ette tulnud. Kui Albert 1203 Saksjamaalt tagasi tuli,
sattusiwad tema ja ta seltsimehed Saare maa mererööwlate kimpu,
kelle käest nemad aga suure waewaga ära pääsiwad. Ka 1204
tõusis Riia tagasi tuleja Theodorichi ja Gesti laste wahel kange
tüli. Maal oliwad Gesti lased juba kaua aega enne Riia ehitust
Sakslaste kauba woorisid Pihkwa ja Nowgorodi tee pääle Tartu
ümber kaudu Liwlaste nõuu pääle ära riisunud ja Lätlastega,
kes Sakslaste poole hoidsiwad, sõdinud. Ilmasjata katsusiwad
Mobrand ja mitmed teised Gesti lased sundida, et nad rööwitud
asju tagasi pidiwad andma. Aga kui Gesti lased sõna ei kuulnud,
läksiwad Riia ja Gottlandi kaupmehed ordo wendadega ühes
Dtepää kantsi ette ja pistsiwad seda põlema (1208), et Gesti lase
see läbi karistada. Waewalt oliwad Sakslased ära läinud, kui
Ugaunia ja Sakala Gesti lased Lätlaste wanema Tälibaldi kindluse
Bewerin'i ette tungisiwad, kust nad ometi, ilma et midagi suure-
mat paha teha oleksiwad wõinud, wihaga koju tagasi pidiwad
minema. Ühel hoobil häwitasiwad Lätlased Sakala maakonda ja
tegiwad jälle palju kurja. Et Gesti lased aga ka nende maal käinud
oliwad, seepärast tehti 1209 ühe aasta aja pääle Lätlastega rahu.

Waewalt oli lühike rahu aeg mööda läinud, kui Gesti lased
kohe Wõnnu linna ümber piirasiwad (1210). Et aga Kaupo
ja Rudolf v. Zericho suure wäega ordo wendadele appi tõtasi-
wad, taganesiwad Gesti lased nende eest Umeri ehk Sede jõe ääre
metsa. Kaupo ja Rudolf ajasiwad oma meestega neid taga,
aga sattusiwad metsa peitu läinud sõjameeste hulka, kes neid
kohe käsile wõtsiwad. Kaupo kutas siin oma poja Bertholdi
ja pääsis wäga wäikese meeste salguga põgenema. Sakslased,
kes Rudolf v. Zericho käsu all seisiwad, ei tahtnud mitte taga-
neda ja leidsiwad seepärast, kunni wiie meheni, kes endid waen-
lastest läbi wiivad, haleda surma.

Gesti lased, kes selle wõidu läbi julgeks oliwad läinud, tungi-
siwad tõisel aastal (1211) weel suurema wäega ristirahwa kallale.
Et need endid selle wastu walmistasiwad ja Gesti lastele endist
kurja kätte tasuda tahtsiwad, sai 1211 aasta kõige werisemaks

aastaks Gesti, Viivi ja Kuura maa ajalous. Juba talwel 1210 tungis ristirahwa tugew sõjawägi, kes Sakslastest, Viivlastest, Lätlastest ja Wenelastest kokku korjatud oli, mere äärt mööda Metsepoolest läbi Pärnu jõe ääre, langes hirmsa wihaaga Gestlaste pääle, kellel sõjariistu ei olnud ja tappis kõik mehed ära, keda kätte saadi, kuna rabades ja soodes kange külm põgenejad ära wõttis. Raesed ja lapsed wiidi orjadeks, ja otsata saaf, selle hulgas ka 4000 lojust, wõeti ligi. Seltsamal ajal tungiswad Gestlased Läti maale ja mõllasiwad jäl nõndasama, nagu ristirahwas Gesti maal. Koju minnes piirasiwad Sakslased Wiljandi linna ümber ja wõitlesiwad wiis päewa agaraste, kunni Gestlased wiimaks ristiusku wastu wõtta luhasiwad. Nüüd läksiwad preestrid kindlusesse, kus nad mehi, naisi ja lapsi, kes weel elus oliwad, ristisiwad.

Aastal 1211 tungiswad Saarlased laewadega Koiva jõe mööda ülesse, häwitasiwad siin kirikuid ja külasid ära, rüüstasiwad hirmsal kombel kõik ümberkaudist maad ja tegiwad rahwale otsata kahju. Selle aja sees oli Albert, kes Roomas ordomeistri Wolquin'iga riitu lõpetanud oli, suure hulga waimulikude meestega ja suurt jugu ritteritega Riiga tagasi tulnud. Sedamaid läkitas ta sõjawäge Dreideni, kes Gestlasi pea taganema sundis, ja tegi siis Gestlastega 1211 kolme aasta pääle rahu, mis läbi Sakala kunni Paala jõeni piiskopile ja ordole jäi, nõnda et ses maakonnas, mis muu Gesti maa wõti oli, ristiusk juba kindlat sammua astuda wõis.

Enne weel, kui kolme aasta pääle tehtud rahu lõppes, algas uueste sõda Gestlastega. Nagu üks mees wõttis terve Gesti rahwas sõjariistad kätte, et wana usku, maad ja wabadust, mis nemad kõige kallimaks waranduseks pidasiwad, Sakslaste wõimuse eest kaitseada. Hirmus oli wiha, kellega mõlemilt poolt wõideldi. Kolm aastad waltas sõda; pea oliwad Gestlased, pea jälle Sakslased wõitjad. Wiimaks pidiwad ometi esimesed toleda wõitluse järele Paala jõe ääres aastal 1217 Sakslastele järele andma. Terve lõuna poolne maa sattus nende kätte, nõnda et 1217 Sakalas Paala jõgi ja Ugaunias Gma jõgi ordo ja piiskopi põhjapoolist rada tähenDas.

9. Piiskopp ja ordo.

Lühikene rahu aeg andis nii hästi piiskopile kui ka ordole mahti, Roomas kindlaks tehtud ettevõtmisi korda saata. Et Albertil täis võimud käes oli, pani ta siimaalist Dünamünde kloostri walitsejat Theodórichi Gestlaste piiskopiks, nimetas Eihulat tema piiskopiwalla pejapaigaks ja jäädis endist Lippe grahwi Bernhardi Theodórichi asemele kloostri ülewaatajaks ja walitsejaks (1211). Selle pääle ühendasiwad endid mõlemad, piiskopp ja ordo, ja wõtsiwad nõuaks, maa jagamisest tõusnud tüli se da wiisi otsa teha, kudas paawst käsfinud oli. Üleüldse jäi see maa jagamine nõndasama nagu ennegi; ükski mõnes tükis wõeti wäikest muutmisi ette. Pääle selle, et ordo Liwi maa kirikut kaitstes, pidi ta ka piiskopi sõna kuulma. Minufene maks, mis ordo piiskopile maksis, oli ordo maade kümnele neljas osa. Piiskopi õigus oli maid wälja jagada, ordo järele waadata ja waimulikku ametnikku ametisse panna. Nende maade üle, mis wäljas pool Eeti ja Liwi maad oliwad, ei pruukinud ordo piiskopile mingisugust wastust anda.

Mõnegawendade ordol on paljast faks ordomeistrit olnud: Binno ehk Binhold v. Rohrbach ja Bolquin v. Winterstädt.

Esimese walituse aeg ei kestnud kaua, sest et teda juba aastal 1209 ära tapeti: Tema mõrtsukas oli ritter Wigbert, kes kõlwatuma elu pärast ordost wälja lükatud oli. Et seda kätte maksta, kutsus Wigbert ordomeistri enese juure ja lõhkus jäl ta pää mõdegaga pooleks. Ehk mõrtsukas küll kabelis warju otsis, ei pääsnud ta ometi õige nuhtluse eest; teda wõeti kinni, wiidi wälja ja surmati ära. Uue ordomeistri Bolquin v. Winterstädti ametisse astumiseega muutis ennast sedamaid ordo olek piiskopiwastu, sest Bolquin ei olnud mitte nagu ta eelkäija piiskopist, waid ordowendadest ametisse walitud. Ordo nõudmine, ülemat walitsust piiskopi käest ära wõtta, ilmus nüüd selgeste nähtawale ja wiis mõlemad, piiskopi ja ordomeistri Rooma, kus wõit ometi esimesele jäi.

Kuurlased, kes Riia ehitusest, saadid rahu oliwad pidanud, langefiwad 1210 oma rööwilaewadega reisi pääl piiskopi kallale ja surmasiwad 30 meest, kes temaga ühes oliwad. Et see wäike wõit Kuurlaste naabrite seas palju kihinat ja kahinat tegi, ei olnud wõitjatel mitte raske, Leedu rahwast, Wenelasi, ja salaja ka Sakslastest lahkunud Liwlast Riia kallalekippumisele ja pääle-

tungimisele kutsuda, kus see kord väga vähe sõjamehi oli. Kuurlased purjutasivad 1210 maha räägitud ja tähendatud päeval Düna jõge mööda ülesse Riia linna ette. Tormikellad saidad helistatud ja alev ära põletatud, et waenlased kuskil warju ei leiaks; kõik wõtsiwad kiireste sõjariistad kätte ja rutasiwad linna kaitsema. See päew oli üks kõige kardetawamatest, mis noor riik näinud on. Kuurlased aga ei saanud mingisugust abi. Et Liw-lased awalikult enne üles astuda ei julgenud, kui need wõitnud ei olnud ja Rudolf v. Sericho Benelasi Kokenhusi lähedal tagasi löi, pidi asi pooleli jääma. Selle wastu tuliwad Riiglastele esmalt Holmlased, siis Konrad v. Üksküla, teisel päewal ka Kaupo ja ordomeistri abiline Berthold Wönnust appi. Kuurlased jäiwad weel kolmeks päewaks pahemale Düna kaldale ja purjutasiwad siis koju tagasi.

10. Mõned Gesti sõdade aegsed tähtsamad mehed.

Gesti sõdade ajas tulewad pääle Alberti ja Bolquini weel mitme tähtsama mehe nimed ette, nagu: Talibald, Kaupo, Lembit, Rusfin ja Berthold. Et need mehed meile suuremalt osalt tuttawad on, nimetame meie üksnes weel, kudas nemad oma wiimased elu päewi lõpetasiwad. Vätlaste päämees Talibald leidis Gestlaste ja Saarlaste wastu wõitluses piinawlikku otja, kui need aastal 1215 Treideni ja Riia poole endist kurja kätte maksma läksiwad. Talibald wõeti wangi ja surmati tule ääres ära. Liwlaste päämees Kaupo lõpetas Paala jõe ääres elu, kus ta 1217, odaga läbi pistetud, wõitluses Gestlaste wastu langes. Suurema osa warandust oli Kaupo Liwi maa kirikule kinkinud; tema surmuseha maeti Rubesele kindlusesse maha. Paala jõe äärses lahingus oliwad Gestlased Lembiti juhatusel ja walitjuse all, kes küll korra ristiusku heitnud, aga hiljem jälle ära taganenud oli. Lembit leidis mitme teise päämehega Paala jõe kaldal 1217 toledas wõitluses surma. — Kuulus Liwlaste päämees Rusfin („kõige tugewam mees Liwlaste seas“) ja ordoomthur Berthold, kes enne kui sõbrad Gesti maal rööwimas oliwad käinud, sõdisiwad 1214 Liwlaste kindluse Dabreli ees ühe teisega, kus Rusfini juhatusel Liwlastel Sakslaste wastu wäljas oliwad. Rusfin teretas, rauast kübarat pääst ära wõttes, endist seltsimeest Bertholdi nende pillawate sõnadega: „Noh sõber, millal meie jälle Gesti maale sõtta

läheme?" Sellsamal filmapilgul trehwas nool Rusfini pää, nõnda et ta furnult maha langes. Berthold leidis Wenelaste vastu wõitluses surma; need oliwad endid Gestiastega ja Saarlasega ühendanud ja Sakslaste vastu sõtta läinud. Otepää kindluse juures tõusis libe taplus, kus Berthold surma sai. Sakslased ei jõudnud kaua vastu panna, nälg sundis neid pea kindlusest Wene-
laste kätte jätma.

12. Baldemar II. Gesti maal.

Mida rohkem Riia kirik kaswis, seda rohkem hakasiwad naabri-riigid kadewate filmadega tema pääle waatama ja tema wõimust vähendada katsuma. Suwa 1218 tungisiwad hommiku poolt Nowgorodi würsti Swatoslawi juhatusel all 16,000 meest Liwi maale, piirasiwad ritterite päälinna Wõnnu ümber, läksiwad pea ometi jälle tagasi, ilma et linna ära wõtta oleksiwad wõinud. Et kättemaksmise = himmulised Gestlased endid Wenelastega Alberti vastu wäljaminemiseks ühendasiwad, nägi Albert juba ette ära, et need rahwad piiskopi wõimust ära lõpetawad, sest et ühel hoobil ka ordo piiskopi waenlane oli. Seepärast palus Albert wägewat Daani kuningat Baldemari II. (1202—41) Gestlaste ja Wene-
laste vastu appi. Baldemar, keda „wõitjaks,“ ka „lõwiks“ ni-
metati, oli piiskopp Albertile enne weel kui ta trooni pääle sai, kallid kingitusi Liwi maale saatnud ja esiotsa ennast Sakslaste karme edasitungimise üle wäga rõõmustanud, sest et ta ristiisu wäljalautusega mereröövimist arwas lõppewat, miska Gestlased kõigile mereääristele maadele hirmu tegiwad. Kui aga Albert ifka kaugemale jõudis ja wõimuses wägewamaks läks, tõusis Bal-
demari südames piiskopi pääle kadewus ja ta purjutas 1206 sõja-
wäega ses mõttes Saare maale, et esmalt seda ära wõita ja selle järele siit ka Gesti ja Liwi maale tungida. Aga see ettewõtmine ei läinud Baldemari tahtmist, mööda toime, sest ehk ta küll Saare maale ühe kindluse ehitada laskis, käskis ta seda ometi jälle maha kiskuda, sest et ükski sõjamees kindluse hoidjaks jääda ei tahtnud, kus ümber igal pool wahwad Saarlased elasiwad. Ku-
ningas pööris, ilma et ettewõtmisest midagi wälja oleks tulnud, Daani maale tagasi, läkitas siiski Lundi pääpiiskopi Andrease ja Schleswigi piiskopi Nikolause kahe laewaga Riiga, wiist selle jala-
nõuuga, et siin Alberti Saksa maal olemise ajas mõnda suuremat

meest eneste poole võita. Riia linn, kus Andreast lahkestest vastu võeti, oli nenda tema (Andrease) meele järele, et ta talveks 1206 Riia piiskopi lossti jäi, palju paganaid ristis ja hulga waimulikku mehi enese ümber kogus. Alles Rihawõtte pühade eel, kui Albertit iga päew juba tagasi oodati, wõttis Andreas nõuaks Daani maale tagasi minna. Et kuningas Waldemar paawsti käest luba sai, kõik maad, mis ta paganatelt ära wõidab, oma riigiga ühendada, walmistas ta ennaft Gesti maale mineku vastu. Aastal 1218 tuli piiskopp Albert isi Daani maale kuninga Waldemari juure ja palus jeda wägewat kuningat sõjawäega Gestlaste ja Wenelaste vastu appi. Daani maalt läks Albert Saksa maale ja jäi kunni 1218 aasta lõpetuseni sinna, et ka sääl noore riigi hääks abi korjata.

Mai kuu sees 1219 purjutas Waldemar, kudas ta Alberti vastu lubanud oli, hulga laewadega ja suure sõjawäega Gesti maale. Eindanisa kindluse kohal tuli ta maale. Siin oliwad Daanlased juba enne käinud, nimelt Kanut IV. all, kes 1080 ühte osa Gesti maad ära võita ja rahwast ristiusku pöörda oli katsunud. Pea tuliwad lähemate Gestlaste suguharude wanemad Waldemari juure, heitsiwad ta alla ja lastsiwad endid ristida. Aga see kõik ei olnud aga muud kui pettus. Waewalt oliwad sest saadik kolm päewa mööda läinud, kui äkiste ämariku ajal igast küljest suured karjad Gestlasi sõjariistadega Daanlaste kallale langesiwad ja oma nuiadega ja odadega hirmus palju werd ära walasiwad. Waldemari sõjawäe hulgas oli ka ülemal nimetatud pääpiiskopp Andreas ja Rihula piiskopp Theodórich; wiimane oli Albertiga Daani maale ühes läinud ja nüüd Daani sõjawäega Gesti maale tagasi tulnud. Theodórich leidis juba pääletungimise hakatusel surma, sest et Gestlased, kes tema telgi uksest ja ilu nägiwad, arwasiwad, et kuningas isi sääl sees on. Ikka edasi tungisiwad Gestlaste hulgad. Sääl rutas Wiglaw, Rügeni saare noor würsti poeg, kes Waldemari ühes oli tulnud ja mere ääres wahti pidas, hulga meestega Daanlastele appi, kes endid nüüd nendega ühendasiwad ja Gestlasi taganema sundisiwad. Wiimased põgenesiwad jügamamasse maa sisse, kus waenlased neid nii pea enam kätte ei saanud.

Waldemar näidas juba aegsaste, et ta vähem Alberti aitamise, kui isieneke kasu pärast Gesti maale oli tulnud. Selle koha pääle, kus wana Eindanisa kindlus seisis, ehtas ta aastal 1219 kiwist Tallinna lossti, pani Daani sõjamehed sisse, ajutas kirikuid, kloostrid ja koola, lätitas preestrid maale ja lastis paganaid

riistida. Oma wäest nimetas Walbemar preester Wesselin'i Gesti maa piiskopiks, kelle ametit Albert oma wennale Hermann v. Buxhövdenile anda oli tahtnud. Wesselin asutas 1219 Walbemari kaju pääle Tallinna piiskopikonda, mis terwet põhjapoolist Gesti maad enese alla wöttis. Et Walbemar Sakslasi Balti maadest koguni wälja ajada tahtis, läks ta Riia piiskopiga ja ordoga tülisjē. Kõige päält pööris ordo nüüd filmi Gesti maa poole, kus ta weriste wõitluste järele Gestlastega uusi maid ära wöttis. Romthur Rudolf läks Järwa maale, kus rahwas Daanlasi oliwad aidanud ja wöttis seda ära. Hirmsa häwituse järele heitis Wiru maa alla. Selle pääle ühendas ennast piiskopi wägi ordo wäega, et Harju maa ja Saare maa wastu wälja minna. Ka Warbola heitis ordo alla (1220). Sakslased, kes Sakslaste poole hoidsiwad, tungisiwad Tallinna maakonda, mis weel Daanlaste jagu oli ja tegiwad palju kahju. Kui ka kardetawad Wenelased, kes 1218 hirmsate häwituste läbi Lõuna-Eiwi maal suurt hirmu teinud oliwad, mitme lahingu kautuse järele, nagu Oma jõe ääres, Treideni ja Wõnnu juures, koju tagasi pööraisiwad, oli Sakslastel jälle natukeseks ajaks rahu.

See ei kestnud aga kuigi kaua, sest Daanlased ei tahtnud nõnda hõlpsaste maid Sakslaste kätte jätta. Ordomeister Bolquin oli küll Daanlaste waheletungimise wastu, ei julgenud ometi mitte awalikult wägewa Waldemari wastu üles astuda. Aga Albert ei küsinud sest midagi, las kis Wesselini piiskopist lahti ja saatis oma wenna Hermann v. Buxhövdeni Lihulasse Gestlaste piiskopiks. Et Lühel sel ajal Daani walitjuse all seis is, pandi Waldemari kaju pääle Lüheli sadam Riia rahwale kinni, mis läbi wiimastele Saksa maale minek wäga raskeks, jah, peaaegu hoopis wõimatuks läks. Seda sai kõige päält Albertist walitud Gestlaste uus piiskopp Hermann tunda, kes siia maale Bremenis oli elanud ja jäält nüüd Eiwi maale tulla tahtis. Walbemar ei pannud mitte üksi piiskopp Hermannile, waid Bremen i pääpiiskopiga ühel hoo bil ka kõigile ristijõudjatele Eiwi maa tee kinni. (Bremen i pääpiiskopp tegi seda seepärast, et Albert Riia piiskopikonna tema wõimuse alt ära oli kiskunud.)

Et Albertile weel rohkem tüli teha, tuli aastal 1220 õhtu pool Gesti maa rannas kolmas Balti maade tahtja, Rootsi kuningas Johann I. maale. Ta lõi Lihula juure laagri ülesse ja las kis siit, nagu Daanlased seda teinud, ümberkaudu rahwast

ristida ja kirikuid ehitada. Johann pidas Gesti lasti juba nõnda nõrgaks, et ta enam wastuhakkamist ei kartnud, suurema jau sõjawäega koju tagasi tõtas ja paljast wiisjada meest laagrisse jättis. Aga korraga tuliwad Saarlased üle mere, langesiwad maha jäänud Rootslaste kallale ja wõitsiwad nad ära. Rootslaste päämees leidis wõitluses surma, nende piiskopp sai tuleleekides otsa; 500 mehest pääsiwad aga mõned hingege Tallinna Daanlaste juure. Nõnda kurwalt lõppes lühikese aja pärast Rootslaste walitsus Gesti maal otsa.

Nii kerge, nagu Rootslasi, ei olnud Daanlasi Gesti maalt wälja ajada. Seepärast läks Albert 1220 Rooma, et jääb Riia kiriku waenlaste wastu tarwilikku abi paluda. Ta ei aimanud sugugi, misjuguheid hädaohte, kibedaid pettusi ja alandust see teekäik temale pidi saatma. Waewalt oli ta Lübecki sadamasse jõudnud, kui ta kuulda sai, et ses linnas, kus muidu suure auuga, nüüd waenulikult temale wastu tuldi. Suuri, kõweraid teid käies jõudis ta wiimaks Rooma, kus õnnetuseks enam Liwi maa kiriku kaitseja Innocens III. ei elanud; tema asemel istus juba 1216 saadik Honorius III. paawsti tooli pääl. Peaegu Albertiga ühel ajal oliwad ka Daani saadikud Rooma läinud, et Riia piiskopi nõu tühjaks teha. Galeda meelega kuulas Honorius Alberti kaebtusi ja nõudmisi, ilma et kudagi wiisi teda ometi aidanud oleks. Paawst oli Baldemarile tõutanud, et kõik maakonnad, mis ta Gesti maal wõidak, Daani riigi jagu on. Et Roomas käimiseft midagi wälja ei tulnud, katsus Albert Saksa keisri Friedrich II. juures õnne. Aga ka see ei wõinud teda aidata, sest ta oli paawsti wastu lubanud, tulewal kewadel kannatajale ristirahwale Hommiku maale appi minna. Keiser andis piiskopile nõuu Benelastega ja Daanlastega rahu teha. Alberti wiimased lootused läksiwad tuulde; see oli kõige kurwem filmapilk ta elus. Paawstist ja keisrist abita jäetud, Bremeni pääpiiskopiga wiha waenus, koju minemise tee Lübeckis kinni pandud — see kõik tegi temale suurt pää-walu. Et Liwi maad, kelle eest ta 20 aastat suurt muret kannud, mitte hoopis wõerastele mängu-kanniks anda, wõttis ta nõuaks teda Baldemari hooleks jätta. Ta ruttas wenna Hermanniga 1220 Daani maale ja andis Liwi ja Gesti maa Baldemari warju alla, ometi selle targa tingimisege, kui Riia rahwas, Liwi maa waimulikud ja muud inimesed sellega rahul on. Baldemaril ei olnud midagi selle wastu; ta

lootis, et ta nüüd pea Balti maid Daani riigiga ühendada võib. Juba 1221 läkitas Waldemar ritter Gottschalki Riiga, kes Daani kuninga nimel maad vastu võtma ja igal pool Daani valitsuse säädma pidi. Aga Riias leidis Gottschalk üksnes naeru ja häbi, sest nii pea kui Alberti Waldemariga tehtud rahu sõnum rahwa kõrva ulatas, saiwad Liivi maal kõik wiha täis. Ühe häälega ütlestiwad waimulikud ja Riia kodanikud, et nemad ennem maast välja rändawad, kui Daanlaste alla heidawad. Ka Liivlased ja Lätlased arwastiwad Riia kodanikkude arwamist õigeks. Nüüd kadus Waldemari julgus Liivi maa tõrjuja rahwa pääle wõidu-saamise poolest. Ta tuli 1222 Saare maale, et siin piiskopiga ja ordoga ära leppida. Ta lubas küll Liivi maa neile tagasi, pidas ometi Särwa, Wiru, Harju ja Lääne maa (umbes praegust Cesti kubermangu) enesel. Sakslased jäiwad sellega rahule, sest et Daanlased neid Wenelaste vastu aidata lubasiwad, kes nende kaela tulla ähwardasiwad.

13. Cestlaste wiimane wastuhakkamine.

Kui Cestlased Wenelaste sõja vastu walmistamisest kuulsiwad, tõusiwad nad weel üks kord ülesse, lootes, et Wenelaste abiga Sakslasi Cesti maalt välja kihutada. Waenu tuli hakas see kord kõige esmalt Saare maal põlema. Siin oli Waldemar 1222 enne koju minekut praeguse Kuresaare kohta kindla kiwiossi ehitada lastnud ja Daani soldatid sisse pannud. Waewalt oli kuningas suurema sõjawäega saare päält ära läinud, kui Saarlased kohe wihatud lossi kallale tungisiwad, teda põhjani ära häwitasiwad ja purustasiwad, aga sõjamehi ometi wabalt ära minna lastiwad.

Kui selle ootamata wõidu sõnum välja lagunes, algas Cestlaste poolt üleüldine mässamine Sakslaste vastu. Warholas wõeti nõuiks, Sakslastele ja Daanlastele ots teha ja maa tagasi wõita. Seepärast langestiwad Cestlased igalt poolt ristirahwa kallale. Sakslased tegiwad kõige esmalt Wiljandis 1223 hakatuse. Säälses lossis, mis ordowndade käes oli, läksiwad Cestlased ühel pühapäewal Jumala- ja teenistuse ajal kirikusse ritterite pääle ja tapisiwad nad ära. Ritterite wereft aurawad mõegad läkitasiwad nad wel selsamal päewal wõidu märgiks Ugau-nia ja käsifiwad säälsed Cestlasi nõndasama teha. Särwa maal

peksiwad Gestiased Daani ülema ja kõik teised Daanlased furnuks. Ristimine sai pesemisega tühjaks tehtud ja furnuaias hingawad furnud maast välja kaewatud ja pagana wiisi järele tules ära põletatud. Elumajasid pesiwad Gestiased weega ja pühkisiwad siis luudadega puhtaks, et wiimaseid wihatud ristiusu jälgi ära kustutada. Käsi, surma ja elu pääle Daanlaste ja Sakslaste wastu wõidelda, käis läbi terve Gesti maa. Kiireste saatisiwad Gestiased Nowgorodi sõnumi ja palusiwad Wenelasi appi. Pea selle järele tuliwad Wene sõjamehed Gesti maale ja wõitsiwad Wiljandi, Otepää ja Tartu lossid ära. Päälegi oliwad Pihkwa ja Susedali maakonnas weel mitmed wäehulgad walmis, mis iga filmapill Gesti lastele appi tulla wõisiwad.

Tallinn, kus Daanlaste pää-kindlus oli, pani kowaste Saarlaste kallaletungimise wastu. Ugaunias ja Sakalas mõllasiwad Gestiased nõnda, et ordowennad ära põgenesiwad ja Riia piiskoppi appi palusiwad, sellega oli nende ilus walitsuse lootus Gesti maal otja lõpnud. Üksi selle tingimisega lubasiwad piiskopi wasallid ordole abi, kui wiimane ühe kolmandiku Gesti maa jauga rahul on, aga kaks kolmandikku Pihula ja Riia piiskopile jagab. Suures hädas wõttis ordo selle tingimise wastu, ehk küll ritterid ikka weel terwet Gesti maad eneste alla wõita lootsiwad.

Nõnda kudas maha räägitud, läksiwad nüüd Riia piiskopi wasallid ordowendadega ühes koos wõitlema. Kõige päält piirasiwad nemad Wiljandi ja siis Paala lossi ümber, aga ilma asjata, sest Gestiaste wägi oli suur. Pea sattusiwad nad Umeri jõe pääle tehtud silla ääres 1223 Gestiastega lahingus kokku, kus wahwa ordo ritter Theodorich surma sai, aga ka 600 Gestlast surmalt lahingu platsile jäiwad. Teised Gestiaste sõjawäe salgud, mis siin oliwad wõidelnud, leidsiwad metsades ja soodes otja. Selle wõitlusega läks Gestiaste wõidu-täht looja. Warsti selle järele kutsusiwad ritterid ja Riia piiskopi alamad kõik oma sõbrad Wiljandi linna ärawõitmisele. Hobustega ja jala läksiwad suured hulgad Lätlasti ja Liwlasti Sakslastega ühes Wiljandi. Neljateistkümpaewase ümberpiiramise järele pidiwad Wenelased lossis alla heitma. Wangi wõetud Gestiased ristiti uueste, suur hulk Wenelasi aga tēmmati see eest, et nad esimesi oliwad aidanud, wõlla (1223). Nagu Wiljandis, läks ka lugu Paala lossiga. Nüüd katjusiwad ritterid ka Tartut ära wõtta; nad piirasiwad kindla lossi ümber, aga ei wõinud wähe meestega ometi midagi teha, jätsiwad asja

järele ja rutasiwad Tallinnale appi. — Pea tuliwad Gestiaste kutse pääle 20,000 Wenelast (ennamiste Nowgorodist ja Pihkwaft) Gesti maale, häwitasiwad Sakala maid hirmsaste, saatfiwad Tartu ja Dtepähä omastele abi, piirasiwad Tallinna ümber, aga pidiwad nelja nädala pärast koju tagasi pööрма, ilma et linna ära wõtta oleksiwad wõinud, sest Mongollased oliwad selle aja sees Wene maale tunginud.

14. Tartu langeb Sakslaste kätte.

Pääle kõnelbud wõitluste on 1223 weel muu juhtumise poolest tähtjas, ja see oli Waldemari wangi-wõtmine. See wägew kuningas oli Schwerini grahwile mustale Heinrichile see läbi ülekohut teinud, et ta tema maad, ilma et tal õigust oleks olnud, ära oli wõtnud. Selle pärast wõttis must Heinrich kuninga wangi, kui ta jahi päält tagasi tuli, mis nad kahekestes Lyõe saarel oliwad pidanud, ja ehk küll Rooma walitjuse poolest selle wastu seisti, pani ta teda Brandenburgi kindla Dannenbergi lossi Mai kuu sees 1223 kinni. Kõik rõõmustasiwad endid, et lõwi nimetatud mäelosfis wangis oli. Waldemar, selle walitjuse all üks kord peaaegu kõik rannadärne maa Soome lahest kunni Elbe jõeni oli, pidi nüüd lahtipääsemise eest kõik wõerad maad tagasi andma. Ka Albert arwas oma wõimuse kaswamiseks nüüd paraja aja tulnud olemat; ta läks wenna Hermanniga wangikotta Waldemari juure, kes Tallinna piiskopkonna nüüd ometi Hermannile lubas. Kui Waldemari wangi-wõtmise sõnum Lübecki jõudis, hoibis see linn sedamaid jälle Liwlaste poole ja kautas kõik takistused, mis Liwi maale reisijatel siamaale ees oliwad.

Et piiskopi wõimus nimetatud juhtumiste läbi kaswanud oli, läksiwad Sakslased 1224 kõigest jõuust Tartut ümber piirama. Wenelased teadfiwad väga hästi, kui tähtjas see linn oli, ja seepärast ei tahtnud nad teda naljalt käest ära anda. Weel aastal 1223 oli Nowgorodis Tartu linn ümberkauduse maaga endise Rokenhufi würstile Bjätjchkole antud, kellel woli käes oli, rahwalt maksu nõuda, mis ta ka agaraste tegi. See tegi Alberti pahaseks ja Tartu ärawõtmise nõuu weel kindlamaks. Et seefuguse ettemõtmise kordasaatmiseks palju sõjamehi waja oli, kutsus Albert kõigest Liwi maast rahwast kokku. Suure usinusega ja hoolega

täideti ta käsku. Pea kogusiwad endid Alsti (praeguse Burtnefi) järve kaldale ligidalt ja kaugelt suured Sakslaste, Lätlaste ja Liwlaste sõjawäe hulgad koku. Albert isi läks waimulikkude meestega ühes sinna ja pidas üleülbist sõjanõuu, kudas asi kõige parem korda pidi minema. Warsti selle pääle lõi Albert oma meestega Tartu lähedale lagendikkude pääle laagrid ülesse ja hakas linna ümber piirama. Gestlased ja Wenelased paniwad mehikelt ja wapraste wastu. Kui linna kaitsejad igamees omal kohal ametis oliwad, ronis korraga üks ritter tormiredelit mööda, tõrwalonti peus hoides, walli ääre pääle ülesse. See ritter oli piiskopi wend Johannes v. Burghöyden. Tema järele läks ta teener Peter Ogus mitme tõisega, kes nendasammuti tõrwalonta peus hoidsiwad. Nüüd tungisiwad ka järele jäänud sõjamehed osalt rebelitega, osalt purustatud müüri läbi kindluse sisse, kus nüüd kole werepulm algas. Enam kui 200 Wenelaste ja Gestlaste furnukeha katsiwad wõitluse kohta; nende hulgas ka Wjätšsko. Üks ainuke mees jäi kõigist kindluse sõjameestest elama. Sellele andsiwad ritterid ühe walju hobuse, kelle selga ta istuma, koju minema ja Nowgorodis ja mujal Wene maal kõnelema pidi mis Tartus sündinud. Kindlus sai esmalt tühjaks riisutud ja siis põlema pistetud (15. Augustil 1224). Riia asutusega määratud eesmärk oli nüüd käes, sest terve Liwi maa oli Sakslaste wõimuse all. Albert läks meestega suure rõõmuga Riiga jälle tagasi. Terwel Gestti maal oli ümberringi uueste rahu.

15. Paawsti saadik.

Kuueistkümnenda aastase sõja läbi 1208—24 oli wiimaks Gestti rahwa jõud murtud. Ka Wenelastel oli raske aeg ees; Mongollased wõitsiwad neid Kalka jõe ääres 1224 ära ja wõtsiwad 1238 kõik Wenemaad eneste alla.

Daani maa oli Baldemari wangi-wõtmisest saadik palju alandatud. See järele ei olnud Pääne mere maade Sakslastel kuskilt küljest wäliste waenlaste poolest enam midagi karta, ja nad hakkiswad seepärast endid wõidetud maal päristeks pere-meesteks pidama. Kõik maa sai kolmele ära jaetud — piiskopp Albertile, Pihula piiskopp Hermannile ja ordole. Albert wõttis wõidetud Gestti maast Riia kiriku jaoks rannaäärseid maad funni Pääne maani; wend Hermannile, Pihula piiskopile, andis ta

praegu wõidetud Tartu linna ja ümberkaudse Ugaunia maa. Pea selle järele läks Hermann Alberti soowimise pääle Eihulast Tartu elama, kus ta julgem wõis olla ja siin, sellesama maa pääle, kus hilja aegu werine wõitlus oli olnud, ehitas ta kõige ilusama kiriku, mis Lääne mere maad ial on näinud. (Hermanni Tartu ehitatud kiriku waremed on praegu weel doomi pää-ilu.) Hermann asutas Tartu ühe kloostri ja nimetas selle walitsejaks oma wenna Rothmari. Kaksikümmend neli ümberkaudist küla maksiwad uuele piiskopile kümnest. Oma muud maad jagas Hermann preestritele, keda ta ühes oli toonud ja neljale Saksa ritterile, kellest ta wend Dietrich v. Burhövden Dtepää enesele sai. Nende kohus oli losja kindlaks teha ja sõjamehi sisse panna.

Kui sijemised asjad kõik juba korda oliwad saadetud, tahtis Albert, et paawst teda pääpiiskopiks pidi nimetama (1225). See soow ei läinud ometi mitte täide (alles Alberti teine järelkäija piiskopp Albert II. Suerber sai 1255 Riia pääpiiskopiks), olgu Daanlaste tulide pärast ehk et paawst Honorius III. ja Gregór IX. Wiiri maa kirikust suuremat lugu ei pidanud. Selle wastu läks Alberti asi Saksa maal palju parem; tema ja ta wend Hermann saiwad 1225 Saksa riigiwürsti seisuse sisse tõstetud. Ka ordo katkus keisri meele pärast teha, mis ka pea korda läks, sest keiser Friedrich II. lubas 1226 teda oma warju alla wõtta.

Et Tartu linna ärawõtmisega ümberringi kõik rahule jäi, palus Albert paawsti Honoriusst III., et ta Roomast ühe saadiku siia saadaks, kes asju osalt weel parema korra pääle paneks ja rahwa ristiusku pöörmist joonele seaks. See mees, keda paawst seks wälja walis, oli Modena piiskopp Wilhelm. Ta tuli 1225 mitme seltsimehega Riiga, reisis Albertiga maal ümber, manitses igal pool uusi kogudusi kindlaste ristiusust kinni hoida, kästis ordot alamatele õigust teha, tegi tulidele otsa, mis piiskopi ja ordo wahel weel lõpnud ei olnud ja pööris siis Riiga tagasi.

Baewalt oli Wilhelm Riiga jõudnud, kui siia sõnum toodi, et põhja pool Gesti maal Sakslaste ja Daanlaste wahel uued tulid tõusnud Wiru maa Gestlaste wanemad, kes Daanlaste walju walitsuse üle wiha täis oliwad, kutsusiwad Dtepääst Sakslast losja ära wõtma ja Daanlasi wälja kihutama. Nad wõtsiwad kutsumise rõõmuga wastu, läksiwad Wiru maale, wirutasiwad Gestlastega ühes Daanlased wälja ja jäiwad losfidesse elama.

Kui piiskopp Wilhelm Riias seda täada sai, ei olnud ta asjaga sugugi rahul. Riisugust omawolilist talitust, ilma kiriku ja püha isa asemiku küsimata, ei wõinud tema sallida. Kohe kutsus ta juuialused Sakslased enese ette, nuhtles neid ja nõudis, et nemad Wiru maa paawsti kaitsemise alla annawad. Ühtlasi läkitas ta saaditud Tallinna Daanlaste juure ja sundis ka neid riisamuti Wiru maad tema kätte andma. Päälegi pidiwad ka weel teised maakonnad Eesti maal, mis seni Daanlaste ja Sakslaste wahel riualused oliwad, wälja antama ja saiwad paawsti ja kiriku omaks mõistetud. Et neid uusi kirikule osaks saanud maid isi näha ja walitjust uue korra pääle jääda, reisis piiskopp uue aasta hakatusel 1226 Tallinna ja jäält mitmesse paika maale, kus ta rahwa seast walitsejaid ja kohtumõistjaid walis. Daanlased heitsiwad seks filmapilguks küll selle otsuse alla, ometi selle kindla nõuuga, et nad sel kombel rahule ei jää, sest et nende käest kõige rohkem maid ära wõetud oli; üksi Tallinna kindlus oli weel järele jäänud.

16. Alberti wiimased päewad.

Mai kuu sees 1226 läks Wilhelm Italia maale tagasi. Kui ta mere pääl Saare maa mererööwliid rikka saagiga Rootsi maalt koju nägi minewat, kuulutas ta Gottlandis sedamaid Saare maa wastu ristisõda, kellest küll Liwi maa Sakslased osa wõtsiwad, aga mitte Daanlased. Talwel 1227 mindi kange külмага üle mere libeda jää Saare maale. Sõjawäega läksiwad ka Albert, ordomeister Bolquin ja Selburgi piiskopp Lambert ühes. Ehk Saarlased Muhu ja Walljala kindlustes küll mehifelt wastu paniwad, jai Saare maa ometi wiimaks alla heidetud. Kõik rahwas wõttis nüüd ristiusku wastu (1227). Sel kombel oli ka kõige kangekaelsem Eesti suguharu Sakslaste wõimuse all, mis Daanlased ilmasjata kaua teha oliwad katsunud. Wõidetud saar jaeti piiskopp Alberville ja ordole ära ja asutati uus Saare maa piiskopikond, kelle juure ka Lääne maa loeti. Uue piiskopi pesapaik oli Pihula. Kui kõik Saare maa ära wõidetud oli, läksiwad Sakslased üle jää Riiga tagasi. (Saarlaste ristimisega ja Sakslaste tagasiminekuuga lõpetab Läti Hindrek oma ajaramatu kirjutuse.)

Wähe ajal oli kuningas Baldemar kahe ühe poole aastajest

wangipõlwest Dannenbergi lossist Daani maale tagasi läinud. Ta oli Schwerini grahw Heinrichile kõik pidanud lubama, mis see nõudis, et aga wangist lahti pääseks. Waldemari katse, kaudtud maid uueste tagasi wõita, ei läinud mitte korda. Ta isi pääsis kogemata juhtumise läbi teist-kordsest wangipõlwest. Seltsamal ajal kautasiwad Daanlased isieneste jüü läbi wiimase maatüki Gesti maal ära. Kui Waldemari Dannenbergi lossist lahtisaamise sõnum Tallinna jõudis, süttis Daanlastel siin sõjahimu põlema, ja nad tungisiwad nende maakondade sisse, mis nad hilja aegu paawstile oliwad pidanud andma. Gregór IX., kes 1227—41 paawsti tooli pääl istus, käs kis nüüd Sakslasi, isiaranis ordot, Daanlaste wastu jõtta minna. Rutuste tehti kõrge käsu järele, mindi Tallinna ja wõeti kindlus ära. Sellega oli Daanlaste wiimane walitus 1227 Gesti maal lõpnud. Alasta hiljem kinkis Rooma=Saksa keiser Heinrich ordole Tallinna kindluse, Harju, Särwa, Wiru ja ühe osa Lääne maad; mis pääle jelle oli, jäi Riia piiskopile.

Kui keiser ja paawst ordo kõige maadega oma kaitsemise ja warju alla wõtnud oliwad, näidas ordo maade kanges ihaldamises pea, et keisri wari palju enam wäärt oli kui paawsti wari. Ta arwas keisri käest maa kaitsemiseks hoopis rohkem abi leidwat, kui paawsti käest. Et ordo nõnda keisri poole hoidis, tegi Albertile palju muret, kes warsti juba ette ära nägi, et ühendus täieste otsas on. Piiskopp ja ordo, kes suuremalt osalt maad ühes koos alla oliwad heitnud, oliwad nüüd oma nõudmistega koguni üks teise wastu. Wäljas=poolt ei olnud enam waenlasi karta; siiski ei tulnud õiget rahu sugugi, sest piiskopp ja ordo läksiwad isikeskes tülisse. Ordo ei tahtnud mitte teiste käsualune waid isi peremees olla, kes seda teha wõib, mis ial tahab. Neid sõdasid, mis hiljem ordo ja piiskopi wahel tõusiwad, ei näinud Albert enam: ta juri kolmekümne aastalise walitsuse järele 27. Januaril 1229. Tema keha maeti Riia doomkirikusse maha, mis ta isi ehitada oli lastnud.

17. Kuura maa allahaitmine.

Warsti pääle Alberti surma tõtasiwad Riia doomisandad ja Tartu ja Saare maa piiskopid uut Riia piiskoppi walima, kelleks nad Magdeburgi doom=isanda Nikolause kõige kõlblikuma

arwasiwad olewat. Bremeni pääpiiskopp Gerhard II. tahtis oma wäge ja wõinust Liwi maal weel üles näidata ja nimetas, ehk küll Innocens III. Riia linnale 1223 piiskopi walitsuse õiguse oli annud, ometi Alberti asemese doom=ijanda Albert Suerberi uueks piiskopiks. Gregór IX. pidi selle tüli lõpetama. Ta andis asja oma saadiku kardinal Otto hooleks, kes nii kauaks kui selge otsus tuleb, oma piht=isa, ordo preester Balduini Riiga Alberti asemikuks walis ja siis hiljem Nikolausele õiguse andis, keda paawst Gregór IX. 1231 isi Riia piiskopiks kinnitas. Selle aja sees oli wahaeagsel piiskopil Balduinil korda läinud rahuga Kuura maad enese alla heita.

Semgalli maal oliwad Sakslased, kudas juba enne nimetatud, Selburgist wälja läinud maad ärra wõitma ja rahwast ristiusku pöörma. Semgallasi walitses juba rohkem kui kolm kümmend aastat Terwèteni kindluses wanem Wester ehk Westart, kes koguni teine mees oli kui Liwlaste wanem Raupo. Ehk Wester küll mitme lahingi kautuse järele alamatele Sakslaste käest ristiusku wastu wõtta pidi lubama, jäi ta ometi surmani paganaks. Ta suri oma suure wastasega Albertiga ühel ajal aastal 1229. Westeri surmaga lõppes Semgallaste wastu panemine otsa; wist on ennaft terwe maa wabatahtlikult Sakslaste alla heitnud.

Ka Semgallastest loe pool elawate Kuurlaste alla heitmine ei ole Sakslastel nõnda palju werd maksnud kui Liwi ja Gesti maa rahwa ristiusku pöörmine. Warsti pärast Riia ehitust tuliwad Kuurlased Alberti juure, tegiwad temaga 1201 rahu ja rööwisiwad seft ajast saadik üksnes Skandinaavia randu. Kardetaw aga oli 1201 nende Riia linna kallale kippumine. Kui Sakslased kõik Gesti ja Liwi maa ära wõitnud ja rahwa oliwad ristunud, oliwad Kuurlased weel paganad. Ehk küll Leedu rahwas uut usku wastu ei olnud wõtnud, oliwad igal pool ristirahwa riigid nende ümber, kellega nad alati sõdima pidiwad ja ei wõinud Kuurlasi seepärast aidata. Semgalli maalt oliwad Saksa preestrid aegsaste Kuurlaste hulgas ristiusku wäljalautada katsunud ja Kuurlaste kuninga Lammehini ristunud. Pea saiwad Kuurlased aru, et ristirahwa Jumal palju wägewam on kui nende ebajumal Pehrkuns. Nad oliwad selle poolest weel kae wahel, misjuguse ristirahwa riigi alla nad pidiwad heitma. Balduin arwas paraja aja tulnud

olewat, Riia piiskopi maid suurendada, laskitas preestrid Lammehini juure, kellega nemad nõnda kaua kauplesiwad, künni see aastal 1230 wabatahtlikult Sakslaste alla heitis. Lammehin tegi 28. Dezembril 1230 Durbenis Balduini enesega allasheitmise poolest järel tulewa sääduse: Kuurlased wõtawad ristirahwa preestrid wastu ja lasewad endid ristida; nemad teewad enestele kohuseks risti sõjawäega paganate wastu wõidelda; ka lubawad nemad piiskopi, keda paawst neile laskitab, sõna kuulda. Selle wastu tõutab Balduin paawsti nimel Kuurlastele igawest wabadust, kui nemad ristiusust mitte ära ei tagane. Asta hiljem tegi Balduin teiste Kuurlastega sellesama kauba, ja sel kombel oli ta kõik Kuura maa enese alla heitnud. Nüüd laskitawad Kuurlased saadikuid Rooma ja kuulutasiwad paawstile, et nad teda oma waimulikuks pääks wastu wõtawad. Balduin sai see eest Gregór IX. poolest Sengalli piiskopiks nimetatud. Et see pea oma woliga Daani kuninga Waldemari kasuks mõnda asja ajama hakas, kutsuti teda 1234 Sengalli maalt ära. Riia uus piiskopp Mikolaus andis Riia linnale uusi õigusi ja jagas linna kodanikkudele ühe kolmandiku Kuura maad ära; üks kolmandik, nimelt Alatau ümberkaudsed maad, sai ordo kätte. Juba 1233 andis Riia linn oma sliamaalse osa Kuura maad mitmesuguse tüli järele Sengalli piiskopile, kes see eest uusi maatükka osalt Sengalli maast, osalt Kuurlaste maast wastu andis. Nõnda sai wabatahtlikult alla heitnud Kuurlaste maa juba esiotja siia ja sinna kingatud, kus juures alamad endid sugugi õnnelikuks pidada ei wõinud.

18. Mõegawendade ordo ühendamine Saksa ordoga.

45 aasta aja sees (1186 — 1231) oliwad sel kombel Sakslased Gesti, Liwi ja Kuura maa oma wõimuse alla wõtnud. Siiski oli sisemise jõuu poolest kaunis waene lugu. Mõegawendade ordo, kellel enam nii palju abi Saksa maalt juure ei tulnud kui enne, sest et suurem hulk lähemale Preisi maale laskiwad, sai wäga hästi aru, kui raske see oli, laialdasi piirid wägewate naabrite — Wenelaste, Daanlaste ja Leedu rahwa wastu kaitseda ja ühel hoobil walitsusehimmuliste waimulikkude meeste lähedal endisid õigusi ülewal pidada. Ehk Sakslased küll wäga hästi teadsiwad, kui palju häda ajal wõeraste appi palumine neile kahju

tegi, nagu nad seda Daani kuningast oliwad näinud, ei aidanud neil ometi muu nõu, kui pidiwad uueste ennaft wõeraste hoole alla andma. Ordomeister Bolquin walis seebordsetz päästjaks Saksa ordo, kes praegu Weichseli jõe kallastel Preislastega wõitlust oli alustanud. Bolquin oli warsti pärast Alberti surma (1229) mõne ordo ritleri ehk rüütli Saksa ordo walitseja Hermann v. Salza juure läkitanud ja sellele mõgawendade ordo ühendamisft Saksa ordoge nõuiks annud. Kõige maadega ja rahwaga pidiwad mõgawennad Saksa ordo ülemameistri alla heitma ja seda wiisi ühendatud jõuuga Balti maid edasi walitsema. Ehk küll mõlema ordo ühendamine juba 1229 nõuiks wõeti, läks see ometi alles 1237 pika toimetuse järele korda. Kõige suurem takistus oli selle poolest Roomas ees. Daani kuningas Waldemar ei wõinud oma kahju ifka weel mitte unustada ja katsus seepärast, kudas ial wõimalik, Gesti maad uueste enese alla tagasi saada. Ta hakas wana mängu mängima. Lübecki sadama pani ta ahelatega finni, et keegi enam Liwi maale minna ei jaanud. Ka läks temal korda Riia piiskopi asemikku Balduini enese poole wõita, et seda ennem soowitud sihile jõuaks. Balduin, keda Gregór Rooma kutsus, sai paawsti juures warsti jälle auu sisse, ja kaewas nüüd Riia linna piiskopi ja mõgawendade ordo pääle. Et Gregór Waldemariga ega ordoge tülitsema hakata ei tahtnud, wõttis ordode ühendamine kaua aega.

Saksa ordo, kes seft ajast saadik Liwi maal pääwalitsuse enese kätte sai, oli Palästinas asutatud. Juba 1190 oliwad Sakslased — enamiste Bremeni ja Lübecki kodanikud — Alfkönis ühe haigete maja ehitanud. Neil oli nõuu õnnetumatele Sakslastele, kes Alfkoni lähedal haawatud ehk juures wiletsuses maas oliwad, iga pidi abi muretseda. Schwabi herzog Friedrich wõttis ette, neist meestest ühte Saksa ritleri ordot asutada, kes edaspidi kõige waeste ja abita Sakslaste eest Hommikku maal pidiwad muretseda ja ühel hoobil ka Muhametlaste wastu sõdima. See nõu läks korda; paawst Clemens III. ja kuningas Heinrich IV. kinnitasiwad ordot ja paniwad temale seega kindlat põhja. Kolme esimese ordomeistri ajal oli Saksa ordo alles üksna wäikene, aga kui Hermann v. Salza (1211 — 39) ordomeistriks sai, kaswis ta õige jõudfaste.

Selsamal ajal kui mõgawennad ja Daanlased Gesti ja Liwi maal ristiusku laiale lautasiwad ja endid Liwlaste, Lätlaste

ja Gestlaste peremeesteks tegiwad, oli Preisi maal feesama lugu. Sfiaranis oliwad Preislaste ristiusku pöörmise juures herzog Konrad ja Saksa munk Christian tegewad; wiimane sai 1215 Preisi maa piiskopiks. Et aga Preislased ristiusku wastu ei wõtnud, kuulutas paawst Christiani nõuu pääle nende wastu ristifõda. Kui Saksa ristifõdijad seda kuulda saiwad, läksiwad nad suures hulgas Preisi maale ja sundisiwad rahwa Kulmi ümberkaudu ristiusku heitma. Nende maa anti piiskopp Christianile, kellel uute maade walitsuseks sõjamehi waja oli. Ta kutsus seepärast Saksa ordot usu sõtta, kellel Palästinas enam midagi teha ei olnud ja rõõmuga selle kutsumise wastu wõttis. Saksa rüütliid arwasiwad palju mõnufama olewat lähedal Preisi maal suurt nime ja rohket warandust korjata, kui kaugele Hommiku maale minna, kust suurem jagu enam koju tagasi ei saanud. Kui ka Preislased wapraste sõdisiwad, pidiwad nad wiimaks ometi wõitluslega harjunud ritterite alla heitma. Pika sammuga tungisiwad nemad Preisi maa südamesse, tegiwad endisele usule otsa, lautasiwad Saksa kumbeid, keelt ja eluwiiisid igale poole laiale ja ehitasiwad linne, kindlusi ja kloostrid.

Kui Hermann v. Salza 1235 Marburgi, selleaegse Saksa ordo pesapaika, ordo talitusi toimetama läks, läkitas Bolquin saadikuid sinna, kes ordode ühendamisest toime pidiwad sobitama. Weel seltsamal aastal käskis Hermann kahte ritterit Liwi maale tulla ja asju hoolega järele kuulata. Et ta isi 1236 paawst Gregóri kutsumise pääle Italia maale pidi minema, andis ta ordo walitsusele Marburgis woli, nende rüütlike otsust, kes Liwi maad waatamas oliwad, hooljaste asjaga ühes järele mõtelda. — Weel seltsamal aastal (1236) läksiwad mõlemad Saksa rüütliid Liwi maalt koju tagasi ja nendega ühes ka kolm mõegawenda, keda Bolquin ühes läkitas. Ludwig v. Dettingen, kes Hermannini asemel ordo talitusi toimetas, kutsus kohe Magdeburgi ordo walitsuse kofku ja laskis asja üle kuulata. Müüd tuli wälja, et neil liikmetel sugugi tahtmist ei olnud endid mõegawendadega ühendada, keda isimeelseteks, asjata punni ajajateks nimetati, kes ialgi Saksa ordo walitsuse kōwa jääduse järele ei teeks.

Et ilma ordomeistrita ometi õiget otsust anda ei wõinud, läks üks mõegawend isi Italia maale Hermannini palwele. Kolm Saksa ordowenda läksiwad temaga ühes. Hermann isi wiis nad kōit 1236 Witerbõsse, kus sel ajal paawst Gregóri IX. eluase oli ja jäi nendega sinna tüüks ajaks, sest ta aimas, misjuguised

raaskendused asjale ette tulewad. Daani saadikud olivad parajalt paawsti jures ja katsusiwad Balti maid jälle oma kuninga alla saada. Üks õnnetu juhtumine tuli wiimaks ordode ühendamisefe appi. Bolquin oli mitme mõegawennaga Leedu rahwa wastu 1236 sõtta läinud, aga Bauske lähedal Saulės suure kahjuga tagasi löödud saanud. Bolquin isi oli 48 ordowennaga ja hulga sõjameestega paganate nuiade all langenud, kes sel ajal oma esimese fuurwürsti Ringoldi juhatusel all olivad. See ränk õnnetus tegi Liwi maal suurt hirmu; esimesel filmapilgul arwati kõik kadunud olewat. Õnneks ei tulnud Leedu rahwas selle wõidu järele Liwi maale, waid läksiwad Wenelaste wastu, nõnda et Sakslased aega saiwad sõja wastu walmistada. Nüüd sai igamees aru, kui tarwiline ühendus oli, kui noor riik mitte otša leidma pidanud ei. Üks ordowend (Gerlach Rufus) sai seepärast kiireste Saulės lahingi kautuse kurwa sõnumiga Witerbõsse läkitatud. Kui lugu Hermann'i kõrwa ulatas, läks ta sedamaid paawsti juure Liwi maa asjade pärast rääkima. Pea selle järele kutsuti mõlemad Magdeburgist tulnud ordowennad täies ordo ehtes paawsti ette. Gregor IX. andis neile 1237 palutud ordode ühendamise loa, lastis nad oma tooli ette põlwili maha langeda, jagas neile pattude andeksandmist, tegi neid siinamaalse ordo wandest ja säädustest lahti ja õnnistas neid uue ordo sisse. Nüüd pidiwad nemad ka siinamaalseid mõegaga ja punase ristiga ehitud ordomantlid uute wastu ümber wahetama, kellel üksnes must rist märgiks püäl oli.

Paawst ja Hermann ajasiwad asja nenda kaugele, et uus Liwi maa ordo*) nõndasama nagu mõegawendade ordo Riia piiskopi walitsuse all pidi seisma; uued ritterid (see on rüütliid) pidiwad temale truuse ja sõnakuulmise wande wanduma. Paawst andis endisele saadikule Modena Wilhelmile uueste täie woli ja läkitas teda Liwi maale, kus ta asju korrale säädma pidi**). Saksa ordo kõrgemeister walis siinamaalse Preisi maa walitseja Hermann Balf'i esimeseks Liwi maa ordomeistriks, kes 1237 hulga sõja-

*) Saksa ordo jagas ennaft mõegawendade ordo ühendamise järele 1237 kahte jattu: 1) Liwi maa ja 2) Preisi maa ordosse. Terwe Saksa ordo walitseja oli kõrgemeister, kelle elupaik Marburgis, 1312 saadit Marienburgis oli. Liwi maa ordo walitseja oli ordomeister, kes Saksa ordo poolest kinnitati ja ametisse säeti.

**) Modena Wilhelm asutas 1238 Kuura piiskopikonna, mis Leedu maa, Kuura ja Nalau wahel olewat Kuura maa jagu enese alla wõttis; selle piiskopikonna pejapait oli Pilten.

meestega ja 60 rüütliga Viivi maale tuli, kuhu Gröningen kui ordomeißtri asemist juba ette oli rutanud ja võttis siin mõega- wennad Saksa ordosse vastu.

19. Gesti maa saab Daani walitsuse alla.

Kui mõlemad juba ennemalt nimetatud mõegarüütliid, kes Witerbõs paawsti ees ordode ühendamise luba vastu võtmas olivad käinud, Hermannii juure tagasi läksiwad, andis see neile täada, et paawst Tallinna ja sellega ühes Harju, Järwa ja Wiru maa Daanlastele tagasi käskinud anda. Selle pärast läksiwad weel aastal 1237 Hermann Balk ja Modena Wilhelm Daani maale, et Waldemari II. asja selle poolest korrale saata. Pika waidlemise järele tehti Stenbisi rahu, mis järele ordo Tallinna linna Harju ja Wiru maaga Daani kuningale tagasi andis. Järwa maa jättis Waldemar kulu de eest ordole. Saare maa ja Vääne maa jäiwad Sakslaste kätte. Sel kombel oli Daani maa weel ühe korra suurema jaa Gesti maa peremees, kuna Viivi maal ordo jälle täieste piiskoppide ja paawsti wõimuse all näidas olemat. Gregor IX. oli nüüd Gesti ja Viivi maa asjaga rahul, aga pidi aegsaste nägema, et ta ennast omas lootuses oli petnud. Daani riik jäi Gesti maal nõrgaks ja haigeks, kunni ta umbes saja aasta pärast (1347) täieste otsa sai. Walitsuse-himmulised waimulikud mehed pidiwad pea aru saama, et Saksa ordo neil palju kardetawam waenlane oli kui mõegawendade ordo. Et Waldemari enesel kodu palju tegemist oli, jäiwad Gesti maa asjad nõndasama, kuda nad wiimases kümnes aastas (1228 — 38) Saksa walitsuse all oliwad olnud. Ta jättis wasallidele Harju ja Wiru maal kõik wanad õigused, mis nad ordo käest saanud ja andis weel uusi juure, et need täieste tema poole hoiaksiwad.

Teine ajajagu 1237—1347.

Hoegawendade ordo ühendamisest Saksa ordoga kunni
Pesti maa müümiseni.

1. Sõjad Wenelastega, Kuurlastega, Semgallastega ja Pöödu rahwaga.

Uus ordomeister Hermann Balk läks juba esimesel aastal, kui ta Liivi maale tuli (1238), risti sõjawäe ja Tartu piiskopi abiga Wenelaste vastu sõtta. Rikas Pihkwa linn, keda Saksa sõjawäe võimus ära hirmutas, heitis pea ordomeistri Balki alla, kes teda kindlaks tegi ja hulga Sakslasi sisse hoidjateks pani. Ka lõune pool olew Isborst langes 1238 Sakslaste kätte. Nüüd aga saiwad nad enestele ühe uue wastase. See oli Nowgorodi würst Alexander Newski, kes neile 1242 vastu läks ja nad Peipsi järve jää pääl suutumaks ära wõitis, nõnda et nad enam Wene piirile minna ei julgenud. 400 Saksa rüütli leidsiwad põgenedes jää pragude wahel surma; Pihkwa ja Isborst jäiwad uueste Wenelastele. Et Sakslased selle wõidu järele maenlast küll Riia linna wärawate ette kartsiwat tulewad, ei teinud Alexander seda ometi mitte; temal oli sest küllalt, et ta rüütlike pääle wõitu saanud ja nad põgenema oli ajanud.

Kui Hermann Balk 1239 ära suri*), sai Dietrich v. Grünigen tema asemele Liivi maa ordomeistriks. Et Peipsi lahingu järele ka Kuurlased mässama hakasiwad, oli Liivi maa suures hädas, aga Grünigenil läks korda riigile jälle uut rammu ja tugewust anda. Ta läks aastal 1244 piiskopi ja Daani sõjameestega ühes Kuurlaste vastu sõtta, kes ristiusust ära oliwad taganenud. Nad heitsiwad ilma mõega hoobita alla ja wõtsiwad ristiusku uuste vastu. Et Kuura maa poolest julgem olla, ehitas ordomeister 1244 Goldingeni, Windawi ja Hasenpoti lossid.

*) Seljamal aastal suri ka Saksa ordo kõrgemeister Hermann.

Goldingeni komthuriks nimetas Grüningen Bernhard v. Haaren'i, jättis hulga mehi tema hoole alla ja pööris Riiga tagasi.

Baewalt oli ta Kuura maalt tagasi, kui jäänud sõda uueste päale hakas. Leedu suurwürlst Mindow, kes 1238 oma isa Ringoldi surma järele trooni päale saanud oli, tuli see kord suure sõjawäega Kuurlastele appi. Amboti lähedal (Kuura maal) tõusis taplus; ehk waenlasi küll 30,000 meest oli, ajas Goldingeni komthur Bernhard nad ometi põgenema. Warjufs Leeda rahwa wastu, tegiwad Sakslased Amboti weel kindlamaks ja ehitasiwad mõned uued lossid nagu: Dondagi, Angermünde, Randau, Durbeni ja Grobini. Selle päale tungis Grüningen isi Leedu maale ja laastas teda hirmsal kombel. Tärel tulewal aastal käisiwad Sakslased ja Leedu rahwas ühe teise maid wastastikkü rööwimas, kus juures Kuurlased ja Semgallased wiimased sagedaste aidasiwad. Kui Grüningen 1246 Liwi maalt ära läks, oli Kuurlaste ja Semgallaste maa tema mõdegaga ära wõetud, rahwas wastuhakkamise pärast orjaks tehtud ja ristiust wägiwalselt wälja lautatud.

Ordo walitsuse edasinihkumise pärast nii hästi Kuura kui ka Preisi maal, wõttis suurwürlst Mindow nõuaks ristiustku heita. Paawsti käsu päale ristis 1252 Kulmi piiskopp suurwürlsti ja tema abikaasa. Saks ajaks oli ka Liwi maa ordomeister hulga rüütlitega ja preestritega läinud; wiimased jäiwad siina ja hakasiwad rahwale ristiustku õpetust kuulutama. Ordole kinkis Mindow mitu korda suuri maatükke ja lubas kõi oma maad temale jätta, kui temal (Mindowil) pärijaid järele ei jää. Seda tegi suurwürlst selle lootusega, et ordo temale abi pidi andma. See sõprus ei kestnud aga kuigi kaua. Mindow, kes 1255 ristiust jälle ära taganes, ühendas ennast Sakslaste waenlastega. Aastal 1259 ajasiwad Samaitlaste wanemad rahwast Kuurlaste ja ordo wastu mässama. Schodeni wõi Skudi juures (Kuura-Kowno raja lähedal) tõusis 1259 werine taplus. Rikka saagiga rutasiwad waenlased koju tagasi.

Et selle päale Semgallased Sakslastest ära taganesiwad, ehtas ordo Semgallaste maale edespidiüks warjufs Dobeni kindluse (1259), mis Semgallased warsti ümber piirasiwad, aga ometi mitte ära ei wõinud wõtta. Nüüd palus ordomeister Burchard v. Hornhusen Preisi maalt ja Daani walitseja käest Cesti maalt abi. Tema palwe sai kuulbud; pea tuli suur rüüt-

lite, Geshlaste ja Kuurlaste sõjavägi ühendatud Veedu rahwa, Samaitlaste ja Semgallaste vastu võitlema. Durbeni lähedal tõusis 1260 tähtjas võitlus, kus Sakslased ära võideti, sest Geshlasted jätsiwad neid maha ja Kuurlased läksiwad koguni nende eneste kallale. Kaheksa tundi wältas lahing; 150 rüütlit leidsiwad surma; ka Burchard v. Hornhusen ja Daani ülem herzog Karl jäiwad võitluse wäljale maha. 14 wangi võetud ordo rüütlist põletasiwad waenlased 8 elawalt ära; teistel raiuti käed ja jalad otjast maha ja lõhuti keha neljaks tükiks lõhki. Seda Sakslaste lahingu kautust kuuldes jätsiwad hiljuti alla heidetud maad ristiusu maha ja rahwas wandus kindlaste, Sakslasi täieste wälja rootida. Sel kombel läks lõuna pool ne Semgalli maa Sakslaste käest uueste kaduma; alles pika were-walamise läbi võideti kadunud maad hiljem jälle tagasi.

Et Sakslaste jõuudu wähenemine, ühendas Mindow ennast 1262 Wenelastega ja tõtas sõja-wäega Wõnnu poole, kus ta oma pahanduseks Wenelasi eest ei leidnud. Ilma et midagi teha oleks wõinud, pööris ta koju tagasi. Pärast Mindowi surma (1264) tuliwad mitu suurvürsti üks teise järele, kunni wiimaks 1282 Witen riigi walitsejaks sai. Selle segaduse ajal ehitas ordomeister Konrad v. Mandern ehk Medem aastal 1265 Semgallaste maale Kuura Ala jõe ääre Mitawi lossi ja Järwa maale Paide kindluse. Wahe ajal võtsiwad ja põletasiwad Wenelased Alexander Newski poja Dimitri juhatusel all 1262 kolme-kordiste müüridega Tartu; üksi kindlus, kuhu piiskopp ja rüütlid oliwad põgenenud, pani õnnega vastu. Saksa sõjawäed, mis mujalt appi tuliwad, ajasiwad Wenelased jälle tagasi.

Dimitri äraajamise järele sai Jaroslaw Nowgorodis walitsejaks. Ta tuli 1267 suure sõjawäega, wist Narowa laewa-sõidu pärast, Daanlaste Gesti maad ära võitma ja rutas kõige esmalt Rakwere linna poole, mida Waldemar II. 1224 Wiru maa warjuse ehitanud oli. Tartu, Wiljandi, Pihula ja Paide rüütlid ühendasiwad endid Gesti wasallidega ja läksiwad siis Wenelaste vastu. Rakwere lähedal tõusis 1268 werine taplus, kus teiste hulgas ka Tartu piiskopp Alexander surma leidis. Võitu ei saanud see kord kumbgi. Warsti selle järele tungiswad Daanlased ja Sakslased Wene maale ja häwitasiwad 1269 Tsborski linna ära. Alasta hiljem tegiwad Wenelased Sakslastega ja Daanlastega rahu.

Selle aja sees olivad Leedu rahwas rõõwides kunni Saare maale tunginud ja pöörafiwad säält rohke saagiga jälle koju tagasi. Et nende wägewate naabrite eest tulewifus julgem olla, ehitas 1273 ordomeister Ernst v. Rastburg Leedu raja pääle Dünaürgi kindluse, mis Leedu rahwas ilmasjata kaua aega ära katsufiwad häwitada.

2. Hansa.

13. aastafajas tõusis Skandinauaste pigistuse pärast kauba asjades Saksa maa kauplewate linnade nõnda nimetatud hansa ühendus, kes wastastikku aitamise läbi kauplemist kergitama ja merd kardetawatest mererööwlastest pidi puhastama. Selle kordasaatmiseks pidafiwad hansa linnad oma kuluga sõjalaewu. Hamburg, Lübek ja Bremen olivad pea hansa kesk-kohad. Alatal 1285 astufiwad Riig, Tartu ja Tallinn selle felti sisse. (14. aastafaja teises pooles olivad hansas juba 77 linna). Lääne mere maade linnadest oli Riig linn kõige suurem ja kangem. Tema fäädurjed olivad peaaegu seesamafugufed nagu Bremenis; aastal 1226 oli ta ka Bremeni wapi enesele wõtnud, kus pääl üks müür wallalise warawaga ja kahe torniga seisawad; nende wahel on kaks wõtit ja piiskopi rist. Riial oli pääle kaubalaewade ja sõjawäe ka isiaralik sõjalaewade kogu; ta kauples kangeste ja andis kodanikkudele maid laenuks. 1270 purjufiwad Riia laewad mere pääl oma lipu all. Kiriklikkudes asjades kuulis Riia linn alati piiskopi sõna ja laskis teda enesele sagedaste uusi õigusi anda; ilmlikkudes asjades oli ta aga täieste oma peremees. Pääle Riia linna olivad noores Liwi maa riigis weel kaks wäge, mis meile juba tuttawad on. Et igamees isiwaltiseja ja isiwoliline tahtis olla, oli nende wahel alaline tüli.

3. Tülid ordo, pääpiiskopi ja Riia linna wahel.

Waimulik seisus oli see, kes alati tüli tõstis ja ordot isiwaltisuse otsimises mitte enese kõrwas, weel wähem enese üle ei sallinud.

Juba Riia piiskopi Mikolaufe ajal (1231 — 54) oli tüli ordo ja piiskopi wahel, isiaranis Kuura maa jagamise pärast, nõnda suureks läinud, et paawst asja pidi seletama. Weel suuremaks

läks wihamäen Nikolause järgnitu Albert II. Guerberi ajal, kes 1255 Riia pääpiiskopiks sai. Paawst oli temale juba 1244 Preisi, Liwi ja Gesti maa pääpiiskopi ameti lubanud. Preisi toimetused andis ta aegsaste enese käest ära, sest ta arwas üsna õieti, et kauge maa pärast jääb ometi kõik asjad õiges korras seista ei wõi. Aga ka Liwi maal oli Albertil palju waewa näha. Ordo tegi temale järgeste meele haigust, aga mis wõis ta selle vastu parata, sest paawst oli ritterite suur sõber. Alles Albert II. wiimastes aastades wähenesiwad waenud ja tülid palju nõnda, et suur kirikuwürst 1274 rahuga siit maailmast lahkuda wõis. Sellega ei olnud wõitlus sugugi weel lõpnud. Üheste tõusis ordo walitsuse nõudmine awalikult nähtawale. Kuura maal oli juba ordo päris peremees; Saare maa piiskopp oli ordoge maad jagama pidanud; Tartu piiskopi wasallid kartsiwad alati Wenelasi; üksi Riia pääpiiskopp hoidis weel endisid õigusi kindlaste finni ja mõtles järgeste jelle pääle, kudas ta maid üheste enese walitsuse alla tagasi saaks. Riia linn oli pääpiiskopi tugi, sellega ta ennast kindlaste ühendas. Kes pääpiiskopi waenlane oli, oli ka Riia waenlane.

Kedagi ei wihanud rikas Riia linn rohkem kui ordot, kes, et ta piirid kunni linna müürideni ulatasiwad, Riia kodanikka sagedaste pahandas, neile nõnda, kudas ta isi tahtis, igapäewast elu tarwitust linna wiia lastis ehk ära keelis, päälegi ka kaubale ranna ääres tihti kahju tegi. Mitme-aastase ärituse järele tõusis 1292 piiskopp Johanni II. ära olemise ajal ordo ja Riia linna wahel awalik tüli. 1289 oliwad wasallid ordo nõuu andmise pääle Rokenhufi lossis Johanni II. kallale läinud ja teda nõnda kaua wangis pidanud, kunni ta ette pandud tingimised alla kirjutas. Alatal 1292 läks Johann jala murdmise pärast Slanderni ennast jääb parandama. Enne kui ta ära reisib, mõistis teda selleaegne ordomeister Holte kawalate ettepanemiste ja häbemata meelituste läbi nõnda oma lõjas wedada, et Johann teda oma ajemikuks nimetas ja Riia lähedal olevad piiskopi lossid tema kätte walitseda andis. Waewalt oli pääpiiskopp ära läinud, kui ordomeister awalikult Riia vastu waenus wälja astus. Et jääminek ja uputus igal fewadel linnale hädaohtu ähwardawad tuua, oliwad kodanikud linna warjuks ühe dammi ehitanud ja jõe pääle silla teinud, kust laewu läbi wõis lasta. Juba ehituse ajal purustasiwad ordo sulased tüki silda ära, et laewa läbi lasta ja lük-

siwad seepärast töömeestega tülisse. - Seft tõusis piiff wõitlus. Sedamaid piirati linn ümber. Et sel silmapilgul ümberkaudsed lossid ordo käes oliwad, oli sel kerge linna ja jõe walitseda, nõnda et maalt enam mingit elu tarwitust linna wiia ei wõinud. Siiski tehti, kui ka seesuguste tingimistega, mis Riiale kahjuks oliwad, mõneks ajaks rahu. Linn palus Lübecki appi ja läkitas saadikud paawsti juure. Aga palutud abi jäi tulemata. Kolm päewa enne seda, kui rahu aeg otsa sai, tuli pääpiiskopp Johann reisi päält tagasi ja katsus Tartu piiskopi abiga ordot meelitada, ümberpiiramist järele jätta, tähendades, et linn hää meelega jälle silba päält ära wõtta. „Mitte sild,“ wastati temale, „ei ole waenu põhjus, waib tulid, mis juba rohkem kui kaetskümmend aastat linna ja ordo wahel on. Ennetu, näljaga waewatud linn pidi waenlastega wäga kahjulise rahu tegema ja palju ordo sõjamehi oma müüride wahele wastu wõtma. „Kus on nüüd teie paawst?“ hüüdsiwad uhked wõitjad ja läksiwad linna sisse. See oli esimene Riia alandamine ordo läbi (1292).

Pääpiiskopp, kes ordo käest midagi hädä ei oodanud, lastis, et isi julgeste wõiks elada, 1293 kindla Marienhausi lossi (homiku pool ülemast Gwsti jõest) ehitada. Kui Johann II. selle pääle lossi tagasi nõudis, mis aga mõneks ajaks ordo kätte antud oliwad, wõtsiwad ritterid teda uueste wangi ja pidasiwad nõnda kõwaste kinni, et üks doom-isand, keda temaga ühes wangi wõeti, wangi kotas ära suri. Ordomeistri Bruno ja pääpiiskopi Johann III. ajal, kes oma eelkäijatest kanged wiha oliwad pärinud, tõusis waen hirmus suureks ja tõstis kolemaid kodu-sõdasid, mis Liivi riiki kaua aega wimsutasiwad.

4. Pääpiiskopp Johann III.

Ordomeister Brunol läks Saare maa ärawõitmise järele korda, asja nõnda kaugele ajada, et nii hästi Saare maa kui ka Tartu piiskopp tema poole hoidma hakasiwad. Kui pääpiiskopp Johann III. ennast Saare maa ja Tartu piiskoppidest maha-jäetud nägi, ühendas ta ennast selleaegse Leedu suurwürsti Witeniga. Enne weel, kui Leedu rahwas Liivi maale tungis-
wad, läks kaua immitsew kättemaksmise tuli Riia pahandatud ja halwastatud kodanikkude seas põlema. Reed langesiwad 1297 Riia ordo kindluse (St. Jürgenburgi ehk Wittensteini) kallale,

wõtsiwad ära ja tegiwad teda maaga tafa. Ordo kindluse wä-
litseja, kes esimest Riia alandamisest saadik 1292 sõjameestega
jääs sees oli, widasiwad wihased kodanikud hirwitamisega wõlla;
ligi kuuskümmend ordowenda löödi maha ehk poodi ülesse; ka
ordo kirik ja kabel kistuti maha. Riia linn oli seega küll ordo
walitsuse alt pääsnud, aga raske wõitlus seisis ometi weel ees.
Veedu rahwas tungis Viirvi maale, ühendas ennast piiskopi ja
Riia linna meestega ja wõitles ordoga 18 kuu sees 9 korda
weriselt. Johann III. isi oli Treideni lossi põgenenud, aga sai
sääs ordo ritteritest ümber piiratud, wangi wõetud ja läheda ordo
kindlusse Segewolbi wiidud (1298). Selle pääle wiidi teda
wäga auutul kombel (tagaspidi lahja hobuse seljas) Wönnust
läbi Wiljandi, 33 nädalit peeti teda kõige doom=ifandatega wee
ja leiwa pääl wangis. Kui paawst Bonifácius VIII. seda kuulis,
kutsus ta nii hästi kõrgemeistri kui ka ordomeistri Rooma enese
juure. Aga kawal ordo teadis, kudas ta ennast aidas. Ta
hirmutas piiskoppi nõnda, et see ühe kirja kirjutas, kus sees ta
kõik ülekohut, mis temale ordo poolest tehtud, andeks lubas. Selle
kirja Rooma läkitamisega ei olnud ordomeistritel enam waja
paawsti ette minna.

Sõda wälitas ifka weel edasi. Suurwürost Witen häwitas
Riiglastega ordo maad kaledal kombel ära. Treideni lähedal tõusis
ordo ja Veedu rahwa wahel werine taplus. Kui Bruno isi ja
palju ordo rüütlid siin langenud oliwad, jäi wõit Veedu rahwa
poole (1298). Et ordo Preisi maalt abi sai, algas kuu aega
hiljem Neuermühli juures uueste wõitlus, kus wõit see kord
ordole jäi. Veedu sõjamehed aeti Viirvi maalt wälja ja uus ordo=
meister Gottfried v. Rogga laastas nüüd piiskopi maid.

Witeni äramineku järele ajas Riia linn riisumise ja põle-
tamise läbi ordo maades asja nõnda kaugele, et pääpiiskopp lasti
lasti, ometi selle tingimisega, et tema lossid ordo kätte pidi-
wad jääma. Warsti selle pääle rutas pääpiiskopp Johann III.
Rooma (1299), kuhu ühel hoobil ka Kuura maa ja Saare
maa piiskopid oma kaebtused oliwad läkitanud. Aga Johann III. suri
1300 Roomas. Tema asemele sai Isarn v. Tacconi, teda
aga juba 1304 Lündi pääpiiskopi tooli pääle siit ära kutsuti:
Nüüd sai Böhmi munk Friedrich Riia piiskopiks. Rahu armas-
taja Isarni läbi jäiwad tülid pääpiiskopi ja ordo wahel, kui ka
lühikesteks ajaks, soiku. Sild, mis sõda alustanud, jäi seisma,

ei tohtinud ometi mitte laewade läbiminemist keelda; lossid, mis waenust saadik ordo käes oliwad, anti pääpiskopile tagasi (1304). Riiglased aga pidiwad tõutama, et nad endid enam Leedu rahwaga ei ühenda.

5. Dünamünde ja Riig saawad ordo walitsuse alla.

Uueste algasiwad tülid ordoga, kui see 1305 Dünamünde kloostris ära ostis, ilma et piiskopile ehk Riia linnale sellest sõna oleks lausunud. Dünamünde sadam oli Riiglaste mõra maaga kauplemise pärast väga tähtjas; seepärast oliwad nemad pahased, et see koht ordo kätte sai, kes nende waenlane oli. Ehk küll paawst 1319 ordole Dünamünde kloostris ostmise õigust lubas, oliwad ometi Riiglased selle üle nõnda wihased, et nemad 1328 terve Dünamünde alewi põlema pistiwad, kus juures palju inimesi otja leidsiwad. Et Riiglased selle pärast midagi hääd ei lootnud, kutsutiwad nad jälle Leedu rahwa appi. Kui ordo-meister Eberhard v. Monheim seda kuulis, rutas ta sõjawäega Düna jõe ääre ja jäi waenlaste ootama. Aga need hulkusiwad julge suurwürestiga Gediminiga, Witeni pojaga, maad mööda ümber, riisusiwad Kaokse ja Helme lossa, lõiwad Priisteli kirikus, kus suurwürist wendadega laagris oli, püha riistu, orilat ja maalitud afna ruuta puruks ja pistiwad ära minnes kiriku põlema. Niffa saagiga läksiwad nad koju tagasi (1329).

Ordo maade hawitamise ja laastamise pärast wihasi Monheim piiras ordo sõjawäega Riia linna talwel 1329/30 ümber ja ei lastnud midagi elu tarwitust enam linna wiia, nõnda et rahwa häda väga suureks läks. Riiglased pidiwad nõu, aga et nad kuskilt abi ei lootnud, wõtsiwad nad ette waenlaste tahtmist täita. Et nälg suur oli, kirjutatiwad Riia kodanikud Monheimile ühe kirja, kus sees nad ordot omaks pääwalitsejaks tunnistasiwad (30. Märzil 1330). Linn lubas ordot sõja ajal aidata, üksi mitte pääpiiskopi wastu ja iga aasta 100 marki maksu maksta; andis oma eesõigused ordomeistrile, wõttis ordo komthuri linna elama ja oli walmis weel mitme sugused ordo nõudmisi täitma. Selle tõutuse järele laskis Eberhard von Monheim linna walli 30 küünart maad maha kiskuda ja läks siis selle läbi laia wärawa, wana wõitja wiisi järele wägiwaldse ärawõitmise märke, pidulikult sõjameestega teist korda alandatud linna, kellel

sel filmapilgul peaaegu mingisugust õigust enam ei olnud. Veel selsamal aastal, 1330, pani Monheim Riia lossti aluskiwi maha ja andis linnale ühe armu=kirja, kelle sees ta ühe osa endisid maid ja õigust tagasi andis ja teda oma warju alla lubas wõtta. Riia linna ärawõtmisega oli ordo, kelle kätte pea (1347) ka Gesti maa sai, oma wäe ja õnne ladwal; kõik wastased oliawd tema wõimust tunda saanud ja seepärast rahule jäänud.

6. Gesti maa müümine.

Pea pärast Riia linna ärawõtmist (1330) nägi ordo ka kaua igatsenud soowimist, Gesti maad enesele saada, täide minewat. Seda wõis juba ette ära näha, et Gesti maa nõrga walitjuse ja sageda walitsejate wahetuse pärast peagi wägewa ordo omaks saama pidi. Juba 1329 oli Daani kuningas Christoph II. Gesti maa, mis rohkem kui sada aastat Daani maa jagu oli, Hollandi herzogile Knut Possfele Tallinna, Rakwere ja Narwa linnaga päriks päranduseks lubanud. Kui maa hiljem müümise ja kinkimise läbi mitmete käes oli olnud, sai ta wiimaks Daani kätte jälle tagasi. Täada muudugi, et rahwa põlw seesuguste wahetuste ajal kerge wõinud olla; nad palusiwad 1339 Saksa ordot enestele appi. Ordol ei olnud kohe wõimalik Gesti maad oma kätte saada, ta küll ehk juba selle pärast kaupa tegi. Rant rõhumine ajas 1343 waesid Gestlast üleüldist mäsjamist tõstma. Kõik wihane Gesti rahwas tõusis nagu üks mees ülesse, tappis 1800 rüütlit kõige teenritega ära ja piiras Tallinna ümber. Glusje jäänud Daani rüütlit otsisiwad Saksa ordo juurest abi. See oli selsamal aastal, 1343, Kalischi rahu tegemise pääl mõne tüki Poola maast enesele saanud ja arwas nüüd paraja aja olewat ka põhja pool oma piiri laiendada. Ordomeister Burchard von Dreiliwen läks 1343 suure ordo sõjawäega Gesti maale ja sundis Gestlast rahule jääma. Et Daani ritterid teda Tallinna päämeheks nimetasiwad ja ta Preisimaalt abi sai, maksis ta Gestlastele hirmsal kombel kätte. Daani maal ei olnud enam õieti wõimalik Gesti maad walitseja; kuningas Waldemar III. tuli 1346 isi Gesti maale ja läks siit Preisi maale Marienburgi Saksa ordo kõrgemeistri juure, et saäl Gesti maa müümise pärast kaupa teha. Selleaegne kõrgemeister Heinrich Dufemer maksis kuninga Waldemarile Daani Gesti maa eest 19,000

Röölni marki. (Üks Röölni mark on umbes 12 rubla.) Keiser Ludwig kinnitas weel seltsamal aastal (1346), paawst aga alles faks aastat hiljem seda müümist. Et aga Preisi maa ja Gesti maa üks teisest liig kaugel oliwad, müüs Heinrich Dufemer Gesti maa 20,000 margi eest Liwi maa ordomeistrile Goswin v. Herike'le ära, kes 1345 Burhard v. Dreiliweni afemele oli saanud. Ordomeister pidi lubama, et kui kõrgemeister edaspidi ehk Gesti maad tagasi tahab osta, selle poolest midagi takistust ette ei tohi tulla. Kui raha wälja maksetud ja Daanlased ära oliwad läinud, wõttis ordo ilma keelmata 8. Dezembril 1347 Gesti maal aset.

Gesti maa müümisega lõpeb teine ajajagu otja. Siin saagu weel nimetatud, et tõises ajajaus weel üks seisus juure tuli, kes edaspidi wägewaks läks. Kudas juba täada, jaga hulk maad wasallidele ära, kes liht rüütlid oliwad ja ordo rüütlite keeldu ei tunnud; nad wõisiwad keelmata naest wõtta, abielus elada ja poegi warapärijateks panna. Need wasallid oliwad needsamad, keda hiljem mõisnikkudeks nimetati. Kui wasallid juba korraliseks seisuseks kokku oliwad kaswanud, saiwad nad ordole ja piiskoppidele wõimuse poolest wääriliseks ja kardetawaks naabriks.

Kolmas ajajagu 1347—1494.

Gesti maa müümisest kunni ordomeister Wolter von Plettenbergi walitsuse hakatuseni.

1. Tülid ordo ja pääpiiskopi wahel.

Meljateistkümmema aastasaja esimene poole sees oli ordo Liivi maal Riia linna ärawõtmise (1330) ja Gesti maa ostmise läbi (1347) võimuse poolest nõnda suureks läinud, et kõik endine olek kaduma ja tema ainukeseks walitsejaks pidi saama. Et see waenlastel väga hästi tääda oli, katsumad nad kõigest jõuust seda teelda. Ordoga ühel hoobil püüdis ka Riia pääpiiskopp alati ülemat walitjust oma kätte saada ja seepärast algas nende mõlemate ja Riia linna wahel uueste tibe mõitlus. Wiimane oli ennast wägewate hanša linnadega uueste ühendanud ja tema kaubaajamine kenaste õitsema hakanud. Igast küljest toodi linna rohkestes kaup, kes seda osalt jälle edasi läkitas ja see läbi enesele suurt rikkust kogus. Nõnda oli Riia linn uuel näul jälle wägew hanša liige ja katjus oma wäge, kus ial võimalik kaswatada.

Aga Riia pääpiiskopid ei wõinud seda ära unustada, et ordo nende käest õiguse wastu linna ülema walitsuse ära oli wõtnud. Et seda jälle tagasi saada, katsumad järel tulewad pääpiiskopid Friedrich, Engelbert ja Frommhold igamees oma õnne. Wiimane andis 1350 Pebalgi ja Serbeni lossi raha eest pandiks, kellega ta wõeraste käest abi lootis saawat. Kõige päält läks ta Rootsi kuningale Magnus II. palwele, kes temale ühe kaitsekirja andis. Kaks aastat hiljem sai Frommhold paawsti käest ühe kuulutuse, kus sees Riia linn pääpiiskopile lubati. Ka Saksa maa keiser Karl IV. oli pääpiiskopi nõuus. Et ordo keisri ega paawsti sõna kuulda ei tahtnud, pandi ta kiriku wande alla. Aga kui see ka midagi ei aidanud, läkitas Frommhold saadikud Rooma; sedasama tegi ka ordo. Nii pandi uueste paawstile ette. Paawst Innocens VI. andis 1360 otjuse, et

Riia linna ülem walitsus Riia pääpiiskopi käes olema peab. Ordo jäi rahuliste Riiga ja katsus asja segada ja hästi pikale ajada. Alles 1366 tehti Danzigis kõrgemeistri nõuu pääle ordo ja pääpiiskopi wahel rahu. Ordo andis ülema walitsuse pääpiiskopi kätte, pidas ordo kindluse ometi weel enesel ja nõudis sõja ajal Riia kodanikkude käest abi, kui pääpiiskopp seks luba annab.

Kui Frommhold aastal 1360 suri, sai Siegfried v. Blomberg Riia pääpiiskopiks. See läks juba aasta pärast ordoga jälle tüliisse. Endise waenu juure tuli ka weel riiete riid. Ordo waimulikud mehed kandsiwad ammusest ajast walgeid riideid. Pääpiiskopil Blombergil oli nõu Riia doomkohtunikkude riideid, mis siia maale nagu ordolgi walged oliwad, mustade wastu ümber wahetada (Augustiniordo waimulikud meeste järele, kelle seast ka piiskopp Meinhard oli), et seega ordo ja pääpiiskopi wahel wahet teha ja kõigele maailmale näidata, et waimulik seisus ordot sugugi taga ei küsi. Kui nüüd pääpiiskopp paawst Gregór XI. lubaga 1373 tõeste doomkohtunikka muste riideid kanda käskis, pidas ordo seda oma tentuseks ja wõttis Riias piiskopi losfi ära. Pääpiiskopp Blomberg põgenes Avignoni (ütlet: awinjõngi) ja suri jään 1374. Riiete riid wältas täis 80 aastat (1371—1451) ja saatis mõnda werist wõitlust. Wiimaks jäi wõit ometi ordo poole: Riia waimulikud mehed pidiwad 1451 ometi ordo walgeid riideid hakkama kandma.

2. Leedu maa saab 1386 Poola maaga ühendatud.

Selle aja sees kui ordo ja pääpiiskopp Liwi maal edasi tülitseiwad, läks Leedu ja Poola maa wõimus ikka suuremaks, ja ahwardas mõlematele ordo riikidele Preisi ja Liwi maal otša teha. Mida rohkem Poola ja Leedu maa, nõndasama ka Wene maa, sees pool enestele kindlat põhja paniwad, seda kardetawamaks läks ordo asi. Kõige esmalt langes raske hoop Preisi maal Saksa ordo pääle.

Kuuskümmend aastat pärast Gesti maa ostmist läks Saksa ordo asi väga hästi. Kõrgemeistri Winrich v. Kniprode walitsuse all (1351—82) oli alaline sõda; paganate üle saadi ikka enam ja enam wõitu ja Saksa ordo seisis juba kõrgel õnne ladwal. Nüüd aga paniwad Poola ja Leedu maa ordo edasitungimise tee kinni.

Rasimir Suure järele, kellel lapsi ei olnud, sai 1370 Ungari kuningas Ludwig Suur Poola maa kuningaks. Tema valitsuse ajal pidi riik mõnda tormi nii hästi wäljas kui sees poolt maitsteda saama. Aastal 1382 suri Ludwig ja jättis kaks tütart järele, kellest wanem Maria Brandenburgi markgrahw Sigismundiga kihlatud, noorem — Hedwig — aga alles kodu oli. Ludwig oli wanemale tütrele Poola trooni lubanud; tema abikaasat Brandenburgi markgrahwi ei tahtnud Poolakad mitte kuningaks wastu wõtta. Wiimaks wõtsiwad Poola ülemad nõuaks Poola trooni Hedwigile pakkuda. Et hirmsale segadusele otsa teha, oli Hedwigu ema selle nõuuga rahul ja laskis Hedwigi Krakaus Poola kuninganaaks kroonida. Wäewalt oli see jündinud, kui Jagello, selleaegne Leedu suurwürst ette wõttis Hedwigit enesele kosida, mis läbi ta Poola kuningaks lootis saada. Kui Jagello riigi piiri kindlaks teinud ja alamaid rahu pidama oli pannud, läkitas ta saadikud Krakausse ja palus Hedwigit enesele abikaasaks. Kõige päält lubas ta „ristiinimeseks“ saada ja siis weel mõnda muud. Kõik Poola suuremad mehed oliwad pea tema nõuus. Wiha Saksa ordo wastu oli kõige enam see, mis Leedu ja Poola maad ühe teisega ühendas. Hedwig läkitas omalt poolt saadikud Wilna, Leedu suurwürsti päälinna ja ütles, et ta tema soovimist täita tahab. Aastal 1386 läks Jagello suure iluga ja rikaste kingitustega Krakau, laskis ennaft jään esmalt Wladislaw II. nime all ristida ja pidas siis pulmi ja kroonimist. Kroonimise päewal ühendas ta Poola riiki Leedu maaga ja walitses kui Poola kuningas kunni 1434. Tema wennad, sugulased ja muud suuremad mehed saiwad temaga ühel hoobil ehk pea pärast seda ristitud; ka rahwast laskis ta, kuna ta neile kingitusi jagas, hulga kaupa ristida. Kõik pühad üied raiuti Leedu maal maha, eba-jumalate pildid purustati ära, pühadele madudele tehti ots ja selle koha pääle, kus Wilnas enne igawene tuli põles, ehitati ristiusu kirik. Sel kombel sai Leedu rahwas ühe korraga ristiinimesteks, aga täada muudugi, ilma risti-usuta ja õpetuseta. Seft polnud Jagellol lugu; tema rahwas pidiwad üksnes ristiinimese nime kandma, et paarast ja ordo selle pärast tema poole hoiakswad.

3. Ordo sõda Poola maaga.

Ehk ordo küll tundis, mis hädashtu Leedu ja Poola maa ühendamine toob, ei jätnud ta ometi kadestust ega wihkamist

järele, waid tegi sagedaste uuele kuningale Wladislaw II. meele haigust. Kui wiimane Krakausse ennaft ristida ja laulatada lastma läks, palus ta oma saadiku läbi kõrgemeistrit Konradi III. pidu pääle auuweraks. See ei täitnud kutsumist mitte, sest ta kartis, et äraolemise ajal Leedu rahwas ordo maid laastama tulewad. Selle wastu tungis Konradi nõuu pääle Liwi maa ordomeister Robin v. Elz sel ajal, kui Wladislaw Krakaus pulmi pidas, juure sõjawäega Leedu maale. Ordo sõjawägi piiras Wilna linna ümber, pidi aga jälle tagasi minema, ilma et linna ära wõtta oleks wõinud. Wilna ümberpiiramise ajal suri Konrad III. ja tema asemele sai Konrad IV., kes oma wasalliga Witold-ehk Witoldiga nõndasama Leedu maad laastama läks. Witold aga lahkus ordost, läks Poolakate juure, wõttis mitu ordo lossi ära ja palju rüütliid wangi, mis eest ta weel aastal 1392 kuningas Wladislawist Leedu suurwürstiks Poola ülema walit-
suse all nimetatud sai. (Alles 1569 sai Poola maa Leedu maaga täieste ühendatud.)

Wana wiha Poola ja Saksa rahwa wahel, mis Kalischi rahu järel 1343 (mis läbi Poola maa Pommeri maakonna ordole andis) hulga kaswanud oli, tegi uueste Poola maa ja ordo wahel tüli. Kui 1407 sõjahimmuline Ulrich v. Tüngingen kõrgemeistriks nimetati, ei pääsenud ordo enam sõja eest. Ulrich oli 1409 Liwi maa ordomeistriga Konrad v. Bietinghof'iga Poola maale tunginud ja hulga maad ära wõitnud. Kui kuningas Wladislaw seda kuulis, läks ta rohke sõjawäega Preisi maale ja tegi Tannenbergi küla lähedal aastal 1410 werises tapluses ordo wäele täieste otsa. Kõrgemeister Ulrich, ordo walitsejad, 200 ordo ja 400 muud rüütliid ja hulk soldatid jäiwad wõitluse wäljale; 15,000 ordo sõjameest wõeti wangi: terwe ordo laager sai wõitjate saagiks. Sedamaid wõtsiwad Poolakad suurema hulga ordo kindlusi ära, aga Marienburgist ei saanud nad ometi jagu. Nii suures hädas, kui sel ajal, ei olnud ordo ial olnud. Tannenbergi lahingu järele näidas, kui peaks Preisi ordo riik otsa leidma ja Poola kuninga saagiks saama. Kui kuningas Wladislaw ära läks, wõitis Liwi maalt appi tulnud sõjawägi ometi jälle mõne kindluse tagasi. Dezembri kuu sees 1410 pandi sõjariistad käest ära ja tehti wiimaks uue kõrgemeistri Heinrich IV., Liwi maa ordomeistri Konrad v. Bietinghofi ja isi-
äranis Witoldi ärdate palwete pääle, kes Poola maa kaswanise

päale kade oli, Februari kuus 1411 Thornis rahu. Selle kõige tähtsamad tingimised olivad need: Poola kuningas andis kõik lošid, mis ta Preisi maal ordo käest ära oli võtnud, tagasi; mõlemate riikide rajad pidiwad niisama jääma, nagu nad enne sõda olnud; kõrgemeister selle vastu pidi 88,888 marki sõjakulu maksma. Viimane tingimine oli ordole kõige kibedam. Et kõik weel nõnda hääste läks, tuli sest, et Ungari kuningas Poola maale sõda kuulutas. Ordo oli küll pääsnud, aga endine õitsew olek oli otsas

4. Pääpiiskopi Henningi ja Sylvestri aeg.

Nii kardetaw kui ordo wäe wähenemine Preisi maal ja Poolakate edasitungimine Liwi maal wõis olla, oli kardetawam ja kahjulikum ometi kodune tüli, mis Riia pääpiiskopi ja ordo wahel walitses. Siiranis hirmsaks läks see pääpiiskopi Henningi ja Sylvestri ajal.

Henning Scharfenberg, endine Riia doompraos, sai 1424 vastu ordo tahtmist pääpiiskopiks walitud ja Roomas kinnitatud. Ta istus Riia pääpiiskopi tooli pääl kummi 1448 aastani. Ta katsus kõige päält Preisi piiskoppa enese poole tõmmata ja neid, nii palju kui võimalik, ordo walitsuse alt wabastada. Selle tarwis kutsus Henning 1426 Preisi piiskopid Riiga synodi pääle kokku. Selleaegne kõrgemeister Ruzsdorf keelas ometi piiskoppide Riiga tulemist, sest et Preisi ja Liwi maa waimulikkude meeste sõbrus temal meelt mööda ei olnud.

Selsamal aastal 1426 tungisiwad Wenelased Tartu maale mis nad hirmsaste riisusiwad ja laastasiwad. Selleaegne Liwi maa ordomeister Gysse v. Rutenberg waadas seda rahulikult päält ja oodas üksnes seda filmapilku, kus ta kalli hinna eest hädas olejale Tartu piiskopile Dietrich III. abi wõis pakkuda. Dietrich kutsus aga ordo asemel Leedu rahwast appi. Wenelased pidiwad jälle koju tagasi pööрма. Ordomeistri süda oli selle pärast hirmus täis. Pääpiiskopp, keda mitmel wiisil pahandati, kaebas Riia synodi pääle ordo ülekohstu ja tagariisumise üle, mis kirikul alati tema poolt kannatada on. Henning tegi kaebtuse kirja walmis ja läktas mõne Tallinna ja Tartu doomisandaga Riiga paawsti kätte. Waimulikkude saadikutega ühes läksiwad Tartust ja Riist hulk suuremat sugu noori mehi, kes

Saksa ja Italia maal õpetuse otsimise pärast tähtsiwad reisida. Reid oli ülepää 16 inimest. Üle väikese Bartau jõe, Ribau lähedal, läks meite reisijate tee. Kui viimased Bartau jõe juure jõudsiwad, kargas äkiste suur salt ratsalisi Grobini walitseja Goswin v. Alschneri juhatusel all nende kallale, wõttis nad wangi ja rööwis paljaks. Selle pääle wiidi nad Liwa järwe pääle, kus suur aue jää sisse oli raiutud ja topiti kõik kaeft ja jalust kinni seutud, jää alla (1427). Alschner isi läks piiskoppidele selle teu üle täadust wiima. Seda ei ole selgeste täada, kas Rutenberg isi seefugust koledat tööd teha käs-
kinud ehk et see temal täadmata olnud, aga asi jäi siiski üle kuula-
mata, ehk õnnetute wanemad ja sugulased teda küll seepärast palusiwad. Aastal 1428 oli Walgas maapäew koos, aga Alschneri mõrtsukatoõst sai waewalt sõna kõnelbud; peaaegu kõik aeg läks juba enne nimetatud riiete tüluga ära. Nõndasama ilmasjata oli ka 1430 Wolmaris peetud maapäew.

Nii kaua kui pääpiiskopp Henning elas, jäi Liwi maa weris-
test sõdadeft puutumata, päälegi kui weel 1435 Walgas uue maapäewa pääl kuue aasta pääle maarahu tehti*). Liwi maa ordo oli hää meelega walmis seda tegema, sest et ta hilja aegu Poolakate kaeft Swienta lähedal walusaid hoopa oli saanud. Palju paremine ei läinud ordo asi ses sõjas, mis ta 1447 Rowgorodiga pidas; ordo laewad, mis mööda Narowat Narwa linna lähedale oliwad jõudnud, saiwad Wenelasteft ära wõetud ja mõni ordo ritter surmatud. Palju wiletsamad pääwad tuliwad Liwi-
maale Henningi järeltulija pääpiiskopi Sylvestri ajal.

Kui pääpiiskopp Henning 1448 ära suri, ajas ordo asja paawsti juures nõnda kaugele, et üks ordo liige, Thornis sün-
dinud kõrgemeistri preester, magister Sylvester Stodewescher Riia pääpiiskopiks sai nimetatud. See mees istus 31 aastat Riia piiskopi trooni pääl, 1448 — 79. Esiotsa arwas ordo, et Syl-
vester ordo agar kaitseja ja warjaja pidi olema ja ei aimanud sugugi, et see pääpiiskopp neile weel suuremaks offaks filmas oli, kui kõik ta eelkäijad. Paawst kuulutas Riia linnale, et uus pääpiiskopp waga ja tarf mees on ja kõrgemeister katsus Sylvestri walitsust Poola kuningast finnitada lasta, mis õiguse poolest su-
gugi tarwis ei olnud. Sel kombel püüdsiwad paawst ja kõrge-

*) Walga maapäewal 1435sai pääpiiskopp ordo kaeft oma mõisad tagasi ja elas seft saadik Rokenburgis ehk Konneburgis.

meister kõikumale pinnale, kuhu uus pääpiiskopp astus, kindlat jala aset valmistada. Riia doomkohus oli küll Sylvestri vastu, läkitas aga ometi saadikud Marienburgi, kus uus pääpiiskopp kõrgemeistri juures elas. Sylvester meelitas saadikud enese poole, lubas Riia doomkohtule spowitud mustad riided jätta ja wana wiisi järele ilma kohtu loata mitte sõda algada ja mõnda muud. Ordo vastu lubas Sylvester kahe aasta aja sees need kulud, mis tema finnitamise juures Roomas kulutatud, kõrgemeistrile wälja maksta, ialgi oma walget ordo kuube seljast ära wõtta ja ka aeg ajalt Riia doomkohut walgeid riideid kandma sundida. Mõnda awaldas Sylvester juba aeglaste oma loomu, mis täis walet, pettust, kahekeelset olekut ja kawalust oli ja temale elu otsani omanduseks jäi. See kõik oli aga rahwal weel täadmata. Kui ta 1449 Riiga tuli, wõeti teda suure rõõmuga vastu. Doom=isandad, hulk Riia kodanikke ja rüütlid läksiwad temale 2000 hobusega kümne penikoorma päale vastu ja saatfiwad teda kunni Düna jõe ääre, kus üks kena laew teda oodas. See laew wiis teda Daeleni lossi. Sinna jäi Sylvester kaheks päewaks, kunni kõik ta wastuwõtmiseks valmistatud oli ja läks siis pühapäewal suure õiskamise all kenaste ehitud Riia linna. Linna ees ilusa telgi juures wõtsiwad teda munkade ja kooliõppijate read vastu, kes tema eel doomkiriku läksiwad; jääl wandus tema doom=isandate nõudmise päale, et ta kõik õigusi peab, mis tema eelkäijad doomkohtule annud; mõni päew hiljem wandusiwad waimulikud mehed temale jälle oma poolt truust.

Baewalt oli Sylvester pääpiiskopi tooli päale istunud, kui ta juba oma kawalat mängu mängima hakas. Kõrgemeister Konrad v. Erlichhausen (1411 — 50) oli ütelnud, et ta riiete riitu seletuse pärast, mis weel otja ei olnud lõpnud, saadikuid Riiga läkitab. Sylvester, kes isi walgeid riideid kandis, nõudis ka Riia doomkohtu käest, et need sedasama pidiwad tegema. Kui pääpiiskopp oma nõuu korda minemise pärast Poola kuningalt abi otsis, wõtsiwad wiimaks ometi doom=isandad, kes paawsti kirja ja ordo poole hoidsiwad ja Sylvestri hirmu kartsiwad, 1451 walged riided vastu ja lõpetasiwad seega 80-aastalise määklemise. Et asja üle selget otjust anda, pidasiwad Riia kirik ja ordo Wolmaris maapäewa (1451), kelle ettewõtmisi paawst 1452 Wolmari kirja nime all finnitask. Wolmari maapäewal 1451 pidi ka Riia waimulik seisus päale walgete riiete wastuwõtmise seda

enesele kohuseks tegema, et uued doom-istandad ordomeistri poolest finnitatud saavad.

Kui ordo praegu lõpetatud riiete riisus võidu oli saanud, otsis ta omas uhkuses uut tüli: ta katsus Tartu piiskopikonda enesele muretseda. Ühel hoobil ei lastnud ka ordo ülemat waltistust Riia linna üle sugugi filmast. Aga ka Sylvester püüdis sedasama, sest et paawst Innocens VI. seda pääpiiskopp Fromholdile aastal 1353 oli lubanud. Et sel ajal üks Riia saadik just Danzigi oli reisinud, Liwi maa linnu Preisi linna seltsiga ühendama, mis wastu ordol midagi ei olnud, tuli Sylvester nende mõtete pääle Riia õigusi ja wabadusi ordo abiga wägilwaldsel wiisil ära wõtta ja siis waltistust linna üle, kel enam õigust ei olnud, ordomeistriga jagada. Sylvester kutsus seepärast jelleaeg ordomeistri Johann v. Mengdeni 1452 enese juure Salatsi lossi, kus nad kahekeste Riia ülema waltistuse pärast kaupa tegiwad, mis hiljem Lemjalus edasi läks. Alles siis kui Sylvester ja Mengden ühes nõuus oliwad, kutsuti 1452 maapäew Kirchholmi kokku, kuhu ordo ja pääpiiskopp ka Riia wolinikka palusiwad, kellele nüüd sääl wiimase poolest mitu kaebtust ette pandi, et linn oma õigusi kurjaste olla pruukinud; kuue päewa aja sees pidiwad Riiglased kaebtuse pääle wastuse andma. Aga enne weel, kui see aeg mööda oli, põletati külad, mis linna jagu oliwad, Neuer mühli juures maaga tase ja riisuti ümberkaudu talupoegade wara ära. Linn, kel suurt hirmu sõda pidada ei olnud, andis järele. Mengden ja Sylvester kirjutasiwad rahu tingimised walmis, mis linna wolinikud wastu pidiwad wõtma. Kirchholmi maapeäwa järele sai Riia linn kaks ülemat waltitsejat, pääpiiskopi ja ordo, sest et mõlemad enestel õiguse ütlesiwad olewat. Linn pidi mõlemad wastu wõtma, oma waltitseja ülemate waltitsejate poolest finnitada lastma ja poole osa trahwiraha ordole andma; selle wastu ei tohtinud linn sõdadeft mitte osa wõtta, mis pääpiiskopi ja ordo wahel oliwad, küll aga sõdadeft wõderaste waenlaste wastu ja muud sellesarnast. Selle pääle sõitsiwad Novembri kuus 1452 mõlemad ülemad waltitsejad, Sylvester ja Mengden, linna sisse, kus juures nõnda kaua kiriku kelli helistati ja lauldi, kunni need raemaja ette jõudsiwad ja sääl kaks mõeka doppelwaltistuse märgiks maha lastsiwad panna. Aga pea oli näha, et seesugune waltistus kaua ei wõinud kesta; linn oli kahe waltitseja all, mõ-

temad tahtsiwad, et tema sõna rohkem maksma pidi. Et Preisi linnad, kellele Riia linn Kirchholmis maha tehtud säädust täada andis, ordot ähwardama hakasiwad ja Poola abi otsisid, püüdis ordomeister Mengden uute õiguste läbi (sõjariistade ja aidade tagasiandmise läbi. Jakobi wärawa lähedal) linna enese poole meelitada. Sest tuli, et linn pea ordot omaks ainukeseks ülemaks walitsejaks wastu wõttis (1454) Mengden ja Sylvester pidasiwad selle pääle nõuu, aga ilmasjata, sest igamees tahtis neist ainukene Riia ülem walitseja olla. Et linna enese poole wõita, andis Sylvester kõik kohtad, mis ta Kirchholmi maapäewa pääl enesele saanud, linnale tagasi, lubas Riias olewa ordo lossi ära lõhkuda ja päälegi weel linnale kolmanda jau Kuura ja Semgalli maast muretsema. Weel aastal 1454 kirjutas Sylvester ordomeistrile ja linnale, et kõik otsused, mis Kirchholmis tehtud, niisama hääd on, nagu ei olekski neid olnud. Nende suurte tõutuste pärast hoidis nüüd linn pääpiiskopi poole. Ordomeister, kes Rootsi ja hanja poolt pääpiiskopile lubatud abi läbi rahutamaks läks, andis järele, liiategi et ta isi weel kõrgemeistrit aidata tahtis, kelle kallale Poolakad ja Preisi linnad kippusiwad. Mengden andis seepärast kaks Kirchholmi maapäewa otsuste kirja, mis tema käes oliwad, tagasi; need lõigas Riia bürgermeister tema ja pääpiiskopi wolinikkude nähes noaga läbi ja wiis tulesse. Ordomeistril oli Kirchholmi maapäewast kolmas kiri weel, aga seda hoidis ta salaja enesele, et ükskord hiljem teda tarwitada.

Et segased asju korra pääle saata, kutsus ordomeister 1454, ilmasjata nõuu pidamise järele Treidenis, maapäewa Warka kofku, kust aga ometigi midagi wälja ei tulnud. Selle pääle läks ordomeister isi Riiga ja lubas linnale mõnda hääd. Aga wihased kodanikud nõudsiwad temalt ordo lossi mahalõhkumise luba, mis pääle ta jälle linnast lahkus. Kui mõni päew hiljem üks pääpiiskopi töömees noolega surmatud sai, mis ordo lossist tuli, tõusis 1454 kange wõitlus; pääpiiskopp ja Riia linn wõitlesiwad see kord ühes koos ordo wastu. Sylvester wõttis pääpiiskopi riided seljast ära, läks kümne doom-iwandaga, kellel nõndasama nagu pääpiiskopil preestri riiete asemel raudriidet ümber oliwad, lippu käes hoides raemaja ette, tegi siin wande tühjaks, mis linn ordole wandunud ja lubas alati kodanikkudega ühte jääda. Mõlemalt poolt sai nüüd nii hästi linna sees, kui ka linnast wäljas, kõwaste wõideldud. Ordo laastas linna maid, linn ordo maid.

Juba kolmandal wõitluse päewal, kui ordo pääpiiskopi mõisade kallale rippus, läks Sylvester Wönnu ja tegi Mengdeniga sõjariistade käest mahapanemise üle kaupa, mis Tartu ja Saare maa piiskoppide aitamise ja nõuu pääle ordomeistrist kuue nädala pääle kinnitati. Kuu aega hiljem kutsuti maapäew Wolmari koku. Selle aja sees oli pääpiiskopp Riiga läinud, et see temast mitte ära ei lahkuks. Kodanikud nõudsiwad, et Sylvester oma tõutused täidab ja lubasiwad teda siis ülemaks walitsejaks wastu wõtta. Paha meelega lahkus Sylvester linnast ja läks uueste ordomeistriga kaupa tegema. Wolmari maapäewa pääl wiisatiwad ordo ametnikud ja linna wolinikud piiskopile kõiki siinamaalisi tegusid ette. Sylvester aga oli salaja Mengdeniga jälle ära leppinud ja Riia saadikute suureks imestlemiseks loeti Kirchholmi maapäewa otsused uueste ette ja nõuti, et ordomeister neid pidi pidama. Nõnda tehti Wolmari maapäewa pääl Septembri kuus 1454 Kirchholmi maapäewa otsused uueste kindlaks ja jaeti Riia ülem walitsus teist korda ordomeistri ja pääpiiskopi wahel ära. Riia saadikud, kes pääpiiskopi pääle wiha täis oliwad, pidiwad järele andma. Mengden andis linnale ühe armukirja, et see rahule jääks ja läkitas siis kõrgemeistrile Preisi linnade wastu abi.

Aastal 1456 ehitas Mengden sinna, kus Memel ja Muus endid ühendawad ordo lossi Bauske. Kui 1456 aasta lõpetusel kõrgemeister Ludwig v. Erlichhausen suures kitsikus Liwi maalt uueste raha tahtis, nõudis Mengden Erlichhauseni käest, et ta õigust Gesti maad tagasi osta, kui keegi kõrgemeister jeda soowib, mis Heinrich Dufemer Gesti maa müümise ajal ordomeistrile Goswin v. Herikele 1347 ette oli pannud, tühjaks pidi tegema. Rahe-aastase kauplemise järele jättis Ludwig v. Erlichhausen kõige raha ja meeste eest, mis ordo Preisi maal Liwi maalt saanud oli, terve Gesti maa ilma tagasi nõudmata Liwi ordo omaks.

Ohk kõigi õiguste kautamine Gesti maa pääl juba kõrgemeistrile suur kahju oli, oli ometi palju walusam see hõop, mis warsti selle pääle Preisi ordo pääle Poola maalt langes. Kui Poolakad Barnowizi lähedal suures lahingis Preisi ordo sõjawäe täieste ära oliwad wõitnud, pidi kõrgemeister Ludwig v. Erlichhausen 1466 Thornis rahu tegema, mis Preisi ordole palju kahju jaatis. Selle rahu päätingimised oliwad need: Poola kuningas Kasimir II. sai suurema jau siinamaalast Preisi ordo

maad enesele, nimelt Eääne-Preisi maa Marienburgi lossi ja linnaga; ordole jäi üksnes Ida-Preisi maa, mis wäike jagu siimaalsest ordo riigist oli ja seegi ei olnud enam ordo päris omandus, waid Poola laenu nime all; Poola kuningas wõttis kõrgemeistri Poola riigiwürstiks wastu; kõrgemeister Erlichhausen ja tema järeltulijad tegiwad seda enestele kohuseks, et nad kuus kuud pärast walimist Poola kuninga juure lähewad ja temale truuse wannet wannuwad; ordo wõttis pääle paawsti üksnes Poola kuninga pääwalitsejaks wastu. Thorni rahu ei jäänud ka Liwi maal tundmata. Ühenduse paelad, mis mõlemaid ordo riika, Preisi ja Liwi maad, ühendasiwad, oliwad Tannenbergi lahingi järele juba lõdwale jäänud; nüüd läksiwad nad üsna lahti, liiategi et Preisi piiskopikonnad, mis siinamaale Riia pääpiiskopistõna kuulsiwad, nüüd Poola walitsuse alla sattusiwad, ja seega Riia pääpiiskopist täieste lahutatud saiwad. Liwi maa ordo hoidis ennast weel sada aastat jalul, mis eest ta ordomeistrit Plettenbergi tänama pidi, kes Hermann v. Salzaft saadik kõige tähtsam mees oli.

Tõlud ordo ja pääpiiskopi wahel jäiwad Wolmari maapäewast 1454 kunni ordomeistri Mengdeni surmani 1469 soiku. Aga kohe Mengdeni surma järele hakasiwad nad uueste pääle; pääpiiskopp ei tahtnud mitte, et Mengdeni haua pääle hauakiwi pandi. Nii pea kui Johann Wolthus v. Heerse aastal 1470 ordomeistriks sai, algas jälle sala-mäng; Sylvester ja ordo ametnikud pidasiwad Lemsalus uueste Kirchholmi maapäewa otsuste üle nõuu. Heerse sai juba 1471 ametist lahti ja pandi Wönnu torni kinni, kus ta weel mõningad aastad olla elanud. Kui selle pääle 1471 Bernhard von der Borg ordomeistriks waliti, tegiwad kõik Liwi maa seisused Wolmari maapäewa pääl 1472 kümne aasta pääle rahu. Sylvester, kes suuremalt osalt oma juu läbi Riia ülema walitsuse oma käest kantanud oli, otsis nüüd kaebades paawsti ja naabriwürstide juurest abi. Paawst Sixtus IV. kirjutas 1474 Sylvestrile ühe kirja, kus sees ta Riia ülema walitsuse uueste pääpiiskopile lubas. Tartu piiskopp sai paawsti käest käsu, seda, mis kirjas lubatud, korra pääle jaata. Enne kui paawsti käsk teistele tuttawaiks sai, laskis Sylvester laewadega rohkeste elu tarwidust ja sõjamoona mõõda Düna ülesse Rokenhusi lossi wiia ja palgas sääl enesele sõjamehi. Aga Borg laskis aga seda kõik ära luurida ja Riia linnale

täada anda (1475). Wahe ajal oli Tartu piiskopp paawsti käsku kuulutada lastnud ja nõudnud, et Riig pääpiiskopi sõna kuuleb. Paawsti käsku ei pandud tähelegi, sest kui Borg 1476 Riiaist abi nõudis, kuulutas linn, et ta ordole truuks jääb ja teda iga wälise waenlase wastu aitab, aga pääpiiskopi wastu mitte sõjariistu kätte ei wõta. Kui linn selle pääle Silvestrile truuse wannet ei wandunud, laskis pääpiiskopp sõjameeste korjamist weel suuremal mõedul edasi minna ja tahtis siis paawsti abiga linna ja ordot alandada.

Ka ordomeister walmistas ennast sõja wastu, kus juures teda isiaranis tema õepoeg Simon von der Borg (Kuresaare doompraos, hiljem Tallinna piiskopp) taga kihutas. Et kumbagilt poolt sõja wastu walmistamisega weel walmis ei olnud, tehti uue Wolmari maapäewa pääl 1477 teist korda kümne aasta pääle rahu. Selle maapäewa pääle tuliwad ka Daani ja Rootsi saadikud ja tõiwad Riia linnale oma walitsuse poolt sõbralikka kirju. Aga mõni päew pärast maapäewa alustas Sylvester wõitlust ja kõigeesmast waimulikust wallas. Ta ähwardas Riia linna kiriku wande alla panna, kui see mitte tema sõna ei kuule. Seda ähwardust tahtis ta pea tõeks teha. Suurel neljapäewal 1477, kui ordo wana wiisi järele püha õhtu sööma- aega pühitsetes, laskis ta wande kirjad kiriku uste külge lüüa ja mõne neist koguni nende kirikute altarite pääle wiia, kus ordo liikmed kirikus koos oliwad. Selle pääle kutsus pääpiiskopp ordomeistri ühes linna wolinikkudega enese juure Rokenhusi, kus ta neid häbemata kombel sõimas. Kui aga asi paremaks ei läinud, pani ta wiis nädalit hiljem 1477 linna ja ordo täieste kiriku wande alla, mis Riias kellade helistamisega, küninlate ära kutsutamise ja kirikute uste kinnipanemisega täada anti. Linn ja ordo palusiwad nüüd Simon von der Borgi appi, kes sedamaid Rooma paawsti juure läks. Novembri kuus 1477 tuli Simon Roomast, kus teda Tallinna piiskopiks kinnitati, selle sõnumiga tagasi, et ordo ja linn wande alt lahti päästetud saawad. Paawst oli Tartu piiskopi ja kaht waimulikku meest wande alusid wandest lahti käskinud teha ja Sylvestri saja päewa aja fees Rooma kutsunud. Nüüd ei wõinud pääpiiskopp enam keelba, et Riias kiriku kelli jälle helistati ja kogudus kirikus wande alt lahti tehti. Pääpiiskopi waimulikud mehed, kes rahwast weel wande all tahtsiwad pidada, saiwad linnast wälja aetud.

Et Wenelased 1478 Joann III. all hommiku poolt Riigi maad laastama tulivad, kutsus ordomeister Borg Warka weel selsamal aastal maapäewa kofku, kus kõige päält maa-rahu tehti ja siis Wenelaste wastu sõtta minek nõuiks wõeti: Selsamal ajal ühendas Sylvester ennast Rootslastega ordo wastu. 1478 aasta lõpul saatsiwad ka Rootslased lubatud abi, aga mitte rohkem kui 200 meest, kes Salatsis piiskopi lossi lähedal maale tulivad. Sylvester kuulutas, et need Rootslased saadikutega ligi olla tulnud ja lootis sel kombel neid enese juure tulla lasta. Aga ordo-meister laskis kõik teed, mis Salatsist Riia ja Rokenhuseni poole läksiwad, kinni panna ja kui pääpiiskopp Rootslasi tagasi läkitada ei tahtnud, läks Borg isi Salatsi ja piiras lossi ümber, mis juba kahetsa päewa pärast alla heitis. Rootsi sõjamehed lasti wälja, et nad Riiga pidiwad minema, kust nad laewadega koju wõisiwad purjutada. Selle pääle wõttis ordo 14 päewa aja sees 24 piiskopi lossi ära, nende hulgas ka Rokenhusi, kus Sylvester aastal 1479 kõige doomkohtuga wangi wõetud sai. Pääpiiskopp isi pandi Rokenhusi torni kinni, ja lasti Bernhard von der Borgi poolest kõrgemeistrile kuulutada, et Sylvester ial enam wangist lahti ei saa ja et tema palwet, wiimasid elupäiwi Pebalgis lõpetada, kuulbud ei ole. Doomisandad wiibi ühed siia, teised sinna ja hoiti kõwaste kinni.

Kui Sylvester oma wannet Riia linna üle tühjaks oli pidanud tegema, sõitis ordomeister Borg linna sisse (1479), kus kõik neli bürgermeistrit teda lossis wastu wõtsiwad ja säält doomkirikusse saatsiwad, kus kiituse laulu lauldi. Teisel päewal wiisiwad ordo ametnikud kiriku waranduse, mis doomisandad Rokenhusi oliwad widanud, Riiga tagasi ja paniwad palmipunde pühäl kõik jälle oma wana koha pääle. Selle pääle wõttis ordomeister wiimased pääpiiskopi lossid ära ja laskis linna enesele truust wanduda. Enne nimetatud Simon von der Borg sundis Sylvestri kõik waimulikk wõimust tema kätte andma ja walit- ses nüüd isi nõnda, nagu oleks tema pääpiiskopp. Mõlemad Borgid oliwad 1479 maa walitsejateks saanud. Paawst Sixtus IV. pani seda kuuldes ordo uueste kiriku wande alla, mis pääle Sylvester küll wangist lahti sai, aga häbi ise terwise pärast weel Rokenhusi jäi, kus ta Juuli kuu sees 1479 kolmekümne ühe aastase walitsuse järele oma elu lõpetas; tema keha maeti Riia doomkiriku wõlwi olla maha. Kas ordomeister Bernhard von der

Borg temale kühwti anda lastnud, kuidas mõned ütlevad, ei ole selgeste mitte tääda.

5. Wenelased Liivi maal.

Sylvestri surmaga ei lõpnud tülid pääpiiskopi ja ordo wahel weel mitte otja. Ordomeister Bernhard von der Borg läks oma uhkuses pea nõnda kaugele, et Riia linn pärijeste tema pilli järele tantsuma pidi, kõik trahwiraha enesele nõudis ja muud selle farnast. — Riisama tegi ka tema õepoeg Simon von der Borg waimulikkude meestega ja tahtis koguni Riias pääpiiskopiks saada. Paawst aga tegi selle nõuu tühjaks. Et ordomeister linnaga ülekohut tegi, lõi Riig ennast 1481 paawsti nõuu pääle ordoft lahti ja heitis pääpiiskopi alla, mis pääle uued tülid tõusiwad.

Rahjulikum kui Riia kautus oli ordole Wenelaste laastamine Joanni III. all Liivi maal. Joann III. on see läbi tähtjas, et ta 1480 Wene maa Mongoli ifkest wabastas ja suuremat hulga würsti maid Moskwa riigiga ühendas.

Astal 1478 heitis Joann III. selleaegse kuulsa ja kange kaubalinna Suure Nowgorodi enese alla ja tegi tema isiwaltisusele otja. Nowgorodi langemine ei toonud mitte üksi Liivi maa kaubale kahju, waid tegi seeläbi ka wägewa zaari Liivi maa naabriks. Sest ajast saadik sai Wene maa Liivi maa ordo riigile jeksfamaks, mis Poola maa Leedu maaga ühendamisest saadik (1386) Preisi ordo riigile oli olnud. Warsti pärast Nowgorodi ärawõtmist tungiswad Wenelased 1478 Liivi maale ja piiraswad Tartu linna ümber, aga pööraswad ometi jälle pea koju tagasi. Astal 1480 tuliwad nad uueste ordo riiki laastama, mispärast ordomeister Bernhard von der Borg seljamal suil 1480 Wene maale endist kurja kätte tasuma läks, kuhu ta Nowgorodi kauplemise wähenemise pärast ka hansa linne sõjast osa wõtma kutsus. Aga 11 päewa pärast pidi ordomeister jälle Liivi maale tagasi minema, ilma et midagi suuremat teha oleks wõinud. Talwel 1481 tungis suur Wene sõjawägi uueste Liivi maale. Ordomeister Borg ei julgenud selle wäe wastu minna, waid taganes rüütlitega kindlate losside sisse ja lastis Wenelasi maaga teha, mis nad isi tahtsiwad. Wiljandi põletati sel korral täieste ära, Tarwastu, Karksi ja mitmed teised lossid tehti waremeteks ja wiidi hulk rahwast wangi. Bernhard von

der Borg korjas Wõnnus sõjawäe koku, kuhu Riiaist 200 jala- ja 130 ratsa- meest appi tulivad ja läks siis Karksi poole. Kui aga Wenelaste juur sõjavägi ligidamale tuli, tõtas ta Wõnnu tagasi. Viie nädali pärast läksiwad Wenelased jälle omale maale.

Ordomeister Bernhard von der Borg oli seeläbi, et ta alamatega ülekohut tegi ja sõja ajal Wenelaste vastu ei läinud, nõnda ordo wiha alla langenud, et ordo walitsejad nõuiks wõtsiwad teda ametist lahti lasta. Warsti selle järele tuliwad nõuupidajad 1483 Wõnnu, kus ordomeister sell ajal aset oli, kogu siwad endid ühe kodaniku majas koku ja läksiwad siis losfi, kus wanem komthur Bernhardile ütles: „Stand ja wend Bernhard! Komthurid lasewad teid teie walitsusest ja meistri ametist lahti! Lahkuge selle pärast siit ja andke teisele ruumi!“ Et wangipõlwest pääseda, oli Bernhard oma lahtilasckmisega rahul ja walis enesele Pihula ja Pärnu losfi, kus ta oma wiimaseid päiwi lõpetada wõis; ta suri aastal 1486. Bernhardi lahtilasckmise järele oli Simon von der Borg sedamaid Tallinna tagasi läinud, kus ta piiskopi ametis 1492 ära suri.

Bernhard von der Borgi lahtilasckjad walitsesiwad Wõnnus uueks ordomeistriks Tallinna komthuri Freitag v. Loringhofi.

Loringhof sai alles 1485 kõrgemeistriks ordomeistri ametisse kinnitatud, mis ta kunni 1494 pidas. Et üks jagu Loringhofi walitsuse aega esimese Plettenbergi tegeruslega ühte läheb, kõneleme meie kõige tähtsamad tükid tema elust Plettenbergiga neljanda ajajau hakatuses ühes.

Meljas ajajagu 1494—1562.

Plettenbergi walitsuse hakatusest kunni ordo walitsuse lõpetuseni
Besti, Liivi ja Kuura maal.

1. Wolter von Plettenberg, 43. ordomeister Liivi maal 1494—1535.

Wolter von Plettenberg oli Westfali maal sündinud, astus juba noores põlwes Saksa ordosse, kus tema sugu kuulsaks oli saanud (1426 oli üks Plettenberg Mitawi komthur), tuli Liivi maale ja sai 1489 oma terase mõistuse pärast maamarschalliks nimetatud. (Ordomarschall elas Segewoldis; pääle selle oliwad weel Dünamünde Usheradeni lossi tema walitsuse all.) Urwatasse, et Loringhof, kes juba wana mees oli, 1491 walitsuse kääst ära andis, Tallinna läks ja ordo riigi üksnes hakkaja Plettenbergi kätte jättis, selle waim nõrgale ordole weel ühe korra uut elu ja paistust anda mõistis, nõnda et wiimane ots weel rohkem kui wiiskümmend aastat aega wõttis. Juba kui maamarschall wõttis Plettenberg 1489 sõjast agaraste osa, mis ordo ja (praegu paawst Innocens VIII. läbi kiriku wande alt lahti päästetud, aga siiski) wastupanewa Riia linna wahel põlema süttinud oli. Riiglased saiwad küll esmalt Treidenis 1491 ordo pääle wõidu, pidiwad aga Neuer mühlis ometigi taganema ja linna warjule põgenema. Selle lahingu järele ei wõinud Riig enam wastu panna. Wolmaris tehti 1491 järel tulewate tingimistega rahu: Riia linn pidi pahandused ordolt andeks paluma, wangid ilma lunastuse hinnata tagasi andma, ordo lossi Riias uueste üles ehitama, Dünamünde ordo kätte jätma, nõndasama ka lossi kirikut, ühe Riias, teise Dünamündes j. m. m. Linna ülem walitsus sai pääpiiskopi ja ordo wahel ära jaetud, ometi nõnda, et suurem otsus esimese kätte jäi.

Pea selle järele tuli Poola maa riigi asjades suur muutmine: 1492 suri pika walitsuse järele Poola kuningas Kasimir II. ära. Poola trooni pääle walitsetiwad Poolakad tema teist poja So-

Hann Albrechti, sest et esimene juba Ungari kuningas oli; aga Leedu rahvas ei olnud sellega mitte rahul, waid nimetasiwad kolmanda poja Alexandri oma suurwirstiks. See trooni wahetus oli Liwi maa ja Preisi maa ordole wäga tähtjas, sest ühelt poolt sai Poola maa wõimus see läbi jälle jaetud, teiselt poolt oli Alexander kaua aega juba ordo sõber. Teise abilise leidis Plettenberg Rootsi maal, kus Sten Sture ilma kuningas nimeta, aga ometi kuningas wõimusega riiki walitses. Sten Sture oli Daani kuningaga Johanniga riidu läinud, sest et see Rootsi trooni enesele tahtis. Daani kuningas Johann tegi zaar Joanniga III. selle pärast Sten Sture wastu sõbruse saaduse, kes Liwi ja Leedu maaga ennaft oli ühendanud.

Benelaste Liwi maal käimise järele 1478 — 81 oli 1483 kümne aasta pääle rahu tehtud. Pisut aega enne seda kui rahu aeg lõpes, ehitasiwad Benelased 1492 paremale Narowa kaldale Narwa linna kohta ühe kindla lossi, kuhu ümber aeg ajalt Iwangorod ehk Wene Narwa linn tõusis. Sest linnast kippusiwad Benelased läheda Narwa ja ka terwe Eesti maa kallale. — Kui selle pääle aastal 1494 Eoringhof ära furi ja tema asemele Plettenberg waliti, laskis ta raskest sõda Benelastega ette nähes, Dünamünde kindlaks teha, sest ta teadis, et see läbi Riia linn kõwemine ordo poole hoitud saab. Plettenberg sundis kodanikka, kes hää meelega ordo lossi linnas ei sallinud, ehitust kärmeste käpile wõtma; muidu oli ta nende wastu wäga lahke ja sõbralik. Ka Wõnnu loss tehti mitme uue ja tugewa torniga kindlaks. Mitte wähem mõnufaste ei mõistnud Plettenberg waimulikfude meestega ümber käia. Ta hoidis neid küll oma walitsuse all, aga ei teinud neile mingisugust pigistust. Selle pärast oli ka waimulik seisus Plettenbergiga rahul, kes rohkem õpetatud mees oli kui ta eelkäijad ja tüli lõppes ordo ja waimulikfude meeste wahel täieste otja; pääpiiskopp Michael Hildebrand läks ordo-meistriga 1501 koguni Benelaste wastu sõtta.

Kui Plettenberg ordo riigis sees pool kõik asjad kindlamine korra pääle oli saadinud, kui seda Albert I. ajast saadik Liwi maal oli sündinud, wõis ta wälised sõjatalitused käpile wõtta ja zaar Joanni III. wastu wälja minna, kes suure sõjawäega Liwi maale see pärast tahtis tulla, et raja-aärsed maakonnad temale enam nõnda kui enne waha ega met ei maksnud. Teine sõja põhjus oli weel see, et Tallinnas 1493 laks Benelast walsti

raha tegemise pärast ära oliwad hukatud. Asjata otjis Plettenberg wõeraste juurest abi, tema endine seltsimees Sten Sture oli Daani kuningaga ära leppinud. Et wiimane 1497 Stockholmis Rootsi kuningaks krooniti, pidi Sten Sture wana sõbruse Plettenbergiga murdma. Ka Leedu suurwürlst jättis ordomeistri see kord ilma abita, sest et ta 1501 oma wenna Poola kuninga Johann Albrechti surma järele isi Poola trooni päale sai ja nii ruttu naabri Wene maaga weel tülitsema ei tahtnud hakata. Nõndasama asjata jäi Plettenbergi abi otsimine Saksa keisri, Preisi ordo kõrgemeistri ja hanza linnade juures. Ta katsus nüüd kardetawa jaar Joann III^a rahu teha, aga ka sest ei tulnud midagi wälja. Plettenbergil ei aidanud enam muu nõu, kui pidi üksi oma ja piiskoppide sõjawägedega armurikaste Wenelaste hulkade wastu minema, kes juba 1501 Narwast ordo riiki oliwad tunginud ja nüüd päale Eesti maa ka juba Tartu ja Riia maid riisunud ja laastanud. Wiljandist tõtas Plettenberg waenlastele walu andma; temal ei olnud rohkem kui 4000 meest; aga Wenelastel oli kõige vähemalt 40,000. Päälahing peab Siritsa jõe ääres Isborski linna lähedal olema olnud. Ordomeistri sõjakunst ja hääd sõjariistad saatsiwad ordole Wenelaste päale täielise wõidu. Plettenberg oleks weel kaugemalegi läinud, aga et sõjawäe hulgas töbi lahti pääsis ja ta isi ka haigeks jäi, pidi ta ümber pöörama (1501). Selle aja sees kui ordomeister Wiljandis haige maas oli, lagunes ordo sõjawägi jälle laiali. Pääpiiskopp Michael Hildebrand, kes ordomeistriga Wene maal ühes käis, läks terwelt Riiga tagasi.

Kui Wenelased seda kuulda saiwad, et ordo sõjawägi laiali läinud, tuliwad nad uueste sõjawäega Liwi maale, kus 40,000 inimest nende wõega tera all surma leidsiwad. Waewalt oli Plettenberg aga haigusest terweks saanud, kui ta uueste sõja wastu walmistas ja 1502 Pihkwa lähedal teist korda Wenelaste päale wõitu sai. Ses tapluses oliwad Wenelased igast küljest Plettenbergi ümber piiranud, kes aga ennast wapraste kolm korda nende ridadest läbi löi ja siis jalawäele appi rutas, kelle seas segadus oli tõusnud. Wõit jäi ordomeistrile. Et Poola ja Leedu maal ka sõda tõusis, tegiwad Wenelased Liwi maa ordo riigiga 1503 rahu, esmalt kuue aasta päale, mis hiljem kunni 1553 pikendati. Kui Joann III. aastal 1505 suri, sai ta asemele tema poeg Wassili III. Swanowitsch (1505—33),

kes Liivi maaga maha tehtud rahu pidas ja wangi wõetud Liiv-
lasi koju tagasi lubas minna. Aastal 1533 sai Swann IV.
Wene trooni pääle ja walitses kunni 1584; seda sõda, mis ta
1558—61 Liivi maaga pidas, saame meie hiljem tundma.
50 aastase rahu aja sees wõis usu parandamine Lääne mere
maades ifka rohkem maad wõtta.

Et Plettenbergi kuulus nimi pea Saksa maale tungis, an-
dis keiser Karl V. temale umbes 1520 würsti nime ja wõttis
teda Rooma riigi würstide seffa wastu. Nüüd püüdis Plettenberg
ennast kõrgemeistriks täieste lahti lüüa, mis temal ka pea korda
läks, sest et Preisi ordoriik ühest ära lagunes.

2. Preisi ordo riigi ots.

Wiimane Saksa ordo kõrgemeister oli Brandenburgi mark-
grahw Albrecht. Kui Preisi ordo jõund sõja järele, mis Poola
kuningaga Sigismund I. peeti, täieste otsas oli, tehti Krakau
rahu pääl aastal 1525 Preisi ordo riik päritawaks, mis ometi
„Preisi herzogi riigi“ nime all Poola ülema walitsuse all pidi
seisma. Albrecht sai nüüd Preisi ilmalikuks herzogiks ja wõttis
uue herzogi=riigi Krakau rahu järele Poola kuninga käest lae-
nuks wastu. Albrecht pidi kõik õigused, mis paawstid, keisrid ja
Poola kuningad ordole annud, tühjaks mõistma, Poola kunin-
gale kui päris peremehele truuse ja sõnakuulmise wande wan-
duma ja wiimaks lubama, et tema ega tema pärijad ühtegi maa-
tükki Preisi herzogi=riigist ära ei müü. Selle pääle sõitis Albrecht
weel selfamal aastal (1525) Preisi herzogi nime all Königsbergi
sisse, kus rahwas teda walju õistamisega wastu wõttis.

3. Lutheruse usu wäljalagunemine Gesti, Liivi ja Kuura maal.

Kui Plettenbergi wõitude läbi Liivi riigile rahu oli tulnud,
wõis selgeste näha, kui kaugele nii hästi ordo kui waimulik seisus
hukatusse tee pääl edasi oliwad läinud. Priiskamine, praški-
mine, hooletus, laiskus, kiimalus, liha=himmu j. n. e. oliwad
nende juures juba üsna igapäewased asjad. Selle pärast oli
wäga hädaste waja, et parandus pidi tulema ja selge ewange-
liumi walguis endist pimedust ja roojust kautama. Preisi maalt,
kus Lutheruse õpetus maad oli leidnud, jõudis ta kõige esmalt

Eiwi maale. Pommeri maakonnas olivad 16 aastajaja hakatufes Johann Bugenhagen ja Andreas Knöpfen väikeses Dreptowi linnas ühe kooli asutanud, kus Eiwi maa, isäranis Riia linna rikkamate wanemate pojad koolis käiswad. Baewalt oli Lutherus 1517 Wittenbergis usku puhastanud, kui ta õpetus ka Dreptowi kooli tungis ja nende mõlemate meeste südames, kes kooli eestseisjad olivad, wilja kandwat maad leidis. See ei wõinud teistiti olla, et ka uus õpetus õppijate juures mõjus, ja et iga aasta hulk noori mehi Dreptowi koolist Eiwi maale tagasi tuliwad, sai uus õpetus pea neis perekondades, kel nimetatud kooliga tegemist oli; tuttawaiks. Kui 1521 wali katoliku piiskopp Erasmus von Manteuffel Lutheruse usu poole hoidjate tüli pärast ülemal nimetatud Dreptowi kooli ära kautas ja kooli õpetajad oma piiskopikonnast wälja ajas, tuli Knöpfen Eiwi maa kooli-õppijate palwe ja Melanchthoni nõuu pääle Riiga, kus teda endiste kooli-õppijate juures rõõmuga wastu wõeti. Esiotsja õpetas Knöpfen enesega ühes tulnud õppijaid edasi, lautas aga ühel hoobil ka wäljaspool kooli uut õpetust laiali. Ka täis kaswanud inimesed tuliwad tema õpetamist kuulama, nagu linna kirjutaja Johann Lohmüller, kes kõige truimaks uue õpetuse poole hoidjaks jäi. Knöpfen korjas oma elawate kõnedega enesele Riias hulga sõpru ja lautas Lutheruse usku ifka enam laiemale, mis katoliku waimulikkudele meestele palju muret tegi. Kui keiser Karl V. seda lugu kuulda sai, andis ta 1521 naabri-würstidele ja walitsejatele käsu, Riia pääpiiskopi walitsuse eest hoolt kanda. Et aga rahu armastaja ja wanadlane pääpiiskopp Linde, kes 1509 — 24 Riia pääpiiskopi tooli pääl istus, Knöpfeni asjast suuremat wälja ei arwanud tulewat, ja seepärast õpetust õieti ära ei keelanud, oli wiimane pea nõnda palju uue usu armastajaid leidnud, et ta 1522 Peetri kirikus paawsti waimulikkude meestega awalikult usu pärast waidlema hakas. Seesuguse awaliku asjade läbiwõtmisega sai kogudus Lutheruse usuga ja hiibliga ifka enam tuttawamaks. Weel aastal 1522 nimetati Knöpfen koguduse juuimise pääle Plettenbergi loaga Peetri kiriku õpetajaks. Ta pidas südant liigutawa ametisse astumise kõne ja tegi siis kui esimene Lutheruse usu õpetaja Eiwi maal surmani juurel sammul tööd. Tema suri 1539 ja maeti Peetri kiriku altari ette maha.

Kui Knöpfen 1522 Riias esimese jutluse oli pidanud, olivad Riia nõuumehed selle palwega pääpiiskopi Linde juure lai-

nud, et ta uue õpetuse väljalautuse juures abiks oleks. Pääpiiskopp kui Viivi maa katoliku kiriku pää ei võtnud seda palwet mitte kuulda, waid tunnistas koguni Wolmari maapäewa pääl 1522 isiaranis kangeste katoliku usu poole hoidja Tartu piiskopi nõudmise pääle Lutheruse õpetust ketseri õpetuseks. Kui sellegi pärast Lutheruse õpetuse sõprade hulk iga päewaga kaswis, nime-
tas wanadusest nõrk pääpiiskopp Tartu piiskopi Johann Blankenfeldi oma abiliseks ja ameti pärijaks. Ehk Blankensfeld ametisse astudes küll pidi lubama Riia linnale kõik endised õigused ja wabadused, kõige päält Lutheruse usu jätta, katsus ta ometi, kudäs ial mõis, et uue õpetuse laiemale lagunemist takistada saaks.

Nasta hiljem kui Knöpfen tuli Jakob Zegetmeier, kes siia-
maale Rostokis õpetaja olnud, Riiga, et siin 1522 furnud wenna pärandust wasta wõtta. Tuba tema esimised kõned selge ewangeliumi õpetuse üle leidsiwad Riia koguduste liikmete südames, keda Knöpfen oli äratanud, rohkesti maad; Zegetmeier pandi sedamaid Sakobi kiriku õpetajaks. Wägewate sõnadega kuulutas ta kõiki katoliku kiriku kõlbmata wiisid ja awaldas kõik kahju, mis kirik sel kombel tegi. — Nüüd arwas alam rahwas, et ta oma poolt wana kirikut puhastada peab aitama ja läks oma wihas katoliiku waimulikude meeste wastu nõnda kaugele, et ta kirikutesse tormas, kujud välja wisas ja ära põletas, kõige kallimad kirikud tühjaks rööwis ja haua-kivid puruks pekis. Suures kitsikus läkitasiwad katoliku waimulikud mehed selle pärast salaja kolm munka Wiini keisri juure ja palusiwad kiredate kaebustega abi. Et keiser Karl V. isi kodu ei olnud, andis keiserlik walitseja Philipp käsu, et Riias kõik jälle wanale korrale jäetud peab saama, kui linn ei taha wande alla langeda. Aga Riig-
lased tundsiwad käsu toojad Dünamünde juures ära ja wõtsi-
wad wangi; üks neist heitis wangitornis Lutheruse usku. Ka mitmed Viivi maa ordo rüütlid hoidsiwad uue õpetuse poole, nõndasama ka Riia komthur Hermann Hoyte, kes kodanikkudele ühe pika piitsa saatis (mis kunni uuema ajani Riias musta-
pääde majas ülewel hoiti), et nad sellega mungad, nonnid ja katoliku preestrid linnast välja roogiwad. Seda kuuldes läksiwad katoliku waimulikud mehed Suurel Reedel 1523 kange ähwardamisega linnast välja, aga tuliwad kõsel salaja jälle tagasi.

Plettenberg oli uut usku siia maale rahulikult päält waa-
danud, ometi oliwad kirikute rööwimised teda mõtlema pannud ja
ta näidas ennast katoliku waimulikkudega Riia linna wastu ühen-
dawat. Aga Pöhmüller mõistis Plettenbergi meelt nõnda palju
pöördä, et ta usu tülidega tegemist ei teinud, waid Lutherust
paluda lastis, et ta rahwale uue õpetuse üle kirjutaks. Luthe-
rus täitis häa meelega seda soowimist, kirjutas 1523 „Riia,
Tallinna ja Tartu „sõpradele,“ manitses neid kindlaste Kristuse
sisse uskuda, ligimest armastada ja mõnda muud.

Kui pääpiiskopp Linde 1524 ära suri, sai juba enne nime-
tatud Blankensfeld tema asemele, kes kohe kõwa katoliku walitsuse
alustas ja Rensjalu ja Rokenhusi ewangeliumi usu õpetajad
ametist lahsti lastis. Plettenberg isi ei hoidnud uue ega wana
usu poole ja tema järele tegi ka suurem hulk rüütlid. Pletten-
bergil oli uus õpetus küll kaunis meele järele, sest et see tema
pääwaenlastele, piiskoppidele, surma hoobi andis, aga südames jäi
temal ometi päris walgus wõeraks. Mõndasama wõttis ka suu-
rem hulk ordo liikmeid ja mõisnikka hiljem Lutheruse õpetuse
üksnes selle pärast wastu, et katoliku walitsusele otja teha.

Riiaist läks usu paranemine Tallinna ja Saare maale. Aga
Tallinnas ei wõinud uus õpetus mitte rahulikul wiisil maad
leida. Et see linn 1347 ordole oli müüdnud, oli ordo tema pää-
peremees; Tallinna piiskopi all oliwad üksnes waimulikud mehed.
Pea selle järele, kui Knöpfen ja Tegetmeier Riiga oliwad tulnud,
hakasiwad ka preestrid Tallinna kirikutes Lutheruse waimus jut-
lust tegema ja kogudusi uue õpetusega tutvustama. Juba
1524 oliwad Tallinna siia=maalsed katoliku preestrid Tallinnas
ewangeliumi õpetajateks saanud ja linna rahwas Lutheruse usku
heitnud. Selsamal aastal pidasiwad siin ka endised kloostriwen-
nad Lange ja Massien wana kiriku sääduste, aga isiaranis pat-
tude andeks andmise kirjade müümise wastu kõnet. See läbi
tõusiwad mitmesugused liikumised ja Harju ja Wiru maa ta-
lupoegade seas mässamised, nõnda et Plettenberg sõjariistadega
1525 wahale pidi minema.

Palju suuremat tormi tegi usu parandamine Tartus, kus
selle pärast juba werd ära walati. Tartu oli üksnes piiskopi
walitsuse all, kes walju käega kõik maha rõhuda mõistis, mis
kirikule hädaohtu ähwardas tuua. Aga Aastal 1524 sai endine
kõwa katoliku piiskopp Blankensfeld Riia pääpiiskopiks kinnitatud.

Varsti pääle selle tuli weel selsamal sügisel Melchior Hoffmann, üks sündinud Württembergi mees Tartu. See mees, kellel küll hää waimu- and oli, aga selle pää Thomas Münzeri waleõpetusest üsna waba ei olnud, tahtis Tartus esimene usu parandaja olla. Et rahwas katoliku waimulikka mehi wihas, süüdasiwad Hoffmanni sõnad wäga rohkesti. Mõne nädaliga oli hulk õppijaid tema ümber koos ja juba 1524 tõusiwad linnas suured liikumised. Niid taheti piiskopi alamate poolt Hoffmann wangi wõtta, selle sõbrad aga selle wastu paniwad, nõnda et wulitsa pääl awalik wõitlus tõusis, kus juures neli kodanikku surma saiwad. Kui piiskopi sõjamehed lossi tagasi läinud oliwad, murti kirikud lahti, riisuti tühjaks ja põletati kujud ära. Wiimaks kutsusiwad Tartu rahwas Tallinnast sõjamehi appi ja wõtsiwad nende abiga piiskopi lossi ära. Tõusnud segaduste pärast pidi Hoffmann Tartust lahkuma; ta läks esmalt Riiga ja jäält Wittenbergi, kus ta Lutherusega kokku sai. Tartu rahwas kutsus selle pääle auuwäärt Tegetmeieri Tartu, kes kohe ka palwet kuulis ja oma jutlustega uueste rahu tegi.

Täieste ilma wõitluseta sai ewangeliumi walgus Saare maal walitsejaks. Selleaegne Saare maa piiskopp Johann Kiewel hoidis isi uue usu poole ja tegi 1524 kohuseks, et Lääne ja Saare maal õigeid ewangeliumi õpetajaid peetakse.

Nimetatud suurematest linnadest lautas ennast Lutheruse õpetus ruttu Gesti ja Viivi maa wähematesse linnadesse laiali. Üksi Kuura maal läks usu paranemine pikkamine, sest et sääl suuremad linnad puudusiwad, kus maal ümberkäijad õpetajad seisu kohta wõisiwad leida. Ka ei olnud Kuura maal mitmes kohas weel sugugi kirikuid, kuhu kogudus kokku wõis tulla. — Lätlastel ja Gestlastel jäi Lutheruse õpetus sel ajal weel täieste wõeraks, sest et Saksa õpetajad nende keelt ei mõistnud. (Lätlased Viivi maal, kus kaks kolmandikku jagu maad pääpiiskopi ja piiskoppide walitsuse all oli seisnud, saiwad ewangeliumi walgusega ehk pisut ennem tuttawamaks; aga Kuura maa Lätlased, kus ordo suuremalt osalt üksi walitses, oliwad kirikust täieste wõeraks jäänud ja uueste paganate kombel elama hakanud. Mitmes koguduses ei ristitud lapsi enam sugugi). Gesti ja Läti teenijad, kes linnades laial oliwad, oliwad ka „ewangeliumi wabadusest“ kuulnud, aga puudulise Saksa keelega jeda mitte õieti mõistnud, ja sest tõusiwad siis mitmesugused segadused, mis

wist ka Gesti laski maal mässama wõis ajada. Esimene Läti õpetaja oli Riia Jakobī kiriku õpetaja Nilolaus Ramm 1524—40. See mees ei kuulutanud Lätlastele mitte üksi Läti keeles selget ewangeliumi, waid walmistas ka esimese Läti keeli laulu-ramatu. Esimese Sassa laulu-ramatu kirjutas Riia linna jaurk Matthias Knöpfen, Andreas Knöpfeni poeg, aastal 1561. Kindral-superintendent Johann Fischer tulkis kõige esmalt terwe biibli Läti keelde ümber, umbes 1690, Rootsi kuningaga Karl XI. ajal. — Tartu Gesti keeli uus testament tuli 1686, Tallinna Gesti keeli natuke hiljem wälja. Terwe Gesti keeli biibel sai 1739 trükitud.

Katoliku ja Lutheruse usuliste soowimise pääle oli Plettenberg 1525 maapäewa Wolmari kofku kutsunud. Riia linna kirjutaja Lohmüller andis selle koosolemise pääl maamarschalli Johann Plateni kätte ühe kirja, kus sees seda näidati, et piiskopp (biibli järele) mitte walitseja, waid teenija pidi olema. Selle pärast olla ordomeistri kohus Riia maal piiskopi walitsusele ots teha. Lohmülleri soowimise pääle tuli ka Tegetmeier Wolmari ja wõitis enesele wägewate jutluste läbi palju sõpru. Wolmari maapäewa ajal tuliwad Preisi uue herzog Albrechti saadikud 1525 Wolmari, kuulutasiwad, et ordo ennast ilmalikuks riigiks ümber muutnud ja selle walitseja Albrecht Riia maa sõbraks tahab jääda. Lohmüller, kes Riia saadik oli, kaebas selle üle, et Plettenberg wäga wähe usu parandamisel abiks on ja Riia ülemat walitsust, mis tema kätte pakutud, wastu ei ole wõtnud; temal (Lohmülleril) olla seepärast tahtmine, linna Albrechti warju alla anda. Nüüd ei wiitnud Plettenberg Riia ülema walitsuse wastuwõtmisega enam aega. Ta finnitas Riia linnale, kes usu parandamise ajal ennast piiskopist täieste lahti oli löönud, kõi wanad õigused, lubas temale uue usu pidamist ja tüki maad Kuura maal Babiti järwe ääres, sõitis selle pääle kui ainuke Riia ülem walitseja linna sisse ja tegi (1525) Kirchholmi maapäewa otsustele täieste otša, mis pääpiiskopi ja ordo wahel sagedaste tüli tõstnud oliwad.

Pääpiiskopp Blankensfeld, kes nüüd Riias ja Tartus kõi wõimuse oli kautanud; oli ennast wiha pärast Wene ja Leedu maaga ühendanud, Wene zaari Wassili Iwanowitschi saadikud Neuhanseni lossi enese juure tulla lastnud ja neile kingitusi annud. Selle üle tõusis Riia maal nii paha meel, et wasallid pääpiiskopi ja Tartu piiskopi lossid ära wõtsiwad, pääpiiskopi Blankensfeldi ennast Ronnenburgis 1525 wangi paniwad ja teda poole

aastat wahi all pidasiwad. Plettenberg kutsus selle pääle 1526 Ruhja uue maapäewa kofku, mis hiljem Wolmaris edasi peetud ja lõpetatud sai. Ruhja-Wolmari maapäewa pääl tõusis isti-
 aranis Lohmülleri nõuu-andmise pääle soowimine, Gesti, Piiri
 ja Kuura maad ühe ainukesse ilmaliku walitseja walitsuse alla
 anda (nagu see Preisi maal oli sündinud), mis kergeste korda
 oleks läinud, sest et Tartu ja Riia piiskopikonnad sel filmapil-
 gul ilma peremeheta oliwad. Aga selle nõuu tegi Plettenberg
 tühjaks, kes ses usus, kelles ta sündinud oli, ka surra tahtis, ilma
 et keisriga ehk paawstiga tülisse oleks läinud. Nõnda läks wii-
 mane Piiri riigi abi, ilmalik päritaw troon, kaduma, ja see läbi
 lagunes ordo pea ühest ära.

Ruhja-Wolmari maapäewa ajal tuli Melchior Hoffmanni
 teist korda Tartu. Et ta oma kõnedega rahwast jälle rahutu-
 maks tegi, kes warsti doomkirikusse ja doom-isandate majadesse
 tormas, lahkus ta pea selle järele igaweste Piiri maalt, sest et
 ta oma kõnedest tõusnud segaduste pärast katoliku preestrite hirmu
 kartis. Ta olla Straßburgi wangitornis kui jälleeristija oma
 elupäiwi lõpetanud.

Mil kombel usu parandamine Kuura maale jõudnud, sest
 on üepää wäga wähe täada. Usu õpetuse laialilautamine sai
 jään isiaranis see läbi raskendatud, et linnad jään nii tähtsad ega
 omawolilisised ei olnud kui Piiri maal, ja see pärast ei wõinud
 õpetajad, kes rahwa keelt ei mõistnud, mitte nõnda kergeste elu-
 paika leida. Siiski hakas ewangeliumi walgus 1526 jaadik ka
 jään laiali lagunema ja egiotsa vähemates linnades ja suuremates
 külades maad wõtma. Nastal 1530 tuli Kuura maal juba see-
 jugusid õpetajaid ette, kellel kindel elu-koht oli, ometi ei olnud
 maa weel üleüldse uut usku wastu wõtnud. Windawi komthur
 Wilhelm von der Pahlen on wistist kõige esimene ordo ametnik-
 kudest, kes awalikult Lutheri õpetuse poole hoidis. Wolmari
 maapäewa pääl 1532 tegiwad mõlemad, katoliku ja Lutheri
 usulised, selle saaduse, et igamees seda wõib uskuda, mis üle ta Su-
 mala ees wastust wõib anda, aga ei pidanud kellegi usku teutama.

Plettenberg tundis ennast wanadusest juba wäga nõrga ole-
 wat ja nimetas see pärast 1533 ordo marschalli Hermann Brüggeni
 oma abiliseks, kelle kätte ta suurema hulga ordo talitust andis. Ta
 juri Wönnu kirikus altari ees Sumala teenistust päält kuulates
 1535 ära.

4. Tülid ordo ja pääpiiskopi wahel pärast Mlettenbergi surma.

Eht küll ordomeister ja piiskopid pärast Mlettenbergi surma wäga hääste ette ära nägiwad, et Liwi ordo riif pea ühest ära laguneb, ei jätnud nad selle asemel, et jõudu waenlaste wastu korjata, ometi mitte tülitsemist järele. Wana tüli ordo, pääpiiskopi ja Riia linna wahel algas uueste, kui 1539 Brandenburgi markgrahw Wilhelm Riias pääpiiskopiks sai. (Wilhelm oli wiimane Liwi pääpiiskopp; ta suri aastal 1563). Temsalus tehti 1542 pääpiiskopi ja Riia linna wahel seda säädust, ei linn jälle taks ülemat walitsejat pidi saama; 1547 sõitsiwad mõlemad, pääpiiskopp ja ordomeister, Riiga sisse ja lasfiwad linna enestele truuse wanneri wanduda. Waen ei saanud sellegi pärast weel mitte otsa. Kui uueste pääpiiskopi wõimust wähendama tiputi, palus Wilhelm, kes Preisi herzogi Albrechti ja Poola kuningas Sigismund II. Augusti sugulane oli, ärda palwega Poola ja Preisi maad enesele appi. Mõlemad hakasiwad endid nüüd Liwi maale sõtta tulemise wastu walmistama. Aga et nende walmistamine wäga pikkamiste läks, sattus Wilhelm enne weel, kui Preisi ja Poola sõjawäed kodust ära tuliwad, Fürstenbergi kätte wangi. Fürstenberg, endine Wiljandi komthur, oli 1556 aasta hakatuses ordomeistri abiliseks nimetatud. Mõni kuu pärast seda, kui ta uu ameti enese pääle oli wõtnud, läks ta sõjameestega Rokenhusi, kus pääpiiskopp aset oli. Temal oli kerge wõitu saada, sest sääl ei pandud sugugi wastu. Pääpiiskopi abiline herzog Christoph läks kohe Fürstenbergi laagrisse, andis ennast wangi ja sai esmalt Wõnnu ja säält hiljem Treideni wiidud. Teisel päewal heitis ta pääpiiskopp Wilhelm alla ja andis isi Rokenhusi lossi wõtmed Fürstenbergi kätte. Pääpiiskopp wiidi wangi wiisil Abdeli lossi ja anti Marienburgi komthuri Philipp Schall von Bell'i hoole alla. Kui 1557 siamaalne ordomeister Galen ära suri, sai Fürstenberg tema asemele. Aga waewalt oli Fürstenberg ordomeistriks saanud, kui Poola kuningas Sigismund II. August suil 1557 wangi wõetud pääpiiskopi Wilhelmi päästmiseks 100,000 mehega Kuura rajast üle kunni Poswoll'i (seitse peni-foormat Bauskest) tungis ja ühe terawa mõega Fürstenbergi kätte laskis. Et Fürstenberg wäga hästi tundis, kui wähe temal seesuguse wägewa waenlase wastu jõudu on, pidi ta Poola kuningas enesele 1557 Poswoll'i rahu ette kirjutada lasfma. Wangi wõe-

tud pääpiiskopp Wilhelm ja tema abiline herzog Christoph saiwad filmapiik lahti. Fürstenberg läks isi Poswolli Poola kuninga laagrisse ja palus põlwili maas kuninga jälgade ees andeks. Kõik, mis pääpiiskopi käest ära oli rööwitud, andis ordo tagasi. Selle pääle sõitis Wilhelm oma abiliseega Christophiga Wolmari uhkete sisse ja läks jäält Riiga, kus ta alamatele kõik üleskõhut andeks andis. Nõnda oli ordo ilma were walamata wõidetud. Siia maale oliwad naabrid ordot weel nagu enne tugewaks ja wägewaks pidanud, aga nüüd nägiwad nad korraga awalikult, et ordo wägewus ja tugewus muud ei olnud kui paljas wari. Mitmed naabrid nagu Wene, Poola ja Rootsi maa oliwad sõja wastu walmis ja ihaldasiwad igamees Liwi maad enesele. Kõige esmalt tuliwad Wenelased õnne katsuma.

5. Sõda Wene maaga 1558—61.

Enne kui aastal 1503 tehtud 50aastane rahu Wene maa ja Liwi ordo riigi wahel otsa lõpes, sai Iwan IV. (Bali ehk Hirumus) oma isa Wasili Iwanowitschi surma järele 1533 zaariks ja walitses kunni 1584. Liwi maa nõrkust tundes tahtis Iwan parema kauba tee muretsemise pärast õhtu-poolse Euroopa Liwi maad Wene walitsuse alla saata. Et ta Liwi maale sõtta tuli, oli Sakslaste eneste süü. Tartu piiskopp ei tahtnud enam Wene maale maksu maksta, mis Joann ehk Iwan III. juba tema pääle oli pannud. Sinna juure tuli weel see, et ordo zaari soowimise pääle Wene maale kutsutud käsitöötegijad ja muud wäljamaa õpetatud mehi Liwi maalt läbi minna ei lastnud. Liwi maa Sakslased läksiwad oma asjaga weel nõnda kaugele, et nad Schlitte, kes wäljamaa mehi kofku kogus ja Wene maale pidi tooma, torni paniwad ja mehed laiali ajasiwad. Kõik see pahandas zaari nõnda, et ta sõja wastu hakas walmistama. Kui Fürstenberg seda kuulis, läkitas ta saadikud Moskwa zaari juure (1557) uueste rahu tegema ja lubas wõlgu jäänud maksu ära maksta. Et aga saadikutel raha kae pärast ei olnud, ei tulnud rahust midagi wälja, waid sõda hakas pääle. Ka see pahandas zaari, et Fürstenberg Poswolli rahu pääl Poola kuninga Sigismund Augustiga enmast Wenelaste wastu oli ühendanud. Januari kuu sees 1558 tungis würst Schig Alei Wene sõjameestega Liwi maale. Kui suur hulk maad kõrbeks oli tehtud, läks Schig Alei jälle Wene maale

tagasti, ilma et kuskil wastupanemist oleks leidnud. Maad ära wõita ei tahtnud Wenelased esimesel korral mitte. Zaar oli koguini ära keelanud kindlusi ja lossa ümber piirata. Alles siis, kui Swän Schig Mei käest Liwi maa lugu kuulda sai, muutis ta oma ette wõtmist.

Kui Liwi maa ju osalt laastatud oli, kutsus ordomeister Fürstenberg Märzi kuu sees 1558 Wolmari maapäewa kofku, kus selle üle nõu peeti, kust see suur summa (60,000 taaleri), mis Swän nõudis, pidi saama wõetud. Pika waiblemise järele pandi rahwale selle tarwis isiaralisk maks pääle ja laskitati siis waewaga kofku forjatud raha saadikutega Moskwa. Et sõda juba oli alganud, ei wõtnud zaar enam raha wastu. Nüüd hakati wiimaks Liwi maal wäliste waenlaste wastu walmistama, aga mis pidi see aitama, sest et enne midagi ei olnud muretssetud.

Swän laskitas selle pääle uue sõjawäe würst Schuiskiga 1558 Liwi maale, mitte enam maad laastama, waib ära wõitma. Wenelased, kes Swangorodist olivad, hakkiswad sedamaid suur-tükkidega Narwa linna lastma, mis üksnes Narowa jõgi Swangorodist ära lahutas. Warsti tegi Narwa walitseja Schnellenberg Wene ülemaga nelja kuu pääle rahu, et zaariga linna nimel kaupa teha. Aga kui sõnum Narwa jõudis, et selleaegne Wiljandi komthur Gotthard Kettler sõjawäega linnale appi tuli, wiskaswad linna rahwas ühe põlewa kuuli Wene Swangorodi, mis läbi mitu inimest surma saiwad. Nüüd tõusis suur segadus. Zaar käs kis Narwa linna sedamaid suur-tükkidega lasta ja ära wõtta. Kettler oli oma sõjawäega umbes kolm penikoormat linnast eemal laagris, sest et ta wägewa waenlase wastu minna ei julgenud ega ka aimanud, et linn nõnda suures kitsikus on. Kui Narwa komthur linna ilma mõega hoobita Wenelaste kätte oli annud, läks ta Kettleri laagrisse ja kuulutas temale seda kurwa sõnumit. Zaar oli väga rõõmus, et ta selle tähtsa linna, kus ta palju saaki eest leidis, nii hõlpsaste kätte oli saanud.

Kui Narwa Wenelaste käes oli, heitis kõik maa Peipsi ja Narowa ääres kunni Soome laheni, umbes 60 wersta pikuti, 40—50 wersta laiuti, zaari alla. Ordo rüütlib, nimelt Rakwere, Selja ja mitme muu lossi walitsejad põgenesiwad ammu enne lossidest ära, kui waenlast näha oli. Wenelased paniswad oma mehed tühjade losside sisse ja tegiswad Rakwere hästi kindlaks. Ühendatud Liwi sõjawägi läks nüüd Fürstenbergiga Wõru

lähedale Koiela (Kirumpä) lossi juure. Tartu piiskopp Hermann III., kes Fürstenbergiga ühes oli, palus asjata, et sõjavägi Wastfelinna lossile appi läheks, kus Schuisi Wenelastega laagris oli. Kuus nädalit pani Georg Ütsküla Wastfelinnas 80 sõjamehega ja mõne talupojaga wapraste Wenelaste wastu, aga pidi wiimaks ometi Suuni kuu sees 1558 alla heitma. Kui Wastfelinn, mis Tartu ja teiste lähemate kohtade tugi oli, Wenelaste kätte sattus, ei olnud Fürstenberg Koielas enam julge, waid laskis lossi põlema pista ja põgenes ära. Tartu piiskopp läks poole osa omastega Tartu, Fürstenberg aga, ehk ta küll Tartut kindlaste kaitseda ja warjata oli lubanud, Walga ja jäält Wõnnu. Kettler, keda Fürstenberg nüüd ka appi oli kutsunud, jäi ordo sõjawäe tagajärel warjama; ta sattus Wenelastega kokku, kiskus hobuse seljast maha ja oleks waenlastest wangi wõetud, kui ta tugew käewars teda mitte ei olnuks päästnud.

Fürstenberg oli oma argtust ja nõdrust nõnda selgeste wälja näidanud, et ordo walitsejad Walga maapäewa pääl Suuli kuus 1558 tarwiliku arwasiwad olewat, ordomeistrile wahwama Kettleri abiliseks anda. Kettler pani küll kuu selle wastu, seesugusel kardetawal ajal seda ametit enese pääle wõtta, aga pidi wiimaks suurte palwete ja ordo jääduste pääle järele andma ja ordomeistri abiliseks heitma. Sõja juhatus ja wäljamaa toimetused, nimelt keisriga ja Rootsi kuningaga, jäiwad nüüd üksnes Kettleri hooleks. Maa seestpoolistes talitustes wõib Fürstenberg weel tegew olnud olla, kunni teda järel tulewal aastal täieste rahule jäeti, mis pääle ta kindla Wiljandi lossi elama läks. Nüüd oli riigi walitus küll ühe terase ja hakkaja waimuga mehe käes, kellel sõjawäe ja raha asemel aga üksnes hulk waenlasti kaela pääl oli.

Nii pea kui ordo sõjavägi Tartu lähedalt ära oli läinud, piirasiwad Wenelased sedamaid linna ümber. Pinn palus juures hädas Fürstenbergi appi tulla, kes aga kosta laskis, et temal midagi linna hääks wõimalik teha ei ole. Pika nõuupidamise ja waidlemise pääle läkitas wiimaks meele ära heitja Tartu rahwas Kruse ja Dankeri waenlikusse laagrisse würst Schuisi juure ja andis linna tema walituse alla. Kruse andis würstile Tartu piiskopi nimel 12, Dunker linna nimel 35 kirja-tükki. Pinn palus nende sees, et ta Lutheruse usku wõib jääda. Schuisi laskis neid Wene keele ümber tulkida, oli nendega rahul ja lu-

has neid zaari poolest finnitada lasta. Aga paraku peeti tõu-
tust liig wähe. Waewalt oli Schuisi Tartusse sisse sõitnud,
kui mitte üksi seda, mis majades kulda, hõbedat ja kallist wa-
randust leiti, ära ei wõetud, waid ka kirikud, floostrib, keldrid
ja puusärgid läbi otsiti, hana kiwid päält ära kangutati ja kõik
wäärilised asjad ära wõeti. Wiimane Tartu piiskopp Hermann III.,
kes linna ärawõtmise ajal auuwahtidega Kärknasse oli läinud,
pidi kuu aja pärast zaari kasu pääle Moskwa minema. Kärk-
nasse ligi antud auuwahtid saidwad nüüd wangiwahtideks; Moskwas
pidi Hermann wangis oma elu hädas ja wiletsuses lõpetama.
Nõnda kurwalt lõppes 1558 Albert I. asutatud Tartu piiskopi-
kond. Tartu doom-isandad oliwad suuremalt osalt ära põgene-
nud. Mitu Tartu kodanikku ja kaiks ewangeliumi usu õpetajat
saidwad selle kaebtuse all, et nad äraandjad olla ja ordomeistri
poole hoida, Pihkwa wangi wiidud. Mõned neist saidwad hiljem
jälle lahti ja tuliwad koju tagasi.

Wärsti Tartu linna ärawõtmise järele nõudis Schuisi, et
ordomeister ja Tallinn alla heidawad. Kettler ega Tallinn ei
wõtnud seda juttu kuuldaagi; mõlemad walmistasiwad hoolsaste
sõja wastu. Aga ordo rüütlid, kes alles oma lossides oliwad,
põgenesiwad nüüd kiireste ära. Paide walitseja pani Tartu
ärawõtmist kuuldes kõik oma waranduse kofku ja läks kõige sõja-
meestega wäga kindlast lossist wälja, kelle ümberpiiramise pääle
Wenelased ei olnud mõtelnudgi. Sõjamehed, keda Wenelased
Tartust Tallinna läkitasiwad, leidsiwad Paidet inimestest tühja,
aga sõjamoona rohkeste täidetud olewat. Tallinna komthur
Siegenhofen jättis Juuli kuu sees 1558 (wist raha eest) oma
ühke lossi Tallinna doommäega, terve Gesti maa krooniga,
Christoph v. Münchhauseni ehk Mönlichhauseni kätte, kes ennast
Daani kuningale wolinikuks nimetas ja rutas siis Westfali maale.
Christoph, Kuura ja Saare maa piiskopi Johann v. Münchhauseni
ehk Mönlichhauseni sugulane, kes praegu oma maad Daani ku-
ningale ära tahtis müüa, soowis hää meelega Tallinnaga ja
Gesti maaga sedasama teha. Aga Kettler tuli Tallinna ja ajas
asja nõnda kaugele, et nii hästi Tallinn kui ka Gesti maa
ordole jäi.

Sügisel 1558 Schuisi läks suurema hulga sõjameestega
Wene maale tagasi, aga jättis rohkeste mehi ära wõidetud linne
ja lossa hoidma. Jaar Swän läkitas keiser Ferdinandile ühe

fõnumi, kus sees ta sõja põhjusti seletas. — Et ordo jõud
otfas oli, otfis igamees isi enesele mõerast abi; Tallinn palus
Daanlast, Riig Rootslast, Kettler keisrit ja pääpiiskopp Poola-
faid appi. Aga kõik jäi ilmasjata. Ehk küll keiser zaarile
kirjutas ja Daani maa jaadikuid läkitas, ei teinud Swän ometi
mitte Liwi maaga rahu. 1559 aasta hakatusel tuli Wene sõ-
jawägi meeste Liwi maale, aga see lord enam lõune poole.
Kui Liwi sõjawägi Dirsenis oli löödud, tungiswad Wenelased
rõõwides ja laastades kunni Riia linna juure. Kümme lossi,
kust ordo rüütlid Wenelaste tulekut kuuldes ära lipasiwad, pisteti
põlema (nende hulgas oliwad ka Smilten, Schujen, Rietau, Lem-
burg, Sürgensburg ja Rodenpois). Pääpiiskopp ja Kettler
põgenesiwad Riia wallide taha warjule. Januari kuu lõpetusel
1559 tuli Wene sõjawägi Riia linna wärawate ette, kus ta
kolmeks päewaks paigale jäi, ilma et linna kallale oleks kippunud.
Selle pääle läksiwad Wenelased Kirchholmist, Ükskülast ja Venne-
wardist läbi Kuura maale ja laastasiwad Selburgi, Bauske,
Dobleni ja Mitawi ümber kaudu maid. Kui Wenelaste kõrwu
see walesõnum tungis, et Preisi maalt suur sõjawägi ordole
appi tuleb, läksiwad nad rohke saagiga koju tagasi.

6. Sõja edasiwältus.

Kettler, kes selgeste ära tundis, et Wenelased sõjaga enam
nalja ei mõista, läks 1559 isi Krakausse, Poola kuningas Sigis-
mund II. August palwele. Kui muu asi enam ei aidanud, tahtis
ta Poola kuningale mõne maatüki pandiks anda, et see eest tar-
wilikku abi saada. Sigismund August wõttis Liwi maa asja
kuulda ja kutsus Suuri kuu sees 1559 riigipäewa Wilna koku,
kuhu ka Liwi maa Sakslast paluti tulla. Selsamal ajal oli
ka Augsburgis riigipäew ja et Liwi ordo sest jaadik kui Plet-
tenberg Saksa würsti seisuse wastu wõeti, Saksa riigipäewast
osa wõis wõtta, läkitas Liwi maa ka seekord ühe wolniku, Riia
majakomthuri, sinna. Sellele wisati Augsburgis ette, et Liwi
maa ial riigi hääks maksnud ei ole, waid ennast alati seega
on wabandanud, et ta kõik raha Wenelaste wastu wõideldes ära
kulutab. Ka öeldi, et Liwi maal üksnes Westfali mehed kõr-
gemaid ametisid saada. Nüüd olla aeg, kus Westfali rahwas
aidata wõida. Ometi lastis keiser Hispania, Inglis, Rootsi,

Daani ja Poola kuningale kirjutada ja käsks neid Liivi maad aidata. Viimased kolm mõistisid keiserlikku kirja isieneste kasuks pruulida; kui nad hiljem Liivi maale tulivad, wabandasid nad endid sellega, et keiser neid seda teha käskinud olla.

Augusti kuu sees 1559 andis Fürstenberg meistri-ameti täieste käest ära ja läks Waljandisse, keda Liivi maa kõige kindlamaks lossiks peeti ja kus ta viimased elu päiwi rahus lõpetada tahtis. Endist abilist Kettleri nimetati sedamaid ordomeistriks, mis temale Wilnas rohkem au andis, nõnda et asi jääl palju parem läks kui Augsburgis. Poola würst Radziwil tuli 1559 selle seletusega Riiga, et kuningas August Liivi maale üksnes siis abi annab, kui terve Liivi maa Poola warju walitsuse alla heidab. Linn läkitas selle kindla sõnumiga saadikud Wilna Kettleri juure, et ta küll mõne maatüki, aga mitte Riia linna ega Rokenhusi lossi Poolakatele ei anna. Augusti kuu lõpetusel 1559 oli asi nõnda kangel, et Kettler isi ja tema ordo Poola kuninga warju alla heitis. 'Kõik maa, Peedu rajast mõlemilt poolt Düna jõe äärt mööda kunni Usheradini Düna-burgi, Selburgi, Lutzeni, Rossitteni ja Bauske lossiga sai, „pandi wiisil“ selle tingimisega Poola kuningale kätte, et ordo seda hiljem 100,000 guldeni eest tagasi osta võib. Selle wastu lubas Sigismund August ordot ja pääpiiskoppi, ülepää Gesti, Liivi ja Kuura maad Wenelaste eest kaitseada, neis maades, mis temale saanud, rahwast wanas usus elada lasta, kõiki õigusi wana wiisi jätta ja rahwale mitte ülearu maksu pööle panna.

Sel ajal kui Kettler Wilnas riigipäewa pööle oli, müüs Saare-Kuura maa piiskopp Johann V. v. Münchhausen ehk Mönlichhausen oma maad Daani kuningale Friedrich II. 30,000 taaleri eest ära. Friedrich II. andis nad oma wennale, Holsteini herzog Magnusele. Endine kõwa katoliku-usuline Johann v. Münchhausen läks, kui raha, mis ta maade eest sai, taskus oli, Westfali maale, heitis Lutheruse usku ja pea selle järele ka abieluse.

Kui Wilnas asjad korrale aetud olid, tuli Kettler Liivi maale tagasi, kus temale kui uuele ordo meistriks ordo, Riia ja Tallinn truuks wande wandusid ja läks siis uue julgusega Poola abi pööle lootes, Wenelaste wastu wõitlema. Sügisel 1559 langes Kettler pääpiiskopi abiga Rõõs (18 wersta Tartust) Wene laagri kallale, lõi Wenelased ja läks Tartu linna ette, kust teda aga tagasi tungiti. Runa Christoph koju läks, piiras Kettler

Laiusi lossi ümber, pidi aga kahetorralise tormijooksmise järele ümberpiiramist järele jätma ja nurisejate sõjameestega Põltsamaale minema. Selle nurja läinud ettevõtmise pärast ei pidanud rüütlid Kettlerist enam palju lugu ja see läbi läks asi veel pahemaks. Poola maa muretses Sigismund Augustile pandiks antud maa eest küllalt, aga abi ei olnud kuskilgi näha. Üksnes saadikuid oli Sigismund August selle käsuga Moskva läkitanud, et zaar sõda Liivi maaga järele jätab. Aga see ei pannud seda juttu tähelegi, waid läkitas würst Schuiski uueste sõjawaega Liivi maale.

Tuba Januari kuu sees 1560 tungis Wene sõjawägi Liivi maale ja kõige pääst Marienburgi lossi poole, mis keset Marienburgi järwe ehitatud oli ja oma mõnusa seisuga paiga kui ka kindlate müüride pärast rajawahiks Wene maa vastu pidi olema. Hilja aja eest oli Sieberg Philipp Schall v. Belli asemele, keda ordo marschalliks nimetati, lossi komthuriks saanud. Et Siebergil, kelle kallale Wenelased nõnda ilma ootmata tuliwad, tarwiliku sõjamoona ei olnud, andis ta lossi ilma mõega hoobita Wenelaste kätte. Kettler oli selle üle nõnda wihane, et ta Siebergi Kirchholmis wangi lastis panna, kus see oma elu päiwi pidi lõpetama.

Marienburgi ärawõtmise järele käisiwad Wenelased peaaegu terve Liivi maa läbi, ilma et kuskil wastupanemist oleksiwad leidnud. Küladest ära põgenenud ja metsadest üles otsitud talupoegi wiidi karja kaupa Wene maale. Ordomeister ja pääpiiskopp nõudsiwad nüüd Poola kuningalt lubatud abi. Sigismund August wastas, et ta alles siis, kui zaariga 1562 aastani tehtud rahu otja saab, Wene maaga sõda pidama hakkab. Kui Kettler Grobini lossi Preisi herzogile ja Goldingeni ja Windawi lossi Poola kuningale uueste pandiks annud, aga siiski veel suures kitsikus oli, tuliwad ordo walitsejad Aprilli kuus 1560 Riiga kofku uueste nõu pidama. Nad tahtsiwad veel korra wõeraste würistide käest abi paluda. Kui sest aga midagi wälja ei pidanud tulema, pidi Kettler ilmalikuks würistiks saama, abielusse heitma*) ja Liivi maad kui ilmalik walitseja walitsema; aga sunnits häda neid wõeraste kuningate alamateks jääma, siis taheti Poola kuningas pääperemeheks walida.

*) Aastal 1566 heitis Kettler Meklenburgi prinzeessi Annaga abielusse.

Aastal 1560 tuli Holsteini herzog Magnus Kuresaares maale ja wõttis sedamaid Saare maa ja Kuura maa piiskopi maad oma walitsuse alla. Ka Tallinna piiskopp müüs oma maad Magnusele, mis Kettler kõik kannatlikult päält pidi waatama. Nõnda oli Magnus maakondade peremees, mis peaaegu sada penikoormat üleküldse pikad kitsalt üle maa ja mere Tallinna juurest Soome lahest pääle hakasiwad, Lääne, Muhu ja Saare maalt läbi läksiwad ja Domesneesiist Hasenpoti kaudu, Neuhausi ja Amboti kunni Preisi ja Leedu rajani ulatasiwad. Magnus nägi juba magusat kuninga krooni unenägu, sest ta lootis, et pea oma piirifid laiendada wõib.

7. Ermesi lahing ja Wiljandi ärawõtmine.

Kui jaar Joann IV. aru sai, et Poola maa Liwi maa poole hoibis, rutas ta maad enne ära wõitma, kui ehk mõni muu wahela tuleb. Juba Mai kuu sees tuli würst Kurbaski teise sõjawäega Liwi maale, riisus Tartu ümberkaudu mõnda mõisat, tungis säält selle pääle Eesti maale, wõttis Kiwilu (Segeseuer) lossi ära ja purustas ühe kiriku waresmeteks. Sellesama aasta (1560) Juuli kuu sees tuli kolmas suur sõjawägi Wene maalt Tartu ja läks säält Wiljandi poole. Ordo marschall Philipp Schall v. Bell langes pimedal ööl Walga lähedal Ermesi juures Wene-laste pääle. Ta arwas, et jääb üks sõjawäe jagu pidi olema, aga leidis oma ehmatuseks, et ta suure sõjawäega kokku oli juhtunud. Pea esimese segaduse järele kogusiwad endid Wene-lased, piirasiwad wäikese Sakslaste salgga ümber ja tegiwad neile wiimase meheni otja. Ordo marschall, 10 ülemat ja 120 ordowenda wõeti wangi, weeti õiskades maal ümber ja saadeti siis Moskwa, kus Philipp Schall von Bell ära hukati.

Ermesi wõidu järele läks suurem hulk sõjawäge Wiljandi kindluse ümber piirama. Seltsamal ajal tuliwad mitmed Liwi maa würstid, nagu: Kettler, pääpiiskopp Wilhelm, tema abiline Christoph ja herzog Magnus Pärnu maa päästmise üle wiimast nõu pidama kokku. Kui Sakslaste sõjawäe haleda otja ja Wiljandi kindluse ümberpiiramise sõnum Pärnu nende kõrwu ulatas ja hulk Wene sõjawäge linna wärawate ette tuli, lagunes wana Liwi maa wiimane maapäew ühest ära, sest igamees katsus, et oma elu ja wabaduse päästa sai. Kui Wenelased seda oleksiwad teadnud, et Pärnul wõimatu oli, suure sõjawäe wastu panna,

oleksiwad nad kõik maapäewa pidajad wõinud wangi wõtta. Wiljandi linn wõeti warsti ümberpiiramise hakatusel ära ja põletati künni wiie majani maha. Üksi lojs, kel kindlad müürid ja sügawad kraawid oliwad, oli weel järele. Põssi müüri wõlwide alla oli maise maa rahwas oma waranduse warjule wiinud; ka wana hall Fürstenberg elas oma waraga nende müüride taga. Wenelased piirasiwad juba neli nädalit lossi ümber, aga Saksa sõjamehed paniwad kindlaste ja wapraste wastu. Aga mitmete äraandmise läbi, kes Wenelaste poolt rohket maksu lootsiwad saada, langes lojs 1560 Wenelaste kätte. Fürstenberg wõeti kõige seltsimeestega ja teenritega wangi ja wiidi Moskwa. Wiimaks anti Fürstenbergile Rostroma kubermangus Ejubini alew elu kohaks, kus ta weel 1566 olla elanud, aga oma isamaad ei ole ta ialgi enam näinud.

Ermeši lahingu kautusega ja Wiljandi ärawõtmisega oli ordo wiimane jõud otsas. Wene sõjawägi jaeti nüüd kolme jaksu, kellest üks Wõnnu ja Wolmari, teine Pääne maa ja Tallinna ümberkaudsed maad ära wõttis ja neisse paigale jäi, aga kolmas Paidet ümber piirama läks. Ehk lossis küll wahhe Saksa sõjamehi wahwa Altenbrockum'i juhatusel all sõdisiwad, ei wõinud Wenelased ometi wiie-nädalise ümberpiiramise järele lossi üle wõitu sada, waid pidiwad paha meelega ära minema.

8. Cesti maa saab 1561 Rootsi walitsuse alla.

Selle aja sees, kui Wenelased wägiwaldsel wiisil, Poolakad kawaluslega Liwi maad enestele püüdsiwad, katsus herzog Magnus meelitustega Tallinna, Cesti maa mõisnikka ja foguni terwet Cesti maad Daani walitsuse alla saata. Et aga herzogi päris mõttest aru saadi, läksiwad Tallinna saadikud Rootsi kuninga Eriki XIV. juure ja pakkusiwad Tallinna tema warju alla. Ehk küll Eriki, nõndasama nagu tema isa Gustav Wasa, hilja aegu Liwi maa saadikuid, kes suures kitsikus, Rootsi maalt abi otsisiwad, kuulda ei wõtnud, oli ta nüüd ometi walmis, saadikute palwet täitma. Ta ütles, et ta mitte selle pärast, et ta enesele maad ja rahwast soowib saada, mis temal küll on, seda ei tee, waid et oma usuwendi Wenelaste käest päästa ja kaitjeda; kõik õigused pidiwad niisama jääma, nagu nad enne olnud. Tallinna saadikud wastasiwad selle pääle, et nad sel filmapilgul tõsi wastust anda ei

wõi, waid enne kuninga soowimist Tallinnale tääda peawad andma. Kui Tallinnas see otsus tääda anti, kutsuti Harju maa ja Wiru maa rüütliid kokku nõu pidama. Mõisnikud ja linn saatsiwad selle pääle Kettlerile sõnumi, et, kui ordomeister neid Wenelaste eest warjata ei wõi, nemad siis suures hädas mõeraste alla peawad heitma. Kettler ehmatas selle üle; ta lubas sõn-
dega küll palju abi, aga tõe pärast oli see temal koguni wõi-
matu. Gesti maal oli igamees juba aru saanud, et nad kas Poola ehk Rootsi kuninga alla peawad heitma; Magnuse pääle ei mõtelnud keegi enam. Et Rootslased ewangeliumi-usulised ja kan-
ged kaubaajajad oliwad, jäi Poola maa mõttest maha. Rootsi feld-
marschall ehk ülem sõjapäälik Horn tuli Märzi kuus 1561 saadiku-
tega ja mõne sõjalaewaga Tallinna all maale ja hakas Gesti maa mõisnikkudega ja Tallinnaga kaupa tegema. Feldmarschall Horn
piiras Tallinna lossi ümber, keda tuttaw Altenbockum Poola
sõjameestega weel ordo käes hoidis. Et Altenbockumil sõja-
moon pundus, pidi ta wastupanemist järele jätma. Tallinn
oli nüüd walmis Rootsi walitsuse alla heitma; Harju maa ja
Wiru maa ei tahtnud Tallinnast lahkuda, waid sedasama teha.
Kui Järwa maa, mis Baldemar II. ajast saadik (1237) Liwi
maa juure loeti, seda kuulda sai, oli temal ka seesama nõu, mis
naabritelgi. Mai kuu sees 1561 läkswad Tallinna saadikud
Mitaussje Kettleri juure, et Gesti maa Rootslaste allahaitmist ordo-
meistrile tääda anda. Kettler, kes ise haige maas oli, katsus
oma saadikutega Gesti maa rahwale teist nõu anda. Ka Mag-
nus kirjutas Tallinna linnale ja tuletas wana sõbrust Daani
maaga meele, aga kõik ilma asjata: allahaitmise kirjad saiwad
4. Juunil 1561 alla kirjutatud. Selsamal päewal wandusiwad
Gesti maa mõisnikud ja kaks päewa hiljem Tallinn Rootsi ku-
ningale Erich XIV. truuse wande.

9. Liwi ja Kuura maa saawad 1562 Poola ülema walitsuse alla.

Kõik kolm Gesti, Liwi ja Kuura maa enestele himmus-
tajat, Wene, Poola ja Daani maa oliwad Rootslaste wahele-
tulemise ja Gesti maa allahaitmise üle hirmus wiha täis, aga ei
julgenud ometi mitte waenlikult Rootslaste wastu wälja minna.
Wene maa tegi Erichuga kahe aasta pääle rahu. Poola maa,

kes sõda Wene maaga ette ära nägi, katsus Rootsi maaga Wene maa wastu sõbruse jääduft teha. Poola kuningas Sigismund II. August kartes, et naabri-riigid wõiksiwad wahela tulles Liwi maa enestele saada, nõudis nüüd, et terwe Liwi maa Poola ülema walitsuse alla heidab, kui rahwas edaspidi Poola poolt weel mingisugust abi nõuab. Kettler, pääpiiskopp ega Liwi maa seisused ei wõinud enam midagi selle wastu, sest maa oli juba Poola sõjawäe läbi, kes pandiks antud lossides aset oliwad wõtnud, Poola kuninga Sigismundi wõimuse all. Üksi Riia linn, kes oma kindlate müüride ja rahwa wabaduse armastuse pääle lootis, tegi takistust. Septembri kuus 1561 tuli würst Radziwil kui Sigismundi wolinik Riiga, et Liwi maa seisustele täielikku Poola maa alla heitmist ette panna. Kettler ja pääpiiskopp oliwad juba enne- malt ses nõuus, ja selle pärast ei olnud neil nüüd enam midagi selle wastu. Kettler pidi waimuliku seisuse maha jätma ja Kuura maa Poola kuninga käest laenuks saama; kõik muud maad taheti Poola riigiga ühendada. Radziwil, Kettler ja Wilhelm sõitsiwad selle pääle Riiga sisse. Riia nõumehed oliwad weel kahe wahel, wõtsiwad ometi Radziwili kirja wastu, kelle sees ewangeliumi usku jääda ja endisid õigusi lubati pidada, ja walitsiwad siis jaadikud, kes ordo ja Liwi ja Kuura maa jaadikutega ühes Wilna selle poolest selgemat otsust pidiwad tegema minema. Oktobri kuus 1561 tuli Sigismund August oma abikaasaga isi Wilna siin uute alamate käest truuse wannet wastu wõtma. Sigismund wandus omalt poolt Wilnas, et ta Liwi maale endised õigused jätab ja ewangeliumi usus rahwast wana wiisi elada lasseb. Ta kinnitas ülepea need tõotused, mis Radziwil oma kirjas Liwi maale lubas ja laskis siis Kettleri, pääpiiskopi ja maa seisused enesele truust wanduda. Würst Radziwili nimetas Sigismund oma asemikuks ja wolinikuks, kes Liwi maa asju pidi toimetama. Märzi kuus 1562 tuli Radziwil jälle Riiga. Siin laskis nüüd Kettler kui wiimane ordo-meister Riia rahwa wandest lahti, mis temale wannutud oli, andis ordomeistri ameti käest ära ja wõttis selle pääle Kuura maa Poola kuningalt laenuks wastu. Kui Radziwil Riias rüütlid ja wasalli ja linnade bürgermeistrid, ilma Riia, truust wanduda oli lastnud, andis Kettler ordo risti, ordo õigused, lossi ja linna wõtmed kuningliku woliniku kätte, kus juures ümberseisjatel haleduse pärast pisarad filmas oliwad. Riia linn, kes

oma wana waba elu weel kinni katfus hoida, wandus alles 1582 Poola kuningas Stephan Bathory alla. Seda aega 1562—82 nimetatakse Riia linna wabaduse ajaks. — Aastal 1563 juri 21. ja wiimane Riia pääpiiskopp Wilhelm (Brandenburgi markgrahw) ja sai Riia doomkirikuse maha maetud. Kuningas Sigismund kutas Riia pääpiiskopi walitsuse 1566 täieste ära.

Nõnda oli endine ühendatud Cesti, Viivi ja Kuura maa kuude jalku jaetud:

1) Saar Joann (Swan) IV. sai endised Tartu piiskopi maad ja Narwa linna ümberkaudiste maadega enesele;

2) Holsteini herzog Magnus Kuura maa ja Saare maa piiskopi maad Lääne maaga;

3) Rootsi kuningas Erich XIV. terwe Cesti maa ilma Lääne maata;

4) Poola kuningas Sigismund II. August Viivi maa;

5) Kettler Kuura maa herzogi riigi ja Semgalli maa (Poola ülema walitsuse all);

6) Riia jäi kunni 1582 weel wabaks linnaks.

III. Kesk aeg.

A. Poola walitsus 1562—1625.

1. Maa walitsejad.

Selle aja sees, kui Liivi maa Poola ülema walitsuse all seisis, walitsesiwad Poola kuninga poolest pandud maawalitsejad maad. Esimeseks maawalitsejaks sai 1562 Gotthard Kettler nimetatud. Aga tema andis juba 1566 ameti käest ära ja walitses üksnes weel oma Kuura herzogi-riiki. Kettleri asemele sai 1566 Poola suurmarschall Johann Chodkewicz*), kes wäga waljuste walitses ja suurest hulgast mõisnikkude õigustest midagi lugu ei pidanud. — Weel Johann Chodkewichi walitsuse ajal läks kuningal Sigismund II. Augustil Lublini riigipäewa pääl 1569 korda, Poola maad leedu maaga jäädawalt ühendada, mis läbi ka Liivi ja Kuura maa üheks, ilmlahutamata Poola riigi jaoks saiwad. Sigismund August suri, ilma et lapsed järele oleks jätnud, aastal 1572 ära ja temaga saawad Jagelloni kuningad otsa, kes 1386 kuni 1572 Poola trooni pääl oliwad istunud. Aastal 1572 hakati Poola maal kuningaid walima, ja see wältras kuni Poola riigi lõpetuseni 1795.

2. Herzog Magnus.

Herzog Magnus oli iga wiisi oma ostetud, kitsaid maid katsumud laiendada. Kõik ta nõuud oliwad tühja läinud; ka Poola kuningas Sigismund Augusti õe Anna Kosiimine; igal pool oliwad temal wägewad naabrid tüliks ees. Ta wõttis seepärast hää meelega Taube ja Kruse ahwatlemist kuulda ja heitis Wene

*) Johann Chodkewichi järele sai 1582 piiskopp Georg Radziwil (hiljem Radzinal) ja selle järele 1603 Johann Karl Chodkewicz maawalitsejaks.

zaari wafalliks. Magnus reisis 1570 isi rutuga Moskwa, fai jääl Liwi maa kuningaks (nende maade üle, mis Wene walitsuse all oliwad), lastis ennast Joann IV. onutütrega laulatada ja pidi siis Wene sõjawäe abiga kõik Liwi maa ära võtma. Magnuse lääs ei tahtnud aga mingi asi õnnistada, ja nõnda mängis ta Põltsamaal Wene sõjawäe abiga väga lühikese aja ilma maata suurte wõlgade sees wiletsat kuninga mängu. Saar Joann IV. oli temale enne pulmi mõne Liwi maa lossi ja muud rikkust kaasarahaks lubanud, aga ei annud pärast pulmi midagi sest, mis ta oli lubanud. Et Sakslased zaari sagedaste oliwad petnud, kudas ta isi ütles, tahtis ta herzogi truust proowi pääle panna. Magnusel läks see aeg igawaks, mis pärast ta Poola kuningaga Bathoryga ühte nõusse heitis ja tegi temaga Bauskes selle kauba, et lossid üle Düna, mis Wenelased wiimases sõjas ära oliwad võtnud, Poola walitsuse alla jäiwad ja ta isi Poola warju all elas. Magnus läks selle pääle Kuura maale, kus Pilteni ümberkaudsed maad tema jagu oliwad, ja elas pea Piltenis, pea Dondagenis. Kui ta Piltenis 1583 ära suri, läks ta abikaas Wene maale tagasi. Pilteni ümberkaudsed maad lange-
siwad pika tülitsemise järele Poolakate kätte (1585); Saare maa aga jäi Daani walitsuse alla.

3. Terwe Liwi maa saab Poola walitsuse alla.

Aastal 1580 hakkas Riia linn Poola kuningaga Stephan Bathoryga allahetmise pärast kaupa tegema. Kaks aastat hiljem oliwad Riia rahwas pika nõuupidamise järele Grodnos oma asjaga ometi nõnda kaugele saanud, et nad Poola kuninga oma pääwalitsejaks wastu wõtsiwad. Bathory lubas linna wäliste waenlaste eest warjata, ewangeliumi usku ja kõiki õigusi muutmata jätta. Riia allahetmise järele katjus Bathory kibedaste, kudas ta maid, mis Liwi maal Poolakate jagu oliwad, waenlaste eest wõiks kaitse-
feda. Selle tarwis oliwad temale aga wõidud Wenelaste üle teed teinud. Kui selle pärast saadikud Wene maalt Bathory juure rahu tuliwad tegema, ütles ta, et see üksnes selle tingimisega wõib sündida, kui Wenelased Liwi maalt täieste wälja lähewad. Saar Joann IV. oli walmis, üht osa sest, mis Liwi maal tema jagu oli, tagasi andma; aga Bathory nõudis, et Wenelased Liwi maalt täieste wälja pidiwad minema. Paawst Gregór XIII.

saatis Jeesuitlease Posssewini Bathory ja zaari wahela rahu tegema. Kui Poolakad lõuna pool Liwi maal uneste wõites edasi olid wad tunginud, ei aidanud zaaril muu nõu, kui saatis oma poolt ka saadikud Poola piiril olewa Kiwerowa-Gorka küllasse (wiisteistkümmend wersta Sapolskist), kus Posssewini ja Poola wolinikud rahu pärast juba kokku olidwad tulnud. Pika waidlemise ja tülitsemise pääle jätsiwad Wenelased kõik maad, mis siia maale Liwi maal nende jagu olnud, Poolakate kätte ja tegiwad kümne aasta pääle rahu. Poola sõjawäe ülem Zamoisky tuli selle pääle sõjawäega Liwi maale ja sõitis Tartu sisse (1582), mis 24 aastat Wenelaste walitsuse all oli olnud. Paha meelega lahkusiwad Wenelased siit ära. Nemad olla pisut enne wäljaminekut püüsirohtu lossi alla pannud ja seda sel kombel ära tahtnud purustada. Aga see nõu ei läinud ometi korda. Ka mitmed teised kohad, kus Poolakad sees olidwad, nagu Põltsamaa, saiwad Poolakate kätte. Nõnda oli Kiwerowa-Gorka rahu pääl 1582 terwe Liwi maa, kelle juures Poola kuningas siia maale weel kahe wahel oli, Poola omaks saanud.

4. Usu muutused.

Zuba esimese kahekümne aasta sees, mis Liwi maa Poola walitsuse all oli, oli rahwa südamesse Poola walitsuse ja ametnikkude wastu kartus ja umbusaldus tõusnud. Poola walitsus arwas, et, mida rohkem katoliku usku laiali laguneb, seda wähem temal maa pärast muret on. Seda nõu andsiwad isirahwas Jeesuitleased, kes Poola kuninga juures suure auu sees olidwad. Zuba kauplemise ajal Riia allahetmise pärast olla nii hästi Zamoisky kui ka kuninga kirjutaja Solikowsky linna saadikutele nimetanud, et Riias üks katoliku kirik peaks olema. Et Riias weel Maria-Magdalena kloooster seis, ja selle nonnid juba 1572 Poola kuningale olidwad kaebanud, et neil preestrit ei ole, tegi seda, et katoliku usku laiali hakati lantama. Waewalt olidwad Wenelased Liwi maalt wälja läinud, kui Bathory weel 1582 Tartu linnale käsu andis, et katoliiklased niisama nagu muud linna ametnikkudeks saada ja oma usku wõiwad pidada. Ühel hoobil lastis Bathory wäljamaalt mõne käsitööstegija tulla, kes katoliku usku olidwad, kinkis neile suured maatükid ja ei nõudnud kümnelt aastalt nende käest maksu. Selle pääle kuulutas Bathory

Kuningliku kirjaga, et Liivi maal ühte piiskopikonda waja olla asutada. Ka Zamoisky oli agar katoliku usku kaswatama, sest nii pea kui ta Tartu jõudis, andis ta Jaani kiriku ewangeliumi usulistele, aga Maarja kiriku, mis pääkirik oli, katoliiklastele. Selsamal aastal, 1582, tuli Bathory hulga piiskoppidega ja ametnikkudega Riiga, kuhu Zamoisky Tartust ette läks. Uueste nõuti nüüd, et mõned ewangeliumi kirikud katoliiklastele antud pidiwad saama. Usjata pakkus Riia rahwas endist Wene õige-usu kirikut jaks ehk lubas see eest juurt hulka raha maksta. Bathory kirjutas wiimaks Riia nõunikele ja nõudis, et Sakobi ja Magdalena kirik katoliiklastele saawad antud. Mõlemas kirikus oli juba kuuekümnest aastast saadik ewangeliumi usu järele Sumala teenistust peetud, sest et sel ajal Riias enam katoliku preestrid ega kogudust ei olnud. Selle pärast ei wõinud Riia rahwas mõlemaid kirikuid mitte ära anda, waid wõtsiwad nõuaks, saadikuid Bathory juure saata ja teda paluda, et ta oma nõudmise tagasi wõtaks. Aga tee pääl tuli saadikutele katoliku piiskopp inimeste karjaga wastu, kes ristidega ja lippudega Sakobi kirikust tagasi tuliwad, mis katoliku Sumala teenistuse jaoks juba sisse oli õnnistatud. Ka Magdalena kiriku wõtsiwad katoliiklased ära.

1582 aasta lõpetusel laskis Bathory, nagu ta juba ette oli kuulutanud, Wõnnu katoliku piiskopikonna asutada, kellele Solikowsky nõuu pääle Wolmari, Trihati, Burtnefi, Prangli, Rodenpoisi ja Dtepää lossid kõige maadega anti. Pääle Wõnnu sai piiskopp weel Tartu, Wiljandi ja Pärnu lossid enesele elukohaks. Piiskopp oli maawalitseja järele kõige ülem mees Liivi maal. Kuningas isi oli piiskopi walija ja ametisse paneja. Esimeseks piiskopiks sai Solikowsky, kes aga weel selsamal aastal, 1582, Lembergi pääpiiskopiks läks. Tema asemele pandi Alexander Mielinsky. Mielinsky ajal laskis ülemal juba nimetatud Possewini kaksteistkümmend Jesuitlast, kel kuninglik wolikiri kaotas oli, 1583 Riiga tulla. Linna nõunike ees kiitsiwad nemad, kui palju paganaid nad ristiusku pöörnud, ja tõendasiwad, et nemad Wene maaga rahu teinud. Nad palusiwad, et keegi neid nende häätegemistes, nagu kooli õpetuses, haigete trööstimises ja muudes sellesarnastes asjades ei pidanud keelama. Aeg ajalt asusiwad Jesuitlased Liivi maa linnadesse elama ja katsusiwad nimelt alamat rahwast oma meelitusega ja

kawalusega Lutheruse usust ära wõerutada. — Mielinski ei kannud kaua piiskopi nime ja ei näita ka sugugi Liwi maale olemat tulnud. Juba 1583 sai õpetatud Patricius piiskopiks, ja et tema esimene oli, kes piiskopikonna asutuse järele Wõnnus aset wõttis, nimetatakse teda sagedaste esimeseks Liwi maa Poola piiskopiks. Patriciuse asemele sai Otto Schenking, kes Patriciuse juures enne doompraos oli.

5. Kalendri tüli.

Jesuitlased olivad oma kawala keelega, kellega nad Liwi maal katoliku usku laiali püüdsiwad lautada, rahwa südamest usalduse katoliku kiriku ja Poola walitsuse wastu täieste ära kautanud. Selle pärast sündis, et, kui paawst Gregor XIII. Julianuse kalendri ajaarwamist parandas ja Stephan Bathory 1582 kardinal Radziwili rahwast nut ehk Gregorianuse kalendrit wastu wõtma käskis panna, suur hull Liwi maa rahwast, nimelt linnades, seda paawsti wäljaarwamist wäristusega ära wihas. Lutheruse usulised paniwad ka selle pärast uue kalendri wastu, et see nende pühapäewad ära segas. Tartus wõeti küll igapäiße elu tarwis Gregorianuse kalender wastu, aga ewangeliumi usu õpetajad pühitseksiwad pühi ometigi Julianuse kalendri järele. Pärnus kisti kuninglik kiri, mis nut kalendrit wastu käskis wõtta, puruks. Kõige suuremad segadused oliwad Riias, kus rahwas Jakobi ja Magdalena kiriku ärawõtmise ja kuninga soowimise pääle linna asutatud Jesuitlaste kollegiumi pääle hirmus wiha täis oli, kalendri muutmist uueks katoliku usu kaswatuse tööks pidas ja sellepärast kõwaste kuningliku käsu wastu pani. Pea tõusis selle üle suur tüli, kas jõulud, mis ligidal oliwad, uue wõi wana kalendri järele peetud pidiwad saama. Linna nõumehed tahtsiwad kuninga sõna kuulda, aga alam rahwas tuli jõulu ajal kokku, tormas kirikusse, kus Jesuitlased uue kalendri järele jõulu pidasiwad, ja andis neile kiwidega pihta. Seesugused segadused äritasiwad kuninga Bathory linna wastu wihale. Herzog Kettler, kes enne juba kirja läbi ühes meeles olla oli käskinud, tuli isi Riiga ja saatis 1585 saadikud Poola kuninga juure andeks paluma. — Ühel hoobil läksiwad neli teist saadikut Stokholmi, et Rootsi walitsusega Riia pärast kaupa teha. Wolikirja ei olnud neil mitte, aga ometi läksiwad

nad teele. Nende käigust ei tulnud midagi wälja, sest 1586 furi Stephan Bathory ära, ja tema asemele sai Rootsi kroonprints Sigismund III. Poola trooni pääle*).

6. Liivi maa saab 1625 Rootsi walitsuse alla.

Sigismund III., 1586 saadik Poola maa kuningas ja 1592 saadik ka Rootsi maa kuningas, oli weel kangem katoliiklane kui Stephan Bathory. Et Sigismund katoliku usku heitis, tõusis selle pärast 1599 Rootsi ewangeliumi usu alamate seas mäsamine. Südermanni maa herzog Karl sai Rootsi maa walitsejaks. Ta läks sedamaid Liivi maale Poolakate kallale, wõttis 1604 Sigismundi lahtilaskmise järele kuninga nime wastu ja walitses kui kuningas Karl IX. kuni 1611. Tema asemele sai ta poeg Gustav Adolf, Rootsi maa kõige suurem kuningas; see walitses 1611 — 32.

Et Sigismund III. Rootsi trooni tagasisaamise nõu järele ei jätnud, wälkas wiha waen Rootsi ja Poola maa wabel ikka weel edasi. Kui Gustav Adolf Daanlased ja Wenelased**) ära oli wõitnud, tuli ta 1621 Dünamünde juures maale, piiras 20,000 mehega Riia linna ümber ja sundis seda Rootsi walitsuse alla heitma. Pika nõuupidamise pääle tehti Rootslastele linna wärawad lahti, mis pääle Gustav Adolf 16. Septembril 1621 ühe osa sõjawäega Riiga sisse sõitis ja Peetri kirikusse läks, kus lühike tänu Sumala teenistus peeti. Jesuitlased, kellest teiste araminemise järele weel kuus linna oliwad jäänud, andsiwad nüüd ka Sakobi kiriku wõtmed Gustav Adolfsi kätte.

Gustav Adolf andis Poola ametnikkudele, Jesuitlastele ja kõigile katoliku usulistele luba linnast wälja minna. Nüüd peeti linnale antawate uute õiguste üle nõu. Gustav Adolf kinditas kõik õigused, mis Sigismund II. August linnale annud, ja kuulutas, et iga Riia kodanik mõisat osta ja pidada võib. Selle pääle tuli linna truuse wandumine. Turu pääle oli kõrge teling

*) Sigismund III. oli Rootsi kuninga Johann III. poeg; tema läks Kraust Warjawi elama.

**) Wenelased andsiwad 1617 Stolkowa rahu pääl (Ladoga järwe ääres) Ingermanni maa ja Karelia (selle maa, mis Ladoga ja Saima järwe wahel, Rootslastele tagasi.

ehitatud ja punase kalewiga üle tõmmatud, kus pääl istudes kuningas wande ja linna wõtmed wastu wõttis. Kui see mööda oli, andis kuningas oma poolt finnitatud uued õigused ja linna wõtmed linna bürgermeistri Gefe kätte. Riia kuberneriks nimetas Gustav Adolf riigi nõumehe Kruse, kellel ka üks abiline anti. Gustav Adolf jättis 1000 Rootsi sõjameest Riiga maha, läks Kuura maale, kus ta muude linnade hulgas ka Mitawi ära wõttis, mis aga hiljem jälle Poolakate kätte sattus, ja tuli siis Piiri maale tagasi. Riia ümberpiiramise ajal oli ka Dünamünde Rootslaste alla heitnud. Kõik mõisnikud tuliwad ümber ringi uuele walitsejale truust wanduma.

Järel tulewal aastal katjus Gustav Adolf terve Piiri maa ära wõita, aga sõda edenes väga pikkamiste, sest tal oli wähe mehi. 1622 sai ta Wolmari üle wõidu. Kui selle pääle ooberst Korff Poola sõjawäega Piiri maale tuli, lõi Rootsi feldmarschall Wrangel teda Smiltenis nõnda, et ta üle Düna minema ja Poola maa kahe aasta pääle Rootslastega rahu pidi tegema. Kuna Gesti ja Piiri maal jälle wähe rahu oli, mõllas Riias 1623 ja 1624 kange katk. Gustav Adolf läks selle pääle Rootsi maale tagasi, lastis haiglase kubeneri Kruse lahti ja pani 1622 grahw de la Gardie Gesti ja Piiri maa kindral-kuberneriks.

Kui rahu aeg otsa sai, tuli Gustav Adolf uue sõjawäega Piiri maale. Aga Poola riigi-päew ei annud oma kuningale suuremat abi, mis pärast waenulik sõjawägi Rootslaste wastu väga wiletsas korras oli. Kuningas Gustav Adolf läks isi jälle Riiga, kust tal kerge oli Kuura maad kättele wõtta, aga kindral Gustav Horn jäi Soome sõjameestega Narwa, et saäl ennast Ingermanni maa ja Gesti maa sõjameestega ühendada ja siis de la Gardiega seltsis Tartu kallale minna. Gustav Adolf tungis mööda Dünat ülesse Rokenhufi, mis Juuli kuus 1625 alla heitis. Kuningas oli juba lossis, kui üks joosik temale täaduse tõi, et lossi feldris 36 tündrit püsfirohtu ja nende sees ühest otsast põlew nõör olla. Selle püsfirohu oliwad Jesuitlased, kudas kõneledakse, selle nõuuga lossi feldri wiinud, et Rootsi küniga ühes lossiga wastu taewast lasta, mis aga ometi korda ei läinud. Kõik ümberkaudsed lossid wõtsiwad Rootslased selle pääle kolme nädali ajaga ära.

Tartu kodanikud olivad waenlaste lähedamale tulemise ajal alewi põlema pannud ja walmistasiwad endid nüüd, linna omast jõuust warjama. Ehk nad küll Poola kuningaga ja sõjawäe ülemaga Radziwili käest abi olivad palunud, ei saadetud neile ometi midagi. Augusti kuus 1625 tuliwad de la Gardie ja Horn 4000 jalamehega ja 1100 hobusemehega Tartu linna wärawate ette ja käskisiwad linna alla heita, mis aga ometi mitte ei sündinud. Alles siis, kui mitu kaitsemise kohta ära purustatud ja linn suures kitsikus oli, anti 26. Augustil 1625 linn Rootslaste kätte. Pea selle järele heitsiwad kõik Tartu maakonna lossid alla. De la Gardie wõttis Wastselinna, Horn Marienburgi lossi ära. Sügisel 1626 tuli Gustav Adolf isi Tartu, et raskest witsa näinud linnale endised õigused kinnitada ja koolide asutusega õnnelikku tulewikkude muretseta. Gustav Adolfsi säadmised saatsiwad tervele maale suurt kasu ja paniwad hooletusesse jäetud õpetust rohkestes wilja kandma.

Wähe ajal wälitas sõda Rootsi ja Poola maa wahel ikka weel edasi. Poola poolt wõitlesiwad Sapiéha ja Gasiensky. Gustav Adolfsil oli selle sõja ajal ilmwäsimata kanzler Drenstierne kodu suureks abiks. Et de la Gardie oma etewõtmistes natuke pikaldane oli, andis Gustav Adolf sõja edasipidamise wahwa Horni kätte, kes pea selle järele Wönnus ja Lemsalus 1628 kaks Poola sõjawäge ära wõitis. Nüüd piiras Horn Lennewardi ümber ja ähwardas säält Kuura maale minna. Kuura herzog Friedrich, Gotthard Kettleri poeg, oli oma maa pärast mures ja katjus, ehk küll mitte ilma waewata, waenlastega kunni Augusti kunni 1629 rahu teha. Tõrjumised wõitlused Poolakatega tuliwad suuremalt osalt Poola maal ette. Gustav Adolf, kes Prantsuse ja Brandenburgi, hiljem ka Inglise poolt abi sai, wõitis Poolakad mitmes lahingus ära ja tegi siis wiimaks 16. Septembril 1629 Preisi maalt Altmargis kuue aasta pääle rahu, mis läbi Rootslased Preisi maalt wõidetud maad tagasi andsiwad, aga Liwi maad enestele pidasiwad. Sel kombel sai Liwi maa 1629 Rootsi kubermanguks. Cesti maa oli juba 1561, kudas enne nimetatud, Rootsi walitsuse alla heitnud ja selle kuningate all, kes alamatega õigust tegiwad, hoopis paremaid päewi näinud, kui naaber Liwi maa.

B. Rootsi walitsus*) 1625—1710.

1. Gustav Adolf.

Kui meie Gustav Adolfi õnneliku walitsuse pääle waatame, peab igamees seda tunnistama, et see kuningas Eesti ja Liivi maale nõnda palju hääd teinud, et teda ial ära unustada ei wõi. Kõige päält pööris ta oma silmad usu asja pääle ja waadas, kuidas ta seda aidata wõis. Kirikud oliwad waremetes ja koolid, kus neid mõnes kohas leiti, sest saadik kui mäletati, kinni. Et igal pool õpetajad ja koolmeistrid puudusiwad, ei olnud kuskilgi õiget usu tundmist ega korralikku elu wiisi enam näha, ja see pärast oli Gustav Adolfil siin väga palju tegemist. Ta saadis kirikud Rootsi wiisi järele korra pääle, nagu seda praegugi weel leida ja asutas 1630 ja 1631 Tallinna, Tartu ja Riiga gymnasiumisid ja wähemaid koolisid. Mõni kuu enne surma lastis ta Nürnbergis 30. Juunil 1632 laagris, kus ta 30 aastases sõjas Wallensteiniga wastastikku seisis, ühe kirja kirjutada, kus sees ta Tartu universiteedi käskis asutada. Aga mitte üksi kirikute ega koolide eest ei muretsenud Gustav Adolf, waid ta saadis ka suuremad kohtud, nimelt Tartu, Riiga, Wõnnu ja Pärnu. Ka talupoegade elu, mis sel ajal koguni hirmus oli, katsus ta oma tarkade säadmistega paremale korrale aidata.

2. Rahu tegemine.

Nii kui Gustav Adolfi all, maitseiwad ka tema tütre Christina walitsuse ajal (1632—54) Eesti ja Liivi maa magusat rahu, mis nende kohtumiseks väga hädaste waja oli ja lühikeseks ajaks Poolakatest ja Wenelastest rikutud sai. Poola kuningas Wladislaw IV., keda 1632 tema isa Sigismundi asemele waliti ja kes kunni 1648 walitses, püüdis Gustav Adolfi surma järele Rootsi

*) Sest ajast, kui Eesti maa Rootsi walitsuse alla sai, walitseiwad Rootsi maal järgmised kuningad: 1) Eriich XIV. 1560—68; 2) Johann III. 1568—92; 3) Sigismund 1592—1604; 4) Karl IX. 1604—11; 5) Gustav Adolf 1611—32. Sest ajast aga, kui mõlemad, Eesti ja Liivi maa Rootsi all oliwad, walitseiwad Rootsi maal kunni Eesti ja Liivi maa Wene kätte kautuseni pääle Gustav Adolfi neel kuningad: 1) Christina 1632—54; 2) Karl X. Gustav 1654—60; 3) Karl XI. 1660—97; 4) Karl XII. 1697—1718. Seltsamal ajal walitseiwad Poola maal: 1) Sigismund III. 1587—1632; 2) Wladislaw IV. 1632—48; 3) Johann II. Kasimir 1648—68; 4) Michael 1669—73; 5) Johann III. Sobieski 1674—96; 6) August II. 1697—1733.

trooni enesele, aga sest ei tulnud midagi wälja. Aga rahu, mis Wladislaw jaar Michael Teodorowitschiga tegi ja Rootslaste wõidu kautus Nördlingenis (1634, 30-aastases sõjas) sundisid Rootsi walitsust Ulmargis 1629 kuue aasta pääle tehtud rahu pikendama. Selle pärast tehti Stumsdorfis Poola maaga kaup ja jäeti 1635 kahekümne kuue aasta pääle sõda seisma. Poola sõjamehed, kes Liwi maale oliwad tunginud, läksiwad weel seltsamal aastal, 1635, siit ära.

Rahu pääl, mis aastal 1645 Brömsebro's tehti, sundis Rootsi maa Daani maad Gottlandi saart ja Saare maad Rootslaste omaks jätma. Aga kuningas Wladislaw IV. ei tahtnud seda lasta sündida, et Saare maa Rootsi maaga ühendatud saab, ja kuulutas selle pärast, et see saar temale Daani kuninga poolest pandiks olla antud. Ta saatis saadikud Saare maale, et Daani maawalitseja saare Poolakate kätte annaks. Tema waewast ei tulnud midagi wälja; Saare maa jäi Rootslastele.

Wladislawi IV. wend ja trooni pärija Johann Kasimir (1648—68) tahtis Rootsi trooni kuninga Karl X. Gustawi käest ära kiskuda. Selle pärast tõusiwad Poolakate ja Rootslaste wahel uued wõitlused, mis juuremalt osalt Liwi maa pinnal wõideldi. Alles mõni kuu pärast Karl X. surma tehti Oliwas (ühes floostriis Danzigi ligidal) Rootsi ja Poola maa wahel 1660 rahu. Oliwa rahu läbi ei tohtinud Johann Kasimir ega tema pärijad enam Rootsi trooni ega Liwi, Saare ja Gesti maad enesele nõuda; üksnes keffhomiku poolt ehk nõnda nimetatud Poola-Liwi maa (nimelt Dünaburg, Rositten, Luhen ja Marienhausen) jäiwad Poolakate kätte. Rootsi maa andis Kuura maa, mis ta ära oli wõitnud, tükati tagasi ja lubas Liwi maal katoliiklasi wabalt omas usus elada. Kuura maa herzog Jakob, keda Karl X. Mitawis 1658 wangi oli wõtnud, sai selle rahu järele lahti lastud ja wõis Mitawisse jälle tagasi minna.

Kui seltsamal aastal 1660 ka Daani ja Rootsi maa wahel Kopenhagenis rahu tehti, mis läbi Daani maa õiguse sai wäina pääle tolli panna, hakati Wene maaga waenu püüdma lõpetada. Rootsi ja Wene maa wahel oli 1655 saadik jaar Aleksei Mihailowitschi all, kes 1645—76 walitses, sõda tõusnud. Selle pärast tungisid Wenelased uueste Gesti ja Liwi maale, piirasid Riia ümber ja lastsid suurtükkidega (1656), aga ei saanud ometi ära wõtta. Tartu ja Kopenhagen aga sattusid

1656 jälle Wenelaste kätte. Juba mõni kuu enne Oliva rahu oliwad Rootslased Wenelastega rahu pärast kauba teinud, esmalt Thomsdorfsis, Riia ja Kokenhusi wahel ja selle pääle ühes külas Pitafilla lähedal lõune pool Wirtsjärwe kõrwas. Et Wenelased Liwi maad tagasi ei tahtnud anda, päälegi weel Ingermanni maad ja Karelia maad nõudsiwad, waltas rahutegemine kaua aega. Alles Juuni kuus 1661 sai Stoltbowa rahu (1617) põhjuse pääl Kardi mõisas Cesti ja Liwi maa piiril rahu tehtud. Cesti ja Liwi maa jäi Rootsi kätte, kellele Wene maa ka Ingermanni maa (praeguse Peterburgi kubermangu) Retschholmi kindlusjega Soome maal tagasi pidi andma. Sellega oli Wene maa Lääne merest täieste eemal. Kõik sõjariistad, sõjamoona ja muud sellesarnased asjad, mis nendes Liwi maa lossides ja linuades oliwad, kust Wenelased wälja pidiwad minema, jäiwad sinna maha. Nõnda leiti hiljem Kokenhusist üksi 21 suurtükki, kellel suuremalt osalt kõigil jaar Joann IV. nimed pääl oliwad.

3. Karl XI. walitsuse aeg 1660—97.

Csimeste Karl XI. walitsuse aastate üle ei ole midagi kaewata. Kui aga Karl 1672 täie-ealiseks saamise järele walitsuse oma kätte wõttis ja Preisi suur kuurwürst Friedrich Wilhelm 1675 Tsehrbellini juures Rootslased täieste ära wõttis, tahtis ta riigi kasja, mis suurte sõdade läbi tühjaks oli tehtud, alamate kulu pääl uueste täita. Ta wõttis Rootsi mõisnikkude käest hulga mõisajaid ära, mis need endiste kuningate ajal olgu kas olnud ehk muidu oliwad saanud. Liwi maal ei teinud ta esiotja seda mitte; ta isi ütles weel Liwi maa saadikutele, kes muude toimetuste pärast Stokholmis käisiwad (1678), et seesugust mõisade ärawõtmist, nagu Rootsi maal, Cesti ega Liwi maal mitte ei saa sündima. Aga pea tuli kuningal teine mõte, sest juba 1680 hakati Liwi maal ränkade rõhumiste ja pigistamiste üle kaebama. Liwi maa rüütlid palusiwad mõnda korda Rootsi walitsust endid aidata (1681, 1685, 1687), aga sest ei tulnud midagi wälja. Kergituse asemel andis Karl XI. Liwi maa mõisnikkudele 1688 käsu, mis järele kõik mõisjad, mis aga korra, olgu mis ajal tahes, Rootsi jagu oliwad olnud, riigi hääks ära wõetud pidiwad saama. Ühel hoobil nõudis kuningas, et Liwi maa rüütlid mõned saadikud maa õiguste pärast Stokholmi saadawad.

Maa-nõumees Buddberg ja kaptein Reinhold Patkul olivad need, kes seks waliti. Nemad saiwad mõisnikkude poolest kogu maa õiguste eest seista ja kindlaste walitsuse poolest nõuaks wõetud mõisade ärawõtmise wastu panna. Aga saadikud pidiwad Stokholmis oma kurwastuseks kuulma, et Rootsi walitsusel tõsine nõu oli, mitte üksi $\frac{5}{6}$ jagu kõigist Liivi maa rüütlite mõisadest ära wõtta, waid ka Liivi riigile Sigismund II. Augustist antud õigused, mis Oliva rahu läbi uueste olivad kinnitatud, täieste ära kautada. Buddberg ja Patkul pöörafiwad ümber ja tuliwad 1692 kokku kutjutud maapäewale oma otsust täatama. Nii hästi nende sõnumid kui ka üleüldised kaebtused tegiwad seda, et wiimaks kõigi Liivi maa rüütlite nimel 1692 kuningas Karl XI^e kaebtuse kiri saadeti, kus sees Liivi maa häda ja wiletsust selgeste filmade ette pandi ja ränka rõhunnist fergitada paluti. Pääle nende ja muude asjade kaewati selles kirjas ka Liivi maa Rootsi kindralkuberneri, grahw Hastferi pääle, keda üleüldse waga wihati. Alles aasta pärast tuli Rootsi walitsuse poolt wastus. Rüütlite kaebtusest ei olnud juttugi, aga selle asemel pandi wihase Hastferi nõuu pääle walmistatud kuninglik käsk kõigile Liivi maa rüütlitele ette, et maanõumehed, maamarschall, ülepää kõik Liivi maa rüütlite päämehed, kes kaebtuse walmistamisest osa wõtnud, Stokholmi selle üle wastust andma peawad tulema. Kogu täitmiseks läksiwad Bietinghoff, Buddberg, Mengden ja Patkul sinna. Wiimane, kes üks pääkaebtusewalmistajatest ja päälegi kindralkuberneri Hastferi wihamees oli, arwas enesel waja olevat kaitsekirja muretseda, mis temale, kui ka kahte tähendawal wiisil, Märzi kuus 1694 ometi anti. Stokholmis asutati kuningliku kogu pääle nüüd üks komisjon, kus rüütlite pääle kaewati, et nad kaebtuse kirja walmistusega walitsuse wastu hirmus olla efsinud. Lõpeotsus oli see, et kõik nimetatud neli meest, Bietinghoff, Buddberg, Mengden ja Patkul, kes Liivi maa rüütlite eest wäljas olivad, surma pidiwad saama. Kolmele esimesele sai ometi nõnda palju armu antud, et nad surmast pääsiwad ja kuus aastat Marstrandis kindluses kinni pidiwad olema. Suba kolme aasta pärast, 1697, lasti nad Karl XI. wiimastes elupäewades kuningaga ema palwe pääle lahti. Patkul lahkus weel 14 päewa enne kaitsekirja lõppemist jalaja Stokholmist, põgenes wõderale maale ja mõtles nüüd alati, kudas ta oma isamaad wihatud Rootsi walitsuse alt päästa wõiks. Saksi kuurwürl August, kes

1697 Poola kuningaks sai ja jaar Peeter Suur tahtsiwad teda selle poolest aidata.

Patkul läks kõige esmalt Schweiži maale ja säält Prantsuse maale, heitis 1698 Saksi teenistusse ja oli isiäranis agar Augusti ja Peeter Suure wahel Rootsi maa wastu waenu pärast kaupa tegema. Hiljem wõttis jaar Patkuli oma teenistusse ja andis ta walitsuse ja juhatusse alla Wene sõjawäe, kes Poola kuningale Augustile appi pidi minema. Nõnda läks Patkuli nõu korda, sest põhja sõja läbi, kelle tõusmise eest ta igal wiisil muret kandis, sai Gesti ja Liwi maa Rootsi walitsuse alt ära.

4. Põhja sõda.

Westfali rahu läbi (1648) oli Rootsi maa kõige wägemaks põhja pool läinud; Wene, Poola ja Daani maa oliwad tema läbi palju kahju saanud. Kui selle pärast noore-ealine Karl XII. 1697 Rootsi trooni pääle sai, näidas naabritel paras aeg olewat seda, mis enne kaduma läinud, nüüd jälle tagasi wõita. Peeter Suur tahtis kõige päält Stolbõwa rahu läbi (1617) Rootsi kätte antud Ingermanni maa ja Karelia ära wõita, et jälle Lääne mere ääre saaks. Saksi kuurwürst August oli 1697 Poola kuningaks saades pidanud tõutama, et ta maid, mis Rootslased Poolakate käest ära wõtnud, aga nimelt Liwi maa, Poola maale tagasi wõidab. Poola ja Wene maa nõuusse Rootsi maa wastu heitis ka Daani kuningas Christian V., sest et Karl XII. Holstein-Gottorpi herzogi Friedrich IV. aidas, kes temaga tüüis oli. Päälegi tahtis Christian V. Kopenhageni rahu läbi 1660 Rootslastele antud maid jälle kätte saada. Kui aga Christian V. 1699 suri, oli ta pojalt ja trooni pärijalt Friedrich IV. ka seesama nõu. Kõik kolm, jaar Peeter Suur, Poola kuningas August ja Daani kuningas Friedrich IV. ühenasiwad endid nüüd Rootslaste wastu. See sõda, mis Rootslastega peeti ja põhja sõja nime all tuttam on, algas 1700 sellega, et August II. sõjawäega Liwi maale, Friedrich IV. Rootsi maale ja Peeter I. mõne kuu hiljem Ingermanni maale tungis. Alles Türlastega tehtud rahu järele (1700) wõis jaar sõda Rootslastega käpile wõtta.

Karl XII. oli põhja sõja hakatusel 1700 küll alles 18 aastat wana, aga ometi julge ja wahwa sõjamees. Kõige esmalt

tahtis ta Daanlasi alandada. Selle pärast läks ta äkiste oma laewadega Seelandi randa ja sundis Daani kuningat Friedrich IV. Travendali rahu läbi ühendust Bene maaga järele jätma ja Holstein-Gottorpi herzogi maid tagasi andma. Selle järele läks Karl Wenelaste wastu, kes zaar Peetriga, kindral Scheremetjew'iga, herzog de la Groy'ga (ütle: kroa), würst Trubetskoj'ga, feldmarschall Golownin'iga ja mitme muuga Ingermanni maale tunginud ja Narwa linna ümber oliwad piiranud. Kuningas Karl tuli Oktobri kuus 1700 Pärnus 17,000 mehega maale ja läks Tallinnast ja Rakwerest läbi Narwa, kus tuhat Rootslast ooberst Horn'iga Wenelaste wastu wõitlesiwad. Zaar saatis kindral Scheremetjewi Tallinna tee pääle ette, waenlasi waatama ja andis Narwa ümberpiiramise herzog de la Groy hoolet's, kellel würst Dolgoruki abi's pidi olema. Zaar isi läks tagasi, et uut abi juure saata, Moskwas Türgi 'saadikuid' wastu wõtta ja selle pääle Wilna kubermangu Birseni lossi kuninga Augusti jutule minna. Karl lõi Waiwarasse laagri ülesse. Herzog de la Groy oli k'asu annud, hoolega waenlaste järele waadata, aga et seda mitte ei sündinud, wõis Rootsi kindral Ribbing öösel ilma keelmata Bene kantsa näha saada. Tähtjas 1700. aasta 19. November jõudis kätte. Rootslased, kellel kange lumetui's ja maru selja tagast oli, tormasiwad oma julge kuningaga Wenelaste kallale ja ajasiwad nad põgenema. Bene sõjameeste hulgas tõusis suur segadus; kõik tahtsiwad üle Narowa silla jõuda. Aga see kukkus sisse ja saatis hulga wäge furma. Herzog de la Groy ja mitu Bene ülemat andsiwad oma mõdegad Rootsi oobersti Stenbock'i kätte ja heitsiwad alla. Egi 18,000 Wenelast, nende hulgas ka herzog de la Groy, Dolgoruki, Trubetskoj j. n. e. sattusiwad Rootsi wangi ja saiwad Tallinna kaudu Stokholmi saadetud. Herzog de la Groy suri Tallinnas. Suurema hulga wanga lastis Karl hiljem jälle lahti.

Kui Rootslased Narwas nelikord suurema Wenelaste sõjawa'e pääle wõidu oliwad saanud, läks Karl August II. wastu, kelle sõjamehed Riia kallale kippusiwad. Poolatad ei wõtnud Riia ümberpiiramisest ega teistest wõitlustest mitte osa, sest et August II. ilma Poola seisuste läest luba küsimata sõda oli alustanud ; selle pärast ei olnud temal muud kui üksnes Saksi sõjamehed, kelle üle kindral Flemming oli. Pääle selle wõtsiwad sest sõjast kui ülemad weel Patkul, Paykul ja Carlowitz osa. Dünamünde kindlus, kus Rootsi ooberst Buddberg sees oli, sai

1700 Sakslastest tormiga ära võetud, kus juures aga kindral Carlowiš surma leidis. Kui Pattul ja Flemming Riiaft kinni Wõnnus ja Konneburgis olivad käinud, läksiwad nad Warsawi tagasi, et kuningal Augustil kae pärast olla, ja andsiwad Saksi sõjawäe Liwi maal kindral Paykuli hooletš. Wahe ajal kogusiwad endid Rootši sõjamehed Wiljandi kindral Welling'i ja Maybell'i alla kokku. Wiimane sai waenlaste pääle Wõnnus wõitu ja tungis Riia poole. Saksilased põgenesiwad tema eest ära ja läksiwad Paykuli pääkantsidesse warjule. Kui Welling lähemale tuli, põgenesiwad nad koguni üle Düna. Kuna Welling sõjawäega Ruhja poole tagasi läks, tuli kuningas August ist uue sõjawäega Riia linna ette, kus Liwi maa kindralkuberner Dahlberg seisusjed kokku oli kutsunud nõu pidama. Wiie-päewalise ilmasjata lastmise järele pandi sõjariistad kaeft ära ja jäeti ümberpiiramine järele. Poola maale tagasi minnes piiras August Rokenhusi lossi ümber, mis Rootši ülem Stein ilma mõega hoobita tema kätte andis. Stein pidi selle eest wangis surema.

Narwa lahingu järele (1700) oli Karl XII. Tartu maakonda Laiuse lossi talwe-korteri läinud, kus ümberkaudsel maal sõjawäe ülespidamise pärast wäga tšibe lugu kaeft oli. Liwi-Wene piirisid pani Karl ooberst Schlippenbachi warjama, kes Sakslaste kätte sattunud Marienburgi jälle tagasi wõitis. Rewadel 1701 tuliwad Rootši maalt Tallinnas uued sõjamehed maale ja ühendasiwad endid Tartu maakonna meestega. Riüüd tahtis Karl Liwi maad Saksi sõjameestest puhastada. Saksi kindral Steinau tahtis Rokenhusis Rootslaste wastu panna, aga sai kuniinga poolest Juuni kuus 1701 käsu, loss wastu tae-wast pörutada, kui waenlased ligidale tulewad ja üksnes pahe-mat Düna kallast kaitšeda. Pea tuli ka würst Repnin Wene sõjawäega Rokenhusi, kui Steinau Saksi sõjawäega weel paigal seisis. Selle aja sees tungis Karl Tartu maakonnast Juuni kuus 1701 Riiga; kuhu ta 7. Juulil jõudis. Kui Steinau seda kuulda sai, läks ta jõe mööda alla ja jäi Riia lähedale pahe-male Düna kaldale seisma. 9. Juulil läks Karl umbes wee-rand penikoorm maad Riiaft salaja üle jõe, sest ta oli hulga õlga ja muid asju põlema pannud, kelle suitsu tuul üle Düna ajas ja löi Saksi sõjawäe põgenema. Terwe sõja-laager ja 2000 meest sattusiwad Rootslaste kätte. Wenelastest ei olnud enam kui 4000 meest lahingus; teised olivad wõitluse päewal würst

Nepnin'iga weel kahetja penikoormat Riiaft kangel. Ka Düna-miinde kindluse wõtsiwad Rootslased Saffi sõjameeste käest jälle ära. Riia lahingu järele (1701) ühendas Nepnin oma sõjawäe kull Birjeni tagasi mineja Saffi sõjawäega Steinau all, aga lahutas Birjeni jõudes ometi jälle ühest ära. Steinau läks selle pääle Saffi sõjawäega Poola-Preisi maale, Nepnin oma Wene-lastega Pihkwa. Kui kuningas Karl sõjawäega selle pääle Ro-kenhusi jõudis, mis weel Saffi sõjameeste käes oli, lahkus Saffi ooberst Bose losist ja laskis selle 1701 wastu taewast pörutada.

Rõnda oli Liwi maa Saffi sõjameestest täieste puhastatud. Karl XII. tungis nüüd ilma keelmata oma waenlast Augusti taga ajades Kuura, Poola ja Saffi maale. Mitawi ja mitu Kuura maa linna saiwad 1701 ära wõetud ja Rootslased kindral Löwenhaupt'iga neid hoidma pandud, sest et Kuura herzog Ferdinand Riia ümberpiiramisest ja lahingist osa oli wõtnud. Kuura maa jäi kunni tähtsa Poltawa lahinguni 1709 Rootslaste kätte. Kui Karl Poola maale läks, tegi Warsawi linn temale waba-tahtli-kult 1702 wärawad lahti. Ta wõitis warsti selle pääle Augusti sõjawäe Klisjowis ära, sai Krakau oma kätte ja ldi Saffi sõ-jawäe 1703 weel korra Pultuskis. Ka Preisi linnad Danzig, Elbing ja Thorn sattusiwad Rootslaste kätte. Poola riigipäewa pääl lasti Karl XII. nõudmise pääle Poola kuningas August lahti ja tõsteti tema asemele Stanislaus Leszcinsky Poola trooni pääle. Karl tungis selle pääle Schlesiast läbi Saffi riiki ja jäi Leipzigi lä-hedale Altranstädti laagrisse, kus 1706 rahu tehti, mis läbi August II. Poola kuningast lahti saama ja Stanislaus Leszcinskyt uueks ja korralikuks kuningaks pidi tunnistama. Pääle selle tegi Karl Augustile weel kohuseks Wene maaga mitte enam sõbrust pidada ja kõik Rootsi wangid ja jooksjätkud tagasi anda. Wiimaste hulgas oli ka Patkul, keda Peeter kui oma saadikut aasjata ta-gasi nõudis. Kui Rootslased edasi läksiwad, wõtsiwad nad Patkuli ligi, paniwad Kasimiri kloostris (8 penikoormat Poseni linnast) sõja-kohtu alla, mõistsiwad hukka ja tegiwad ratastega tema elule 1707 otsa.

Wäheajal ei olnud Peeter mitte laisklenud. Kuna Karl Au-gustiga sõdis, wõitis ta suurema hulga Pääne mere maid enese alla. Juba Septembri kuus 1701 katsusiwad Wenelased Rāpinast ja Rõugest edasi tungida, aga saiwad Rootslastest ometi tagasi aetud. Dezembri kuus oli Scheremetjewil parem õnn; tema sai Graft-

weres Kanepi kihelkonnas Rootsi kindrali Schlippenbach'i pääle wõidu (1701). Aga Scheremetjew ei ajanud Rootslasi mitte taga, waid pööris, et ilm järsku sulale läks, Wene maale tagasi. Alles Juuli kuus 1702 tuli ta Graftware poole tagasi. Schlippenbach oli selle aja Sangastes, aga läks jäält nüüd üle Gma jõe. Helme kihelkonnas Ummuli mõisa juures tõusis Rootslaste ja Wenelaste wahel lahing, kus Schlippenbach oma Rootslastega täieste ära sai wõidetud. Rootsi ratsamehed põgenesiwad Pärnu poole, aga Scheremetjew sai nad tee pääl kätte ja lõi weel ühe korra. Ummuli lahinguga ühel ajal wõtsiwad Wene laewad Gma jõe suus 14 Rootsi laewa ära. Rootsi kaptein Höfesylykt, kes enam kuskil pääsmist ei näinud, laskis oma laewa wastu taewast pörutada, kus juures aga ta ka isi otsa leidis. Selsamal aastal langesiwad weel Wolmari ja Rakwere linnad ja Ronneburgi, Smilteni, Serbeni, Ubseli, Trihati, Laiusi, Helme, Raksti ja mitmed muud lossid Wenelaste kätte. Et kindlat Tartu linna wäikse asjaga ära ei wõinud wõtta, läksiwad Wenelased Pihkwa ja Petšcheri poole tagasi, aga wõtsiwad tee pääl weel Marienburgi lossi ära, mis Rootsi päälis Wulff, kui Wenelased lähedamale läksiwad, wastu taewast pörutas (1702). Nende hulgas, kes Marienburgis wangi wõeti, oli ka Marienburgi praos (Glück*) oma perekonnaga ja kasu-tütre Katarinaga, kes hiljem Peeter Suure abikaasaks sai.

Sügisel 1702 läks Wene wõidurikas sõjawägi koju tagasi. Scheremetjew sai oma wõitude pärast feldmarschalliks nimetatud; Graftware lahingu järele tõi temale Menschikow Andrease orдени ja pani tema rinda. Selsamal aastal, 1702, oli Peeter Nõteborgi (hiljem Schlüsselfburgiks nimetatud) Ladoga järwe ääres ära wõtnud ja Menschikowi sinna kuberneriks pannud.

*) Praos Glück, kes parema Läti keele biibli ümbertõlkimise läbi suurt tänu on teeninud, wiibi Moskwa, kus ta kirjatoõb edasi tegi ja jäänud pea esimese Wene gümnaasiumi eesiseisjaks sai; ta suri 1705. Tema kasutütrest Katarinast on tähele panna, et mõned teda ühe wäeseks jäänud Poola mõisniku tütreks, nimega Skawronski, peawad. Teised ütlevad, Katarina päris-nimi olnud Martha Rabe, ja ta olla Rootsi pääliku Rabe tütar, kes Kuura maal Elisabeth Moritziga abielusse heitis ja jäält Rootsi maale läks, kus 1682 Martha sündis. Johann Rabe surma järele tuli lest tagasi, suri aga juba teisel aastal ära. Praos Glück wõttis wäeseks lapseks jäänud Martha oma majasse. Marienburgi ärawõtmise järele sai Martha 1702 Menschikowi majasse, kus jaar Peeter teda tundma õppis ja aastal 1707 oma abikaasaks wõttis. Martha läks nüüd Greeka õigesse usku ja wõttis enesele Katarina Aleksejewna nime.

Pärast Eforti surma pani Peeter teda ka suurema hulga Vääne mere maade walisestamiseks.

Aastal 1703 wõttis Peeter Šheremetjewi wäega ühes Ryenschanzi kindluse Nawa suu lähedal ära ja asutas, kui ta selle ära oli häwitanud, enam mere poole 16. Mail 1703 Peterburgi linna. Peetri oma plaani järele algas uue kindluse ehitus, mis 400 sülda pikuti ja 200 sülda laiuti läbi mõõta oli; Menschikowi, Trubezkoi ja mõne muu hoolets jäi edasiehitus ja walmistegemine. Zaari oma jaoks ehitati puust 9 sülla pikkune ja 3 sülla laiune maja. Pääle kõõgi ja eestoa oli sel majal veel kaks tuba zaari ja tema teenrite jaoks. Katarina lastis selle majale, et see mälestuseks tulewasele põlwele jääks, kiwist maja ümber ehitada. Esimesed tulewase päälinna asujad oliwad ära häwitatud Ryenschanzi kindluse inimesed. Esimeseks Peterburgi kuberneriks sai Menschikow.

Wähe ajal oliwad Šheremetjew ja kindral Werden Mai kuus 1703 Jamy lossi ärawõtnud, mis kolm penikoormat Narwast kaugel oli, kindluseks ümber muutnud ja temale Samburgi nime annud. Juuli kuus 1703 tungis Šheremetjew Ingermanni maalt Soome maale, kus Systerbekis, 9 penikoormat Wiborgist kaugel, taplus tõusis. Rootslased saiwad jäänud löödud ja taganesiwad Wiborgi warjule. Aga wenelased pöörasiwad ümber, läksiwad üle Nawa tagasi ja tungisiwad weel Septembri kuus 1703 Gesti maale Rakwere linna juure. Schlippenbach läks Tallinna müüride taha warju otsima.

Et Peterburgi mere poolt küljest warjata, lastis Peeter Oktobri kuus 1703 Soome lahese Kotlini saare pääle, umbes 40 wersta Nawa jõe suust kaugemale Kronschlossi kindluse ehitada, mis hiljem (1721) Kronstadtiks ehk Kroonlinna nime sai. Kindluse ehituse ajal mõõtis Peter isi mere sügawust ja lastis kõige mõnufamate kohtade pääle kantsid teha.

Aastal 1704 anti Tartu ümberpiiramine Šheremetjewi hoolets, kes Pihkwa kubermangus talwe-korteris oli ja säält warsti käsku täitma tuli. 14 laewa, mis Rootslastel Gma jõe pääl oli, pidiwad seda keelama, et Tartut selle külje päält ümber ei wõiks piirata. Aga Wene kindral Werden fundis ühe kitsa koha pääl (3 penikoormat Tartust) mõlemale kaldale üles fäetud sõjameestega laewad kõik üks haawal alla heitma. Rootsi ülem Böjcher, kel enam pääsmise lootust ei olnud, pörutas 4. Mail

1704 oma laewa vastu taewast, nagu kahe aasta eest Hõbeslykt Oma jõe suus oli teinud. 5. Mail piiras Scheremetjew oma sõjameestega Tartu ümber. Verise võitluse järele andis Rootsi ülem Skytte Tartu linna 14. Juulil 1704 Wenelaste kätte. Kümme päewa hiljem wannuti linna Saani kirikus zaarile truuse wannet. Kolm Bene rügementi jäiwad Tartu paigale; teised, kelle arwu linna ümberpiiramise ajal 30,000 pääle arwati, tõtsiwad 25. Juulil Narwa poole, keda Dgiloy ümber piiras.

Narwa Rootsi linna walitseja kindral Rudolph Horn, keda Peeter ilmaasjata alla heita käsks, pani mehiselt vastu, ehk sõjameestel ja kodanikkudel selle pärast küll palju wiletsust tunda oli. 20. Augustil 1704 wõttis feldmarschall Dgiloy kindluse tormiga ära. Et wihased Bene soldatid linnas rööwida tahtsiwad, pidiwad ülemad isi neid wõimusega käsku kuulma sundima. Peeter sõitis isi, mõet käes, ratsa kõik uulitsad läbi ja karistas, kus ta ial leidis, kurja-tegijaid. Selle pääle läks ta Narwa bürgermeistri Götte majasse, wihas werise mõega laua pääle ja ütles: „Urge kartte midagi, see on Bene, aga mitte Saksa weri.“ Kindral Hornile andis ta ühe mõnusa kõrwa lopsu ja ütles: „Sinu süü on see ilmaaegne were ärawalamine; et sul enam pääsmist ei olnud, oleksid sa ammu juba walge rahulipu ülesse pidanud tõmmama.“ Kui linn sel kombel Augusti kuus 1704 Wenelaste kätte oli saanud, anti kindral Chambers'ile, kes ümberpiiramise ajal isäranis waper oli olnud, Andrease orden, aga teistele ülematele mälestuse rahad. Menschikow, keda hilja aegu würstiks oli tõstetud, pandi Narwa walitsejaks ja Ingermanni maa kuberneriks.

17. Augustil heitis Rootsi ülem Stiernstrahl Zwangorodis, mis tema hooleks oli usutud, pika wastupanemise järele Wenelaste alla. Rootsi soldatid lasti wälja; nad rutasiwad Tallinna poole, aga tee pääl tuliwad Wenelased Rakwereft nende kallale ja lõiwad nad põgenema. Kaks aastat hiljem, 1706, seljamal ajal, kui kuningas Karl Ultranstädtis oli, tungis Bene kindral Apraxin Soome maale ja wõttis Karelia päälinna Wiborgi ära. Ka Repholmi kindlus langes seljamal aastal Wenelaste kätte ja sellega oli terve Karelia ära wõidetud.

Wiimaks jõudis otsuse andew 1710 aasta kätte, mil ka suuremad linnad, nagu Riia, Pärnu, Kuresaar ja Tallinn Wenelaste omaks saiwad. Riia ümberpiiramine algas 14. Novembril

1709 ja wältas kunni 4. Juulini 1710. Rõige esmalt tuli Novembri esimestes päewades feldmarschall Scheremetjew linna 30,000 mehega ümber piirama; aga juba 9. Novembril tuli Peeter isi järele ja käskis linna wabatahtlikult alla heita, mis aga Riia kodanikud mitte kuulda ei wõtnud. Et talwe ligidal oli, ei tahtnud Wenelased sel aastal (1709) enam linna tõsiselt ümber piirama hakata. Kui mõned suurtüki kuulid linna oliwad saadetud, et linna rahwale natuke hirmu teha, läks Peeter isi Wene maale tagasi, aga sõjawägi jäi talwe-korteri. Scheremetjew wõttis seks talweks Mitawis aset, jättis ratsamehed Liwi maale Riia lähedale, aga jalamehed jagas ta Kuura maa küladesse ära. Würst Repnin oli nende sõjameeste üle, kes linna talwel igalt poolt kinni pidiwad hoidma. Repnin wõttis enesele selle tarwis 6000 jalameest ja 1000 ratsameest, keda ta kord ühest, kord teisest sõjawäe jaust enesele walis. Riias oli sel korral palju rahwast, sest et palju perekonde, nende hulgas ka 150 mõisnikkude soust, linna warjule oliwad põgenenud. Kaheksa kuud wältawa ümberpiiramisega tõusis linnas kange nälg, selle pääle ka katk; selle juure tuli weel kewadel suur wee uputus, nõnda et linnas häda hirmus juureks läks. Märzi kuus 1710 tuli Scheremetjew oma meestega uueste linna ette, et ümberpiiramist tõsiselt käile wõtta. Ka würst Menschikow tõi hulga sõjamehi juure, aga läks isi pea jälle Peterburgi Peetri juure tagasi. Pääle nimetatud Scheremetjewi ja Repnini wõtsiwad weel teised Wene kindralid, nagu Bauer, Hallert ja Peeter Lasch Riia ümberpiiramisest osa; wiimane pandi hiljem Liwi maa kindralkuberneriks. Ränga linna lastmise järele hakas wiimaks selleaegne Riia kindralkuberner grahw Strömberg 30. Juunil Scheremetjewiga allahitumise pärast kaupa tegema. 4. Juulil 1710 andsiwad kindralkuberner, riütlid ja linna nõumehed Riia linna Wenelaste kätte, kes würst Repniniga Liwa warawast sisse sõitsiwad. Rootsi sõjawägi lasti wabalt linnast wälja minna. 10. Juulil 1710 läks Strömberg järele jäänud meestega lippudega ja musikuga linnast wälja Ruhja ja Wiljandi kaudu Tallinna. Haiged wiibi Dünamünde, et nad säält laewadega Rootsi maale läkitada. 12. Juulil 1710 lastis Scheremetjew enesele zaari nimel Riia rahwast truust wanduda. Mõisnikkudele ja linnale kinnitati wanad õigused ja lubati ka Rootsi walitsuse poolt ära wõetud mõisjad tagasi anda.

Riia allasheitmise järele ei võinud teised Liivi ja Cesti maa linnad enam kauem vastu panna, sest et nendes peaaegu igas ühes nälga ja kätt rahvasti piinasivad. Dünamiinde heitis 8. Augustil, Pärnu 14. Augustil ja Saare maa Kuresaare linnaga Septembri kuu hakatuses 1710 alla. Tallinna saiwad Wenelased alles kuue-nädalise ümberpiiramise järele 29. Septembril 1710 oma kätte. Pärnu, Kuresaare ja Tallinna ärawõtmise juures oli Wene poolt isiaranis kindral Bauer waper ja hakkaja. Kõik siinamaalsed õigused kinnitati linnadele uueste, nagu Riias seda juba oli tehtud. Scheremetjew sai oma teenistuse eest Liivi maal Pebalgi mõisad, mis praegu weel tema järeltulijate käes on. Pikkamiste paranesiwad maal ja linnades need raskest haawatud, mis pikk sõda oli teinud.

Ehk küll Cesti ja Liivi maa 1710 juba ära võidetud oliwad, ei olnud ometi weel täada, kelle omaks nad pidiwad jääma. Kuningas August nõudis, kui ta Peetriiga 1711 kokku sai, et Liivi maa tema omaks pidi saama.

Alles Rystädti rahu läbi jäiwad 1721 Cesti ja Liivi maa Wene maa kätte. Et meie nüüd oleme näinud, kuidas Wenelased Cesti ja Liivi maa peremehes saiwad, waatame weel lühidalt Karl XII. pääle, keda meie wiimati Ultranstädti jättsime.

Ultranstädti rahu järele tahtis kuningas Karl, sest et Friedrich IV. ja August II. juba võidetud oliwad, ka kolmanda waenlase Wene zaari Peetri kallale minna. 44,000 mehega tõtas Karl Sassi riigist otsekohe Moskwa poole. Juba oli ta Smolenski jõudnud, kui Kassakate päamees Mazeppa temale nõuu andis, Moskwa minemise asemel Ukraine maale tulla. Mazeppa tahtis Ukrainet, mis Wenelastele maksu maksis, zaari alt lahti lüüa ja isi kuningaks hakata. Karl XII. abiga arwas ta selle nõuu korda minewat ja kutsus teda seepärast Ukraine maale enese juure. Karl kuulis ta juttu, ja see tõi temale hukatust. Peeter isi tuli 65,000 mehega teda taga ajama; 8. Juulil 1709 tõusis tähtjas Poltawa lahing, kus Rootsi suutumaks ära võideti. Karl põgenes selle pääle Türgi maale Benderi linna, kus Mazeppa weel seltsamal aastal 1709) ära suri.

Poltawa lahingu järele tõusiwad Rootsi waenlased uueste üles: August nimetas Ultranstädti rahu tühjaks ja tungis 13,000 mehega Poola maale; Stanislaus Leszcynsky pidi esmalt Pommeri maale ja jäält Benderi Karl XII. juure põgenema; August

astus Bene abiga jälle Poola trooni pääle; Peeter isi läks Poola maale ja uuendas Augustiga sõbruse sääduse (1709); ka Friedrich V. tegi Peetriga ja Augustiga sedasama, kuulutas 1709 Rootslastele sõda ja saatis sõjawäe Rootsi maale. Wenelased tungisivad Gesti ja Liivi maale ja olivad 1710, kudas juba enne nimetatud, juba nende maade peremehed. Karl katsus Türgi maal sultan Ahmet III. Bene maa vastu mäsama ajada. Nastal 1710 kuulutati ka tõeste Türgi poolest Bene maale sõda. Et Moldau ja Walachi würrtid zaarile abi lubasiwad, tungis Peeter 40,000 Türlaste vastu. Aga Walachi würrt ei pidanud sõna ega annud mingisugust abi. See läbi sattus Peeter kitsikusse; Türgi sõjawägi 200,000 suur, piiras teda Pruti jõe ääres 1711 ümber. Ses suures hädas saatis Peetri abikaasa Katarina abi, kes kalliste kingitustega Türgi sõjawäe ülema rahu tegema meelitas. — Karl XII. alalise punnimise pääle kuulutas sultan 1712 uueste Bene maale sõja, aga Inglise ja Hollandi abiga tehti Türgi maa ja Bene maa wahel 25 aasta pääle rahu. Wiimaks hakas sultan nõudma, et Karl Türgi maalt ära läheb ja lubas temale wõlgade tasumiseks 60,000 taalrit anda. Rootsi maal oli 1713 riigi nõuumeeste pääle Karl XII. õde Ulrike Eleonore walitsuse enese pääle wõtnud. Kui Rootsi maal 1714 uut kuningat walida taheti, tuli Karl Türgi maalt kahe ülemaga, Rosen'iga ja Düring'iga, Rootsi pääliku Frisch'i nime all musta pärukiga ja pika habemega ära. Ungari ja Saksa maalt läbi minnes jõudis Karl XII. Novembri kuus 1714 Stralsundi. Aga Rosen oli Karl XII^{ga} ühe päewa ligi sõitnud ja siis wäsimuse pärast maha jäänud. Karl nõudis Preisi kuninga käest Stettini tagasi, ja et ta Usedomi saarel Preislaste kallale tungis, kuulutati temale Preisi poolt sõda. Daanlaste, Sakslaste, Preislaste ja Wenelaste sõjawäed piirasiwad Stralsundi ümber. Kui Karl aru sai, et ta Stralsundi enam päästa ei wõi, põgenes ta 1715 salaja Rootsi maale, mis pääle Stralsund warsti Daanlaste kätte langes. 1716 tungis Karl XII. Norwegi maale, et jeda Daanlaste käest ära kiskuda, aga leidis waprast wastupanemist. Kui ta teist korda sinna tagasi läks, leidis ta Friedrichshalli ümberpiiramise juures 1718 surma. Karl XII^{ga} kadus Rootsi wõimus. Bene maa sai nüüd põhja pool pääwalitsejaks. Kui juba 1719 Mlandi saarte pääl rahu pärast kaupa tegema hakati, aeti jeda wiimaks ometi 1721 Nystädtis, lõuna pool

Soome maal Botnia lahe ääres korrale. Wene maa sai selle rahu läbi Gesti, Liivi, Ingermanni ja Karelia maa Wiiborgi linnaga. August II. tunnistati õigeks Poola maa kuningaks, pidi aga Stanislaus Leszcynskyle miljon taalrit maksma ja teda kuninga nime kanda lubama. Taani maa oli juba 1710 Friedrichsburgi rahu läbi ainukest wäina tolli panemise õigust saanud. Kui Wene maa nõnda hää tüki suuremaks saanud oli, wõttis Peeter Suur 22. Oktobril 1721 senati soowimise pääle keisri nime wastu.

D. Kuura herzogi=riik*) Poola ülema walit- fuse all 1562 — 1795.

1. Herzog Gotthard Kettler 1562 — 87.

See oli Kuura maale õnneks, et ta Liivi ordo riigi ühest äralagunemise ajal 1562 wiimase ordomeistri Gotthard Kettleri enesele walitsejaks sai ja temal ülepää ka hiljem omad walitsejad ja päris peremehed oliwad, nõnda et temal seesugusid wiletsaid päiwi tunda ei olnud, kui Liivi maal, kus Poola ametnikud talupoegi nülgiwad. Eht küll 1625 Rootslased Liivi maa enestele saiwad ja asi seft saadil paranes, puudus ka Gesti maal, kus parem lugu oli, sagedaste õigus ja kindel jääduis, kelle eest Kuura maal herzog oma maa õnne ja edenemise pärast alati muretses ja hoolt kandis. Kettler oli 1517 Westfali maal wanast mõisniku soust sündinud. Kui ta 20aastaseks sai, astus ta

*) Kuura maa herzogid:

I. Kettleri sugufelts, 1562 — 1737.

- 1) Gotthard Kettler 1562 — 87.
- 2) Friedrich ja Wilhelm ühelajal 1587 — 1618.
- 3) Friedrich üksi 1618 — 42.
- 4) Jakob 1642 — 82.
- 5) Friedrich Kasimir 1682 — 98.
- 6) Friedrich Wilhelm 1698 — 1711.
- 7) Ferdinand 1711 — 1737.

II. Bironi sugufelts 1737 — 1795.

- 8) Ernst Johann Biron 1737 — 40.
- 9) Kuura maa ilma herzogita 1740 — 58.
- 10) Saksi prints Karl 1758 — 63
- 11) Ernst Johann Biron teist korda 1763 — 69.
- 12) Peeter 1769 — 95.

Eiwi maal Saksa ordo liikmeks. Siin õppis ta Lutheruse õpetust tundma. Baewalt oli Kettler Wiljandis komthur, kui ta ordo toimetuste pärast 1556 Saksa maale pidi minema. Ta läis ka Wittenbergis, kus ta Melanchthoni ettelugemist kuulis, mis ta südant väga liigutas, nõnda et ta hüüdis: „Kui ma seda enne oleksin teadnud, ei oleks ma mitte Eiwi maale, vaid Wittenbergi läinud.“ 1558 sai Kettler ordomeistri abiliseks ja 1559 ordomeistriks. Herzogiks saades heitis Kettler Lutheruse usku ja walitses oma herzoglikku ametit 1562 — 97. Ta mõistis alamaid aruldase õnnega Poolakate kallaletulemise ja naabri-maade sõdade eest eemal hoida. Oma kanzleri Salomon Henningi abiga, kes herzogit alati truuste awitas, säadis Kettler maale uusi kohtuid ja korralikku walitsust ja harjutas kange kaelsid mõisnikka sõna kuulma. Kirik leidis tema käest abi ja warju. Ta laskis palju Sumala kodasid ja koolisid ehitada, et rahwas nii hästi ilmalikku kui waimulikku walgust saaks. Et tema pääle kaewati ja teda selle pärast wihati, et ta isienese kasu pärast Eiwi maa Poolakate hoolets annud, andis ta maawalitseja ameti 1566 Eiwi maal käest ära, aga läks hiljem siiski weel oma nõuuga Riia linnale appi. Selsamal aastal, kui Kettler Eiwi maal maawalitseja ameti käest ära andis, pani ta Stephan Bülowi Kuura maa superintendendiks ja käs kis teda esimest üleüldist kirikute järelewaatamist Kuura maal ette wõtta. Bülow leidis maa kirikuteft peaaegu üsna tühja olewat, sest pääle Mitawi, Bauske ja Dobleni, kus Sumala teenistuse jauts kaunis nägusad kirikud oliwad, oliwad aga üksnes kuues kohas weel (Goldingenis, Windawis, Tukkumis, Talsenis, Randawis ja Zabelnis) puust kabe lid. Spe tajakad oliwad suuremalt osalt seesugused, kes isi palju ei teadnud. Selle pärast kutsus Kettler 1567 Kuura maa mõisnikud Riiga kokku, pani neile wiletsat lugu kirikute poolest ette ja andis neile nõuu järelewaatajaid ja targemaid õpetajaid wälja läkitada, kes Kuura maa kirikuid järele waatama, wanu parandada ja uusi juure ehitada pidiwad lastma. 70 kohta oliwad juba wälja arwatud, kuhu uued kirikud ehitatud pidiwad saama; ehk herzog isi küll suurema jau kulu oma kanda wõttis, tahtsiwad mõis nikud siiski omalt poolt ka abi anda. Sga kiriku juure pidi ühtlasi ka kiriku mõisa ehitatud saama ja sellel tarwilikud maad antama. Kolme walitud järelewaataja hulgas oli endine Salomon Henning ja uus herzogi oma õpetaja Alexander Einhorn. Tagasi

tulles andsiwad nad sest, mis nad näinud, Mitawi maapäewa pääl 1570 otsust. Einhorn sai käsu, kirikutele uued säädused anda, et tulewikus Sumala sõna rohkem wilja kannaks. See sündis ka, ja nende sääduste põhja pääl seisab weel praegune Kuura kirikute korralik olek.

Kettler oli seega ewangeliumi walgusele kindla põhja pannud. Wene jaar Joann IV., kes Kettleri paranduse püüdmisest kiriklikkudes asjades kuulda oli saanud, kirjutas herzogile selle pärast, kui ta 1577 sõjawäega uueste Liwi maale tuli, et ta tema Sumala maakese (Kuura maa) pääle see kord armu tahta heita ja ei midagi kahju teha. — Aastal 1579 kinnitas uus Poola kuningas Stephan Bathory ühes isiaralikus kirjas Kuura maa usuwabaduse, mis Sigismund August juba oli lubanud ja mis Kuura maa rahus wõis maitseada, kuna Liwi maa, kus Chodkewicz 1566 Kettleri asemele maawalitsejaks saanud oli, selle poolest mõne õiguse pidi kaituma. Stephan Bathory kinnitas küll kahe aastat hiljem Riias olles 1582 Liwi maal ewangeliumi usu wabaduse, aga nõudis ühel hoobil, et kahe pääkirikut katoliklaste kätte pidiwad saama ja asutas Wõnnu katoliku piiskopikonna. — Kettler mu-retjes seni kui elu otsani oma alamate õnne eest. 25 aastase õnneliku walitsuse järele suri ta 1587 ära.

2. Herzog Friedrich ja Wilhelm.

Politika wiga tegi Gotthard Kettler seega, et ta omas testamendis mõlemad pojad Friedrichi ja Wilhelmi (esimene 18, teine 13 aastat wana) oma trooni = pärijaks nimetas. Kui nad täie = ealiseks oliwad saanud, pidiwad nad mõlemad seltsis walitsema; Wilhelmi täie = ealiseks saamiseni, mis isa 20 aasta pääle oli arwanud, pidi Friedrich üksi walitsema, igas tükis aga nõu-meeste, isiaranis Henningi, nõuu järele tegema. Friedrich ja Wilhelm oliwad teine koguini teist wärki; Friedrich tõsine ja waitne, Wilhelm tuline ja erk. Selle pärast läks Wilhelm pea mõisnikkudega tülikse, sai Poola walitsuse poolest 1618 herzogi ametist lahti lastud ja riigi wande alla pandud. Ta elas kunni 1620 Ruhno saare pääl, läks säält Saksa maale, hiljem Daani maale ja suri 1640 Pommeri maal ära. Friedrich walitses üksi 1618—42 ja mõistis asjad uueste wanale korrale saata. Friedrich suri Augusti kuus 1642; tema keha pandi Mitawi lossi hauda.

Sedasama tehti tema wenna Wilhelmi furnukehaga. Ka Gotthard Kettler hingas sessamas paigas.

3. Herzog Jakob 1642—82.

Friedrichi trooni päris Wilhelmi poeg Jakob. Tema olla õpetatud mees olnud ja koguni Leipzigis studeerimas käinud. Et ta mõnda aastat wõeral maal olnud ja sääl kanget kauplemist tõiste maajagudega tundma oli õppinud, tahtis ta Kuura maal wõera maa wiisi järele teha, mis aga mitte korda ei tahtnud minna. Juba 1640 oli Jakob asutajad Afrika Guinea randa läkitanud ja sääl Andreaase jõe suus ühe asutuse asutanud. Ka nüüdne Inglise kindlus St. Jakob Gambia jõe ääres olla temast asutatud. Inglise kuningas Jakob I. kinkis temale ristipoja kingituseks wiljaka Eäane-India Tabago saare, kuhu herzog Jakob 1654 ühe laewa 12 mehega läkitas, et saart Kuura walituse alla wõtta. Ka laewatee Islandi saarele tegi Daani kuningas Christian V. 1674 herzog Jakobile lahti. Aga kui Rootslased 1658 Mitawis herzog Jakobi wangi wõtsiwad, pärisiwad Hollandi rahwas 1659 Tabago ja Afrika rannas olewa St. Andreaasi asutuse ära. Nymwegi rahu järele 1678 sai Kuura maa Inglise abiga Tabago tagasi, aga Jakobi surma järel 1682 lahkus Kuura kuberner saarelt, mis selle pääle tühjaks jäi, kunni Pariisi rahu läbi 1763 Tabago jälle Englaste omaks sai. Hoolega kandis herzog Jakob Kuura maal laewade ehituse eest hoolt. Goldingeni lossis lastis Jakob oma käsu pääle ehitatud laewad (59 tükki ülepea) ära maalida. Temal olnud ka nõu Mitawi kauplemise kaswatamise pärast kitsast maa serwa Schlokis läbi kaewata ja Kuura Ala jõe sääl meresse minna lasta. Mitawi linn pidi see läbi suureks kaubalinnaks tõusma.

Jakobi ajal tungisiwad Rootslased Kuura maale. Et Rootsi kuningas Karl X. herzog Jakobist arwas, tema olla Wenelased 1656 jaar Alexei Michailowitschi all Liivi maale kutsunud, andis ta (Karl) oma feldmarschall Douglas'ele (üttele: Dögläs'jele) käsu, terwe Kuura maa ära wõita, mis pärast Douglas Mitawi ümber piiras ja 1658 ilma suure waewata ära wõttis. Sedasama jündis Dobleniga ja Bauskega. Eht Poolakad selle pääle küll Rootslasi Kuura maalt wälja tuliwad tungima, wõtsiwad wiimased ometi weel Hasenpoti ja Goldingeni ära. Jakobi sün-

dimise koht, ilus Goldingeni loss sai täieste puhtaks riisutud. Jakob isa herzog Wilhelm oli pea Goldingenis, pea Selburgis elanud. Et Jakob ja tema nõumehed Rootsi walitsuse alla ei tahtnud heita, wõeti kinni ja wiidi kõige perekonnaga Riiga wangi. Selle pääle kutsus Douglas Kuura maa mõisnikkud Mitawisse enesele truust wanduma, aga keegi ei kuulnud ta sõna. Eht 1659 Libaw, Grobin ja Windaw Rootslaste kätte sat-tu siwad, tuli pea Poola kindral Sapieha sõjawäega Kuura maale ja kiskus need linnad jälle Rootslaste käest ära. 1659. aasta lõpetusel oliwad weel Bauske ja Mitawi Rootslaste käes. Kui 1660 Oliwas rahu tehti, pidi Rootsi kuningas ometi herzogi wangist lahti lastma ja maa temale tagasi andma. Ka uute linnade asutuse eest muretses Jakob, sest Friedrichsstadt ja Jakobstadt on tema ajal ehitatud. Jakob, keda Gotthard Kett-leri järele kõige suuremaks Kuura herzogis arwatakse, suri 31. Dezembril 1681. Aga Kuura maa oli liig nõrk ja ei wõinud ennast mitte kõrges olekus pidada, mis Jakob temale oli annud.

4. Herzog Friedrich Kasimir 1682—98.

Jakobi poeg ja trooni-pärija Friedrich Kasimir walitses 1682—97, oli Erlangenis studeerinud ja selle pääle sõjateenis-tusse astunud. Kui Friedrich Kasimir herzogiks oli saanud, ar-mastas ta väga palju ilu, wõttis sagedaste wõera maa reisimisid ette, mis palju maksma tuliwad, ja hakas oma sisetuleku kaswa-tamiseks herzoglikka mõisu pandiks andma. Peeter Suure, kes aastal 1697 oma wälja maa reisi pääl ka Riias ja Mitawis käis, wõttis Friedrich Kasimir omas lossis väga toredal kombel vastu. Aasta hiljem, 1698, suri Friedrich Kasimir ära.

5. Herzog Friedrich Wilhelm 1698—1711.

Friedrich Kasimiri asemele sai ta poeg Friedrich Wilhelm, kes isa surma ajal alles wiie-aastane oli ja kunni 1710 onu Ferdinandi eestkostmise all seisis. See oli Kuura maale suureks õnnetuseks, et suure põhja sõja alustuse ajal Kuura herzogi trooni pääl noore-ealine prinz oli, sest nagu enne Rootslaste ja Poolakate wahel peetud sõdades määsis ennast Kuura maa ka nüüd oma kahjuks põhja sõja sisse. Nimetatud Ferdinand, kes

kuningas August II. teenistuses oli, juhatas Riia ümberpiiramise ajal 1700 ja 1701 ühte sõjaväe osa. Et Saksi sõjavägi võitu ei saanud, tungisivad Rootslased waenlikku Kuura maale, kust Saksi sõjavägi Riia kallale oli kippunud. Rootsi kindral Kuura maal oli Löwenhaupt. 1703 läksiwad Wenelased Rootslasi Kuura maalt välja ajama. Kunni 1705 jäi Kuura maa Rootslaste kätte; aga siis wõttis Peeter Mitawi nende kääst ära. Rootslased olivad Kuura maal nõnda ropud ja rõõvi-himulikud olnud, et nad ära minnes herzogide puusärgid haura wõlwis läbi sorisivad ja furnutele ligi pandud kallid asjad ära wõtsivad. Kui Rootslased Kuura maalt ära olivad läinud, tuli Wene kindral Bauer 20,000 mehega nende asemele. Selle wahetuse läbi wõitis Kuura maa üksnes nõnda palju, et Wenelased mitte waenlased ei olnud, waid sõbrad, kes maad Rootslaste eest kaitseada tahtsivad. Glu tarwituste puuduse pärast lahkusivad Wenelased pea Kuura maalt ja jätsivad teda kunni Poltawa lahinguni 1709 Rootslaste kätte. Siis aga tungis Wene kindral Scheremetjew oma meestega Liwi ja Kuura maale.

Friedrich Wilhelmi eestkostjaks walitud Ferdinand oli juba 1701, kui ta Rootslasi Wene maale nägi tungiwat, ära põgenenud ja walitses nüüd Danzigist Kuura maad. Ka Friedrich Rafimiri leß oli oma pojaga, herzog Friedrich Wilhelmiga, põhja sõja hakatusel juba Kuura maalt lahkunud. Friedrich Wilhelm sai Baieri maal Baireutis kaswatatud, studeeris Erlangenis ja tuli selle järele, kui teda Kuura maal täie-ealiseks tunnistatud ja walitsust tema kätte pakutud, 1710 koju tagasi. Ta heitis Peeter Suure sugulasega Anna Joannowna'ga abielusse, kes hiljem Wene maa keiserinaks sai. Nad laulatati 31. Oktobril 1710 Peterburgis paari, esmalt Greeka ja siis Lutheruse usu kumbe järele. Kui Friedrich Wilhelm Peterburgist tagasi tuli, furi ta Ripen'is (teises jaamas Peterburgist) Januari kuus 1711 ära. Tema furnuteha wiidi Mitawisse ja pandi lossi wõlwi alla teiste kōrwa. Noor leß elas selle pääle pea Mitawis, pea maal mõisade pääl, kunni ta 1730 Wene keiserinaks sai.

6. Herzog Ferdinand, 1711—37.

Friedrich Wilhelmi surma järele oli tema onu ja endine eestkostja Ferdinand Kettleri suguseltsis ainuke pärija. Ferdinand

fai 1711 Kuura herzogiks, aga oli juba 56 aastat wana ja weel mitte abielusse heitnud. Kettleri suguseltsi otsustamine ei olnud selle pärast enam kaugel. Et Ferdinand oma wenna poega Friedrich Wilhelmi weel noore-ealiseks pidanud — üksi Kuura ülemad nõuumehed oliwad prinzi täie-ealiseks tunnistanud — ja see järel tema jäadmisi mitte õigeks ei olnud arwanud, läks ta Kuura maa seisustega tüüsi, kes teda tagasi tulla lasta ei tahtnud. Ferdinand pidi wiimaks ära põgenema ja elu otsani (1737) Danzigis elama. Et maal mitmesugused segadused oliwad, palusiwad Kuura maa mõisnikud Poola kuningat, et ta ühe kommissioni asutaks, mis tülidele otsa teeks. Seesugune komisjon sai 1717 Mitawisse asutatud. See andis otsuse, et walitsus herzog Ferdinandi käest ära wõetud ja Kuura maa ülemate nõuumeeste kätte saab antud. Sel kombel saiwad siis ülemad nõuumehed herzogi asemele walitsejaks. Naabrite riikides tuli pea küsimine, mis Kuura maast Ferdinandi surma järele pidi saama. Kui Poola maa teda enesele tahtis saada, oliwad ometi Wene ja Preisi maa selle wastu.

Aastal 1726 nõudis Saksi wahwas grahw Moritz, Poola kuninga August II. kaswandik, Kuura herzogi trooni enesele. Poola maa oli ses nõuus, aga Wene maa ei lubanud seda mitte. Aastal 1730 heitis 75-aastane herzog Ferdinand Saksi-Weissenfeldi prinzessiga abielusse. Kuura maale tagasi tulla ei julgenud ta ometi mitte, ehk teda küll 1734 maapäewa poolest tagasi kutsuti. Ferdinand suri Mai kuus 1737. Wahe-ajal oli herzog Friedrich Wilhelmi lesk Anna 1730 Wene trooni päale saanud. Anna walitsuse ajal suri Poola kuningas August aastal 1733 ja tema trooni-pärija walitsuse pärast tõusis jöda. Wene-lased läksiwad appi ja andsiwad August II. pojale August III^{le} wõidu. Et Wene maa wastu tänulik olla, wõttis August III. Ernst Johann Bironi Kuura herzogiks wastu, keda keiserina Anna seks oli soowinud. Ka Kuura maa ülematel nõuumeestel ei olnud midagi selle wastu. Biron pidi tõutama, kõiki Kuura maa õigusi nõnda jätta, kudas nad enne olnud. Kuningas August III. kinnitas oma ülema walitsuse õiguse järele Bironi herzogi-ametisse ja andis temale luba, Peterburgist maad walitseda, aga Kuura maa rahwast käsks ta uue herzogi sõna kuulda. Nõnda sai 1737 Ferdinandi surmaga Kettleri suguselts otsa ja Bironi suguselts tema asemele Kuura trooni päale.

7. Herzog Ernst Johann Biron 1737—41.

August III. luba-andmise järele walitses Biron Peterburgist oma herzogi-riiki ja ei olnud mitte, nagu ta eelkäija Ferdinand, sunnitud oma maalt ära olema. Et Biron wägewa keiserina Anna nõuu-andja oli, kes Kuura maa asju wäga hästi tundis, jäi ta Peterburgi elama. Keiserina Anna kinkis oma mõisad Kuura maal uuele herzogile, kes Mitawis wana lossi maha kiskuda, mis ordomeister v. Mandern ehk Medem 1265 oli ehitanud ja uue ilusa asemele ehitada laskis. Uue lossi plaani tegi Peterburi keiserliku talwepalee ehitaja grahw Rastrelli. Biron ei olnud alamate wastu õiglane; kui selle pärast rahwa seas mäsamine tõusis, laskis ta 1740 Wene sõjawäge seda waigistada. Kui aga keiserina Anna 1740 ära suri, nimetas ta pisut enne surma, et trooni-pärija Joann VI. Antõnowitsch alles noore-ealine oli, Bironi Wene riigi walitsejaks. Biron walitses Wene riiki aga kolm ainust nädalit, sest auu-ahne feldmarschall grahw Münnich ajas noore keisri ema soowimise pääle asja nõnda kaugele, et Biron 1740 Siberisse saadeti. Kuura maa jäi sel kombel 1740 — 58 ilma herzogita; kuningas August III. andis herzogi-riigi walitsuse jälle Kuura maa ülemate nõuumeeste kätte. Ehk Bironi küll wihati, palusiwad mõisnikud ometi tema pärast armu, aga seda palwet ei wõetud mitte kuulda.

8. Herzog Karl 1758—63.

Wene maa loaga sai 1758 kuninga Augusti poeg Saksi prinz Karl Kuura maa herzogi-riigi omale laenuks. Uus herzog sõitis weel jelsamal aastal Mitawisse sisse ja walitses kunni 1763. Kui keiserina Eljabet 1761 ära suri ja Peeter III. trooni pääle sai, saiwad hulk wanga Siberis oma süü andeks ja tuliwad tagasi; nende hulgas oli ka Biron. Et herzog Karl Wene sõjawäge, kes seitse-aastase sõja wõitlustest osa oli wõtnud, koju tagasi minnes 1762 Kuura maalt läbi minna ei lasknud, andis selle pärast wihaseks saanud keiserina Katarina II. uueste Kuura herzogi-riigi walitsuse Bironi kätte, kes warsti selle järele 1762 Mitawisse sisse sõitis. Herzog Karl pidi Bironi eest taganema, sest et sellel Wene sõjawäed abiks olivad.

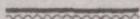
9. Herzog Ernst Johann Biron teist korda Kuura trooni pääl 1763—69.

Bironil oli teist korda herzogiks saades hulga waenlastega, isiaranis Poola maa ja prinz Karli sõpradega wõidelda. Selle eest, et Wene sõjawäed teda awitasiwad, pidi ta lubama: läbi marsšiwaid Wene wägesid säetud hinna eest ülewel pidada, Wene saadikule Mitawis prii korteri anda ja Mitawis ühe Wene kiriku ehitada lasta. Ülemate nõuumeeste wastu pidi ta tõutama, et ta Kuura maale elama jääb ja oma poja, Kuura maa trooni-pärija, Wene teenistusest ära wõtab. Waewalise walitsuse järele tegi Biron 1768 wiimaks testamendis, kus sees ta oma poja Peetri uueks Kuura herzogiks nimetas. See testament sai Poola kuningast Stanislaus Poniatowsky'lt 1769 kinnitatud. Veel selsamal aastal, 1769, andis Biron herzogi=ameti oma poja Peetri kätte ja elas kunni 1772 ilma kärast eemal. Põhut enne surma oli temal weel see rõõm, et ta uue lossi sisse elama wõis minna, mis tema käsu pääle oli ehitatud.

10. Herzog Peeter 1769—95.

Peetril oli herzogi=ametis palju raskendusi ees, sest mõisnikud oliwad tema wastu ja ei tahtnud teda selle pärast korraldada ega õigeks herzogiks tunnistada, et nende käest tema walimise ajal nõu ei olnud küsitud. Ka truuse wannet ei tahtnud nad temale wanduda. See sündis alles mõne kuu aja pärast, kui Wene saadik Simolin neid ähwardama hakkas. Peetri sisetusest jaadmisest on nõnda palju nimetada, et ta Mitawisse 1775 kõrgema gymnasiumi lastis asutada. — Kui Peeter 1779 grahwina Anna von Medemiga abielusse oli heitnud, lahkus ta 1784 oma armsast Würzau lossi (pool teist penikoormat Mitawist kaugel) ja reisis abikaasaga ja teenritega Berlinist, Dresdenist ja Münchenist läbi Italia maale. Kui ta Berlini tagasi tuli, ostis ta jälle ligidal enesele ühe lossi ja Schlesia maal Sagani herzogi=riigi. Herzogina läks juba 1786 Würzausse, kus Peetri igapäine elu koht oli, tagasi. Peeter isi tuli alles 1787 Kuura maale. Selle aja sees oli tema lugu mõisnikkudega jälle pahemaks läinud, sest need nurisewad selle üle, et ta wõeral maal palju raha ära raiskab.

Kui selle pääle 1794 Sumdrow ja Tersen Poola maa ära wõitnud ja esimene Warsawi pääle tormi jooksmisega Poola mäsšamise lõpetas, tuli aastal 1795 Poola riigi wiimane jagamine ja täielik otsjasaamine. Et Poola walitsuse lõppemisega ka Poola ülem walitus Kuura maa üle ära lõppes, wõeti Mitawis 1795 maapäewa pääl nõuufs terwet Kuura maad Wene walitsuse alla anda. Selle pärast waliti saadikud, kes herzogi Peetri käest, kellel enesel lapsi ei olnud ja keiserina Katarina II. käest ettewõtmise luba pidiwad paluma. Herzog Peeter kirjutas isi keiserina Katarina II. ühe kirja, kelle sees ta Poola ülema walitsuse lõppemise pärast ennast herzogist lahti wõttis ja keiserinat oma siia=maalist herzogi=riiki wastu wõtta palus. Kuura maa saadikud tõtasiwad nüüd Peterburgi, kus nad isi keiserina Katarina jutule saiwad. Kui keiserina wabatahtliku Kuura maa allahetmise wastu oli wõtnud, lubas ta uute alamate wastu alati armuline olla, aga manitses neid ka sõnakuulelikud olla. Pea kuulutas keiserina ühe kirja läbi usu wabadust ja endiste õiguste edasiwältamist. Selle pääle wandusiwad saadikud senatis truuse wannet, mis pea terve Kuura maa järele tegi. Nõnda sai Kuura maa 1795 Wene kubermanguks, kelle esimeseks kindral=kuberneriks keiserina kindral Pahlen'i pani. Kuura herzog Peeter, kes herzogi=ameti käest ära annud oli, sai see eest hulga raha kahju tasumiseks. Ta elas Schlesia ja Böömi maal oma mõisade pääl ja suri 1800 76 aasta wanaduses ära.



IV. Uns aeg.

Cesti ja Viivi maa 1710, Kuura maa 1791 Wene walitsuse all.

Wene maa ajalugu Peeter Suure ajast läni päevani *).

1. Peeter Suur 1689 — 1725.

Et meie Peetri esimese ehk Suure wahwad tegusid ja wõit-
tusid suures põhja sõjas juba suuremalt osalt tundma oleme
saanud, waatame weel lühidalt korra ta noore põlwe pääle.

Peeter oli jaar Alexei Michailowitschi poeg, kes 1645—76
walitses ja sündis 11. Juunil Kolomenskoje Eselos, Moskwa
lähedal. Peetri ema nimi oli Natälja Kirillowna Narišhkin.
Temal oli kaks poolt wenda, Feodor ja Joann (V.) ja üks wõeras
õde Sophia; nende ema oli Maria Miloslawskaja. Kui Feodor,
kes 1676 oma isa Alexei asemele trooni pääle saanud oli, 1682
ilma lasteta suri, tõusis selle üle tüli, kes zaariks pidi saama.
Feodori lihane wend Joann ehk Iwan oli küll täie-ealine, aga ei
tahtnud hädalise terwise ega nõdra meele poolest walitsejaks kõlbada.
Feodori pool=wenda oli waimu poolest terane, aga mitte wanem
fui kümne=aastane. Selle pärast heitsiwad riigi ametnikud pea
kaste seltsi; ühed hoidsiwad zaari Alexei esimese abikaasa sugu=
laste Miloslawski'de, teised Alexei teise abikaasa ja Peetri ema
Narišhkini poole. Wiimaks sai ometi Narišhkini suguselts wõitu.
Et Miloslawski suguselts järele anda ei tahtnud, ajasiwad nad
strelitsjed Narišhkini suguseltsi wastu mässama, kellel nad nõu
ütlesiwad olewat Joanni ära tappa. Kui strelitsjed, kelle wõimus

*) Et sest saadik, kui Cesti, Viivi ja Kuura maa Wene walitsuse alla saiwad,
rõit, mis siin ette tulnud, Wene keisrite walitsuse all sündinud, ühendame oma
ajalugu Wene maa ajalouga.

fel ajal suur oli, mõnda suuremat fugu meest ära furmanud, nende hulgas ka kaks Natalja Kirillowna Narisškini wenda, tõstfiwad nad 18. Mail 1682 Joanni selle tingimisega zaariks, et ta noorema wenna Peetriga seltsis Sophia juhatuse all pidi walitsfema. Seefugune walitsus wältas 1682—89; riigi talituste toimetaja oli sel ajal würst Galizin. See aeg on isäranis selle pärast tähtjas, et 1686 Moskwas Wene ja Poola maa wahel igawene rahu tehti. Selle rahu läbi jättis Poola kuningas Johann III. Sobieski kõik Poola maad, mis korra juba Wenelaste käes oliwad, nende kätte ja lubas ühtlasi oma riigis olewaid Greeka usulisi kaitsteda. Wene maa lubas omalt poolt Poola kuningat sõjas Türklaste wastu aidata. Selle pärast läks würst Galizin kaks korda 200,000 mehega Krimmi, aga kumbgi kord ei tulnud asjast midagi wälja. Galizin pööris, sest et ta steppides palju sõjamehi oli kautanud, tagasi, ilma et waenlaste sõjawäge oleks näinud. Siiski tasus Sophia temale seda nõnda, nagu oleks ta, kes teab mis teinud.

Wähe ajal oli Peeter täie-ealiseks saanud, walitsuse oma kätte wõtnud ja nõudis nüüd, et Sophia ennast sest eemal pidi hoidma. Peetri kaswataja oli ühe Genfi kaupmehe poeg Lefort. See teadis palju wõera maa asju ja katsus noort zaari aegsaste nendega tuttawaks teha. Ta walis Peetrile ametnikkude poegade seast hulga seltsimehi ja sünnitas mõne wälja maa ohwitseri abiga neist isäralikka mängu-salkusid (потешные роты) korraliku sõjawäe kombe järele. Nendest, kes seefugusest mängust osa wõtsiwad, saiwad hiljem Preobraschenski ja Semënowi rügementid. Sophia oli sellega rahul, et Peeter seefuguste sõjamängudega oma aega wiitis, sest ta arwas teda see läbi walitsusest eemal wõiwat hoida. Aga ta oli ennast täieste petnud. Peetri täie-ealiseks saamisega ei wõinud wõitlus tema ja walitsuse-himulise Sophia wahel tulemata jääda. Krimmi sõdade tühja minemine Galizini all andis awalikule tülile põhjust. Sophia tõber Schaflowity tahtis Petri ja tema ema elule otsa teha. Preobraschenski küla, kus Peeter omastega elas, pidi põlema pandama ja ses suures segaduses, mis see läbi tõusis, Peeter kõige emaga ja abikaasa Gudoria Lapuchin'iga, kellega ta 1689 abielse oli heitnud, ära tapetama. Peeter, kes seda kuulda sai, põgenes õõfel Preobraschenskist ära Troitski kloostrisse, mis Moskwaft 60 wersta kaugel on. Sinna läksiwad ka tema ema, abi-

Kaas ja mõned seltsimehed. Pääsüüdlased hukati elusalt ära, osalt saadeti Siberisse, nende hulgas ka würst Galizin. Sophia pidi Peetri käsu pääle Nowodewitschi kloostriisse minema. Peeter sõitis selle pääle Moskwasse sisse ja sai 1689, 17 aastat wana, terwe Wene riigi ainukeseks walitsejaks. Tema wanem wend Joann kandis küll zaari nime, aga ei teinud riigi talitustega tegemistki ja suri 1696.

Peetri esimene mure ainukeseks walitsejaks saades oli, enesele Europa wiisi järele koolitatud sõjawäge muretseda. Et merega tuttawaks saada, reisis ta kaks korda Archangeli, kus ta suure hoolega laewa sõitu ja ehitust järele waadas. Sõja kunsti õppimise pärast wõttis Peeter nõuaks isi Türglaste wastu sõtta minna ja Njowi kindlust ära wõtta, et Musta mere ääres asumise kohta leida, kus laewad wõiksid jääda. Esimene Njowi ümberpiiramine 1695 läks Wenelastel tühja. Teisel kewadel läks Peeter uueste sõtta; laewad andis ta Leforti, aga maawäe bojar Schein'i hoole alla. Njow, mida see kord maa ja mere poolt ümberpiirati, heitis 1696 kahetuuse ümberpiiramise järele alla. Et Njowi ja Musta mere ääre peremeheks jääda, laskis Peeter jäl laewu ehitada. Mere-teenistuse õppimise pärast saatis ta 50 noort inimest Benedigu, Hollandi ja Inglis maale. Selle pääle wõttis Peeter isi nõuaks wäljamaale teiste riikide jäädusi, käsitöö tegemist, laewa ehitust ja muud sellesarnast oma silmaga waatama minna. Strelitsjed ja bojarid, kes sest reisisest enestele kahju arwasid, tulewat, tõstsid uueste mässamist. Kui Peeter seda täada saanud ja kurjategijaid nühelnud, läks ta kewadel 1697 reisima.

Et tundmata jääda ja rahwa kofkujooksmist keelba, nimetas oma seltsimehi saadikuteks, keda Wene maalt wõerale maale saadetaks. Ta isi läks nendega, kelle hulgas ka kindral Lefort ja Goldwin oliwad, Wene mõisniku Peeter Michailowi nime all ühes. Nende tee läks Riiaist, Mitawist läbi Königsbergi. Riias, kus see kord Rootslased peremehed oliwad, ei wõtnud kindralkuberner Peetri seltsimehi lahkestest wastu ega lubanud Peetrit ennast kindlust waatama minna. Wihaga olla Peeter Lefortile ütelnud: „Ma loodan üks kord Rootsi kuningale sedasama keelba wõiwat, mis Dahlberg nüüd minule keelab.“ (Seefugune külm wastuwõtmine Riias oli Wene poolt üks põhja sõja põhjus.) Riiaist läks Peeter Kuura herzogi Friedrich Rafimiri päälinna

Mitawisje, kes zaari saadikute ehk seltsimeeste wastu wäga lahke oli ja neib toredaste ülewel pidas. Põhja-Saksa maal (nimelt Berlinis, Magdeburgis, Hannöbris) wõeti Peetri seltsimehed igal pool lahkeste wastu. Hollandi maale jäi Peeter tüfiks ajaks, wõttis kirwe peusse ja tegi mittu kuud laewa ehituse kallal tööd, esmalt Saardamis, pärast Amsterdamis. Hollandi maalt läks Peeter 1698 Inglis maale, kunstisid juure õppima ja suuremaid linne waatama. Inglis maalt reisis ta Hollandist, Hannörist ja Brandenburgist läbi Austra maale, et säält Italia maale, isiaranis Benedigu minna, mis nõndasama nagu Holland laewade ja wabrikute poolest kuulus oli. Kui ta Wiinis oli, sai ta kodust sõnumid, et strelitsed uueste mässama hakanud. Ta läks 1698 Moskwa tagasi, kantas strelitse-wäe ära, lastis pääsüüdlased ära hukata ja hakkas siis riiki paremale korrale säadma.

Ta tahtis, et palju, mis ta wöeral maal näinud ja kuulnud, ka Wene maal pidi sündima. Koduses elus, sõjas, igal pool säadis ta asjad teisiti. Ta andis käsu wälja, et pääle talurahwa ja waimulikkude meeste keegi pikka kanda ei tohi habet; nõndasama pidiwad ka kõikide lühikesed riided olema, nagu muudes Europa riikides; kes wana wiisi pikka habet ja Wene riideid kanda tahtis, pidi aastas 30 kunni 100 rubla see eest maksma. Merede ja järwede ääres laskis ta igas paigas nusi laewu ja weesõiduriistu ehitada ja kauplemist, nii palju kui wõimalik, wöeraste maadega kaswatada. Et Wene maad õhtu-poolse Europa maaga rohkem ühendada, tahtis Peeter Lääne mere pääle kerget kauba teed asutada. Soome, Ingermanni, Eestis ja Liwi maa oli sel ajal Rootslaste käes; tahtis ta nüüd Lääne merd oma kätte saada, siis ei aidanud muud, kui ta pidi Rootsi maaga sõda alustama. Kudas see sündis, ja mis sest wälja tuli, on juba põhja sõjas kõneldud. Kui põhja sõda lõppenud ja Peeter keisri nime wastu oli wõtnud, läks ta Persia maale sõtta. Ta käis isi 1722 Kaukasuses, wõttis teiste hulgas ka Derbenti ja Bakü linna ära ja sai sel kombel lõuna poole Kaspia mere ääre kindla asu-paiga. Kui Peeter weel palju asju paremale järjele säadnud ja Wene riigile nut edendust oli annud, heitis ta 28. Januaril 1725 oma 53. elu aastas Peterburgis hinge.

2. Katarina I. 1725 — 27.

Peeter Suur oli juba 1722 ühe kirja läbi kuulutanud, et walitsejal keisril õigus on, jeda oma trooni-pärijaks panna, jeda ta jeks kõlbliku arwab olewat. Surma=woodi pääl ei wõinud Peeter aga enam uut trooni-pärijat nimetada. Selle pärast heitsiwad walitsuse liikmed ja keisri teenrid jälle kahte liiki; ühed tahtsiwad keisri poja poega Peeter Alexejewitschi, kes alles kümne-aastane oli, teised jälle Peeter Suure abikaasa Katarinat Wene trooni pääle panna. Wiimane jelts sai wõidu, jekt et würst Menschikow nende poole hoidis. — Kahe-aastane Katarina walitsus läks otsegu Peeter Suure walitsus edasi. Et Katarinal põhjalik walitsuse wiis tundmata oli, ei püüdnud ta riigis midagi muuta, waid üksnes abikaasa jäädmise wanale korrale jätta. Ta tegi 1724 asutatud tääduste akademia lahti ja pani Wene walitsusele Kaukasuses kindla põhja. — Surma woodi pääl jäädis ta, et ta poja poeg suurwürst Peeter Alexejewitsch tema asemele saab, tema järele aga keiserina wanema tütre Anna fugu, kes Holstein-Gottorpi herzog Karl Friedrichiga laulatatud oli ja selle pääle Elisabet Petrowna sugufelts, ometi iga ferd selle tingimisega, et meestel suurem õigus on kui naestel ja Wene walitsejad alati Greeka usku on.

3. Peeter II. Alexejewitsch, 1727—30.

Peeter II. isa Alexei oli Peeter Suure ja Eudoxia Lapuchini poeg. Et Peeter II. trooni pääle saades alles 11-aastane poisike oli, andis Katarina riigi walitsuse ühe riigi nõuumehe kätte. Moore keisri eestkostjaks ja juhatajaks nimetas Katarina Holstein-Gottorpi herzoginat Anna Petrownat, selle abikaasa Karl Friedrichi ja zarewna Elisabet Petrowna. Peetri kaswatamine jäi targa, õpetatud Ostermanni hooleks. Kolm aastat, mis Peeter walitses, pidi ta üksna jeda tegema, mis würst Menschikow ja Dolgoruki nõudsiwad. Menschikow, kessel Katarina ajal riigis kõige suurem wõimus oli, sai Peeter II. ajal Dolgoruki ja Ostermanni läbi õnne järjelt maha lükatud ja Siberisse jaadetud, kus ta Beresowi linnas 1729 ära furi. Menschikowi langmise järele kiskus Dolgoruki riigi walitsuse oma kätte.

4. Anna Joánowna, 1730—40.

Kui rõuged Peeter II. noore elu küünla 1730 kustusiwad, ei olnud Romanowi suguseltsis enam trooni-pärijat meeste-rahwast. Katarina I. säadmise järele pidi nüüd, sest Holstein-Gottorpi herzogina Anna oli 1728 ära surunud, Anna poeg Peeter III. keisriks saama. Aga see oli Holsteinis isa Karl Friedrichi juures weel kätks. Selle pärast läksiwad ülemad riigi nõumehed Katarinast säadmiseft kõrwa ja tõstiswad Swän V. tütre (Kuura herzogi Friedrich Wilhelmi lese) keiserinaks. Ülemad nõumehed arwasiwad selle walimise läbi riigi walitsuse oma kätte saada. Ehk Anna ennast Moskwas küll waimulikkude meeste ja mõisnikkude soowimise pääle isiwalitsejaks laskis kroonida, jäi ometi suurem otsus Bironi, Ostermanni ja Münnichi kätte.

Anna walitsuse ajast on tähele panna, et Wene maa abiga August III. Poola trooni pääle sai. Et Sagello suguseltsi otsa-saamisega Poola maal 1572 kuningaid walima hakati, tõusis iga kuninga surmaga riigis suur segadus ja tegi naabri-riika rahutumaks, sest see järele ei olnud mitte üks, kisk kas waenlane ehk sõber Poola trooni pääle sai. Kui kuningas August 1733 suri, tahtis Prantsuse maa 1704—1709 walitsejat Poola kuningat Stanislaus Leszcinski jälle trooni pääle panna, aga Wene maa abiga sai kuningas August III. Poola krooni enesele. Tänu pärast Wene maa wastu lubas August III. Kuura herzogi riigi Bironile. Pea^m pärast Türgi sõja lõppemist, mis 1736—39 wältas ja Belgradi rahuga lõpes, mis läbi Wene maa steppi Bugi ja Donèzi wahel enesele sai, jäi keiserina Anna haigeks ja suri 1740 ära. Enne surma nimetas ta oma õe tütre Anna Leopoldowna ja Braunschweigi herzogi Anton Ulrichi poja Swäni, kes alles kuue-nädaline oli, oma trooni-pärijaks, aga keisri täie-ealiseks saamiseni Kuura herzog Bironi riigi walitsejaks.

Bironi walitsus Wene maal wältas üksnes kolm nädalit. Münnich saatis keisri ema loaga Bironi Siberisse ja lootis nüüd isi riigi walitsejaks saada, mis aga ometi korda ei läinud. Swan pandi Schlüsselfburgi kindlusse kinni, kus ta 24 aasta pärast wangi põlwes oma elu lõpetas. Rahwa suureks rõõmuks sai Peeter Suure tütar Elisabet keiserinaks.

5. Elisabet Petrowna, 1741—61.

Kui Elisabet Petrowna trooni pääle oli saanud, jäiwad walitsuse ohjad nagu enne Schuwalow'i, Rumänzow'i, Bestuschew-Rjumini, Panin'i ja mitme muu suurema mehe kätte. Riigi seestpidiste asjade toimetuse üle oli Schuwalow, wäljaspidise politika üle Bestuschew-Rjumin. Schuwalow tegi riigile mõnda hääd; ta asutas Moskwa aastal 1755 esimese Wene universiteediga Peterburgi kunstide akademia, pääle selle weel kaks gymnasiumi, üks Moskwa, teine Kasani. — Sel ajal oli Prantsuse keel ja Prantsuse eluwiis suuremat sugu rahwa juures wäga moodis; Elisabet isi ja kõik tema teenrid hakasiwad Prantsuse keelt rääkima ja Prantsuse riideid kandma. Et keiserina järele feda ka alamad rahwas tegiwad, läks uhkuse armastus hirmus suureks.

Elisabeti ajal oli Wene maal kaks korda wäliste waenlastega sõda, nimelt Rootslastega ja Preislastega. Rootslased tahtsiwad Soome maad, mis Peeter ära wõtnud, tagasi saada, aga pidiwad Albo rahu läbi 1743 weel ühe uue tüki kunni kimeni jöeni juure andma. Preisi maa wastu ühendas Wene maa ennast Austria maaga seitsme-aastases sõjas (1756—63). Esimest korda tungisiwad Wenelased 1757 feldmarschall Apraxiniga Preisi maale ja saiwad Preislaste pääle Großjägerndorffis 1757 wõitu. Aasta hiljem ajasiwad Preislaste Wenelasi Zorn-dorfi lahingus põgenema. Selle eest andis 1759 Wene kindral Soltikow Preislastele Kunersdorffis waljud hoobid; koguni Berlin langes Wenelaste kätte. Elisabet suri 1761, enne weel kui suur seitsme-aastane sõda lõppes.

6. Peeter III. Feodorowitsch, 1761—62.

Elisabeti wanema õe Anna ja Holstein-Gottorpi herzogi Karl Friedrichi poeg Peeter III. walitses waewalt poole aastat ja ei wõinud selle pärast suuri saadmisi, mis temal nõuaks oliwad, mitte korda saata. Nii pea kui Peeter III. auujärje pääle astus, tegi ta Preisi kuningaga rahu ja andis Wene sõjawäe, mis siamaale Preisi wastu oli sõdinud, nüüd Preislastele Austria maa wastu appi. Aga ta pahandas Wene rahwast seega, et ta kõik Saksa wiisi järele tahtis säädida ja Sakslastele palju suuremaid õigusi andis, kui Wenelastele. Et Daani maa

Schleswigi maa ära oli võtnud, mis enne Holstein-Gottorpi valitsuse all seisis, tahtis Peeter Daanlaste vastu sõtta minna. Tema warane surm tegi aga selle nõuu tühjaks. — Peetri walitsuse ajal tulivad Biron ja Münnich Siberist tagasi.

7. Katarina II. 1762—96.

Peeter III. abikaasa, Anhalt-Zerbsti prinzess Katarina II. (enne Sophie Auguste Friederike) tõstis Wene maa täieste Euroopa wägewate riikide jekka ja püüdis seda, mis Peeter Suur alustanud, täieliku korra pääle jaata. — Oma walitsuse esimesel aastal, 1762, tegi ta sõbruse Preisi maaga tühjaks ja andis sõja-wäele, mis siamaale Friedrich II. aidas, käsu koju tagasi tulla. Katarina ei hoidnud seitsme-aastasest sõjast kellegi poole.

Warsti oma walitsuse hakatusel oli Katarinal nõu Poola ja Leedu maa ühendamisest saadik wältawat tüli Poola walitsusega lõpetada. Et seda korda saada, oodas Katarina parajat aega, mis ta pea kätte tuli. Poola kuningas August III. juri 1763. Uue kuninga walimise pärast tõusis riigi-päewa pääl, nagu iga kord, kange tüli. Katarina jäadmise pääle wõtsiwad Wene sõja-wäed Warsawi sedamaid oma alla ja keiserina wolinik würst Repnin ajas asja nõnda kaugele, et Stanislaus Poniatowsky Stanislaus Augusti nime all 1763 Poola trooni pääle sai. Niid tüli Repnini poolt sest jutt, et Poola walitsus juba Sigismund III. saadik (1587) Greeka usulisi taga oli kiisanud. 1717 saadik oliwad Poola kuningad koguni kangeid jäädusi nendele annud, kes mitte katoliiklased ei olnud. Nad ei tohtinud kirikuid ehitada, saadikuid riigipäewa pääle jaata, awalikku ametit pidada ega mõnda muud teha. Et Greeka-Wene usulised Wene walitsust Poola maale enestele appi palusiwad tulla wõttis Wene maa nõuiks, neid oma warju alla wõtta. Kui aga Wene saadiku juttu Warsawis õige-usuliste poolest kuulda ei wõetud, pidi muu nõu aitama. Sest saadik, kui Stanislaus August Poola trooni pääl oli, oliwad Wene sõjawäed alati Poola maal ja Wene keiserina wolinik saatis Warsawis mõnda asja Wene maa hääks toime. Prantslased, kellel selle üle kade meel oli, katsusiwad Türklasi ja Poolakaid Wenelaste vastu mässama ajada. Poola mõisnikud läksiwad Bari linna kofku ja wõtsiwad

nõuaks, Stanislaus Augusti Poola trooni päält maha lükata ja Wene sõjawäge Poola maalt wälja ajada. Kui Stanislaus August mässamisest enam jagu ei saanud, kutsus ta Wene sõjawäe appi. Wenelased said Poolakate päale, kes Kosciuszko (lille: kost-jushko) juhatusel all sõdisiwad pea wõitu, jagasiwad Poola maa 1772 Wene, Preisi ja Austria maa wahel ära ja tegiwad seega Poola isiwalitjusele otsa. Waewalt oliwad kakskümmend aastat mööda läinud, kui Poolakad uueste mässamise tõstsiwad, nõnda et Poola maa 1792 teist ja 1795 kolmat korda jaetud pidi saama. Viimast mässamist oli Wene poolt Suworow agar waigistama. Kui Kosciuszko wangi oli wõetud, tungis Suworow kindral Derseniga Warsawi, wõttis linna tormiga ära (1794) ja tegi seega sõjale otsa. Palju mässajaid põgenesiwad üle piiri wõderale maale, kuningas Stanislaus August andis trooni käest ära ja läks Peterburgi elama, kus ta 1798 ära suri. — Ka Kuura maa sai Poola maa ärajagamise pärast (kudas juba enne nime-tatud) Wene walitsuse alla (1795). Et Gesti ja Liwi maa juba 1710 saadik Wene omad oliwad, saidwad nüüd jälle kõik kolm Lääne mere maad, mis 1562 ordo ühest äralagunemise ajal ühest ära lahutatud oliwad, uueste ühendatud.

Poolakatega ühel hoobil pidi Katarina Türglastega wõitlema (1768—74). Mässajate ja Prantslaste äsfitamise päale kuulutas Türgi maa selle pärast Wene maale sõda, et üks Wene sõjawäe jagu, kes mässajaid taga ajas, Türgi piiril Balta küla ära põletas. Wene walitsus andis seda warsti Türgi sultanile täada ja lubas kahju ära tasuda. Aga sultan ei olnud sellega mitte rahul, waid kuulutas Wene maale 1768 sõda. Kutschuk-Rainardschi rahu pääl, kellega esimene Türgi sõda 1774 lõppes, jäi Krimm, Ufow (mis uueste Türglaste kätte oli langenud), Kertsch, Zenikale ja terwe põhja-poolne rand Wene maa kätte. Türgi walitsus lubas Wene laewu Musta mere pääl käia ja kaubelda, ristiustku kaitseada ja ennast Poola asjadest eemal hoida. Krimmi poolsaar sai alles 1784 täielikult Wene maaga ühendatud.

Et Katarina praegu lõpetatud sõjas Türgi nõrkust tunda oli saanud, wõttis ta nõuaks Austria abiga Türglasti Europa maalt täieste wälja kihutada. Ehk sultan küll midagi ette walmistanud ei olnud, kuulutas ta 1787 Inglis ja Prantse maa nõuu päale uueste sõda, et Wenelaste ette saaks. Kõige suuremat tütuft ja au teenis ses sõjas Suworow, kes 1789 Türglased

Rinniku kaldal ära wõitis ja see läbi Rinnikski auunime sai. Tassu rahu läbi, kellega 1791 teine Türgi sõda lõppes, sai Wene maa need maad, mis Bugi ja Dnjestri jõe wahel on, enesele. Keiser Joseph II. surm, ja Inglis ja Preisi maa wahetulemine, kellel Wene maa kaswamise pärast kade meel oli, sundiswad Katarinat sõda poolele jätma.

Katarina jagas Wene maa 50 kubermangu, iga kubermangu mitme maakonda ja säadis kubermangu-, kreis- ja mitmesugusid muid kohtuid. Linna-rahwale andis ta isi õigused, lubas mõisnikka maapäewade pääl koos käia, jättis kohtu- aluste kangepiinamise maha ja keelas, et keegi kohtu ega muu ametnik rahwa käest raha ega meelehädad ei tohtinud nõuda. Et kiriku maade pääl talupojad kroonu maksudest wabad oliwad ja kirikutel ülepää palju mõisu ja külasid käes oli, wõttis Katarina kirikute maad käest ära riigi omaks. Suurt hoolt kandis ta rahwa harimise eest. Mitmesse linna asutas ta uued koolid, Peterburgi ja Moskwa suured waeste laste kaswatamise majad. Alatal 1784 asutati Viivi maale Katarina käsu pääle Wõru linn, mis meie maa linnade hulgast kõige noorem on. Novembri kuus 1796 lõpetas keiserina Katarina II. 34-aastase walitsuse järele oma elu päewad ja läks igawesse rahusse hingama.

8. Paul Petrowitsch 1796—1801.

Peeter III. ja Katarina II. ainus poeg Paul elas ema walitsuse ajal oma abikaasaga Württembergi prinzejs Maria Theodorownaga Gatshinas, kus ta pisukesel gardiwäe õpetusega oma aega wiitis. Aga kui ta 1796 keisriks sai, hakas ta hoolega walitsema ja rahwale uusi säadusi andma. Tema käskis igale poole magasini-aitu muretsema, et rahwal nälja ajal wähem häda kannatada oleks ja fergitas kannis rohkestel talu-rahwa seisust. Selle wastu wäheandas ta mõisnikkade wõimust ja keelas ära, et nad talu-rahwale liiga ei tohi teha.

Katarinal oli Prantslasi juba nõu karistada, aga ei saanud ometi nõnda kaugele; Paul jättis esmalt seda küll järele, nägi ometi pea, et see pidi sündima. Ta ühendas ennast Inglis ja Austria maaga Prantslaste wastu ja läkitas 70-aastase Suworowi sõjawäega Italia maale Austria sõjawäele appi. Teine sõjawägi läks kindral Hermanniga Hollandi maale, et jääb Inglise

jeltfis Prantslasi käsile wõtta. Suworow wõitis mitmes kohas waenlased ära ja oleks, kes teab, kui kaugele edasi tunginud, kui mitte Austria ülemate punni-ajamine ja kade meel tema teed finni ei oleks pannud. Dtsata waewaga läks Suworow oma sõjawäega üle Alpi mägede, kus ta asja paremine arwas minewat. Et aga Austria ülemad teda ilma abita jätswad, pidi ta koju tagasi pööрма. — Palju pahemine läks Hermannii lugu Hollandi maal. Inglased ei annud mingisugust abi; Prantslased tungiswad Wene sõjawäe kallale ja wõtsiwad Hermannii suure hulga sõjameestega wangi. Keiser Paul oli selle üle nõnda wihane, et ta Inglis maale sõda kuulutas, aga tema surm 1801 keelas selle ettewõtmise kordaminemist.

9. Alexander I. Pawlowitsch, 1801—25.

Paulist jäiwad neli poega järele: Alexander, Konstantin, Nikolai ja Michael. Kui Paul ära suri, astus ta wanem poeg Alexander auujärje pääle, kes hääste üles kaswatatud ja koolitud, lahke ja hää südamega keiser oli. Alexandri walitsuse ajal laiendas Wene maa rohkesti oma piirid.

Esimisel Alexandri walitsuse ajal oli Wene maal alati wõerastega sõdimist. Alastal 1808 tõusis Rootsi maaga sõda, sest et Rootsi kuningas Gustav IV. ennaft teistega Wene maa wastu oli ühendanud. Wene sõjawäed tungiswad Soome maale, ajasiwad säält Rootslased eest wälja ja wõtsiwad kindla Sweaborgi kindluse ära. Talwel 1809 läksiwad Wenelased Barklay de Tolly all üle finni külmetanud Botnia lahe Rootsi maale Rootslaste kallale. Gustav IV. heitis kuningast lahti ja tema onu ja trooni-pärija Karl XIII. tegi Friedrichshamnis rahu, mis läbi terve Soome maa ja Mlandi saared Wene walitsuse alla jäiwad.

Ribedamad ja werisemad oliwad wõitlused Türglastega, mis 1806—12 wältafiwad. Napoleon andis sultanile nõuu Wenelastega sõdima hakata, et neil see läbi hästi mitmes kohas tegemist oleks. Kui mõned wähemad wõitlused juba ette oliwad tulnud, wõttis Wene feldmarschall grahw Kamenski 1810 sõjawäe oma hoole alla, tungis Türglasi tagasi ajades kunni Balkani mägestikkudesse, piiras kindla Schumla linna ümber ja wõttis peaaegu kõik Türgi kindlused Donau jõe kallastel ära. Kui

Ramenski pea selle järele suri, wõttis kindral Kutusow Wene sõjawäe ülema juhatuse enese päale ja wõitis Türglased nõnda ära, et sultan 1812 Bukarestis rahu tegi, mis läbi Bessarabia ja üks osa Moldau maad kunni Donau jõe suuni Wene maa kätte langes. Türglastega ühel hoobil wõideldi Transkaukasia maal õnnelikult Perslastega. Bukaresti rahu oli Wene maale väga tähtjas, sest see läbi wõis keiser Alexander terve wäe riigi õhtu poole piirile koku kutsuda, et Napoleonile vastu minna, kes terve Europa sõjawäega Wene maale tuli.

Suur oli häda-ohu, mis Wene maad sel filmapilgul ähwardas. Et Prantslaste teed kinni panna, tegiwad Wene ja Austria maa üks teisega Prantslaste vastu sõbruse jäduse. Preisi maa ei tahtnud mitte sõjast osa wõtta, waid muidu päält waadata. Keiser Alexander läkitas oma sõjawäe Kutusowiga Austria maale appi, et Prantslast ülemalt Italia maalt wälja ajada, kuhu nad warsti pärast Suworowi tagasitulekut oliwad tunginud. Aga enne, kui Austria ja Wene sõjawäed endid wõitsiwad ühendada, wõitsiwad Prantslased Austria sõjawäe ümis täieste ära. Napoleon wõitis selle päale Wiini linna enese alla ja sai Austerlitsis 1805 Wene-Austria sõjawäe päale uueste wõitu. Et mõlemad keisrid, Alexander I. ja Franz II. sest lahingust Napoleoni vastu osa wõitsiwad, nimetatakse seda lahingut kolme keisri lahinguks. Kui Wenelased Prantslastega hiljem weel Preisi maal oliwad wõidelnud, tegi Alexander 1807 Napoleoniga Tilsitis rahu. Mõlemad keisrid lubasiwad ühe teise vastu edaspidi sõjas üks teist aidata. Napoleoni soowimise päale pani ka Wene maa kauplemise Inglis maaga kinni, kellele see läbi kahju taheti teha.

Tilsiti rahust kinni 1810 jaadik katsus Alexander Napoleoniga hääga läbi ajada; ta läkitas temale 1809 Wene sõjawäe koguini Austria rahwa vastu appi. Aga seejugune sõbrus ei wõinud kaua kesta, sest et Napoleon ära wõidetud maades oma tahtmist täieste jäduseks pidas. Kui Napoleon keisri Alexandri sugulase, Oldenburgi herzogi, maa käest ära wõitis ja Wene poolt nõudmise päale tagasiandmisest juttugi ei olnud, ei pidanud Alexander enam Tilsitis tehtud jädusi, lubas Inglis maad jälle Wene maaga kaubelda ja nõudis, et Prantslased Preisi maalt wälja lähewad. See pahandas Napoleoni; ta wõitis nõuaks Wene maale jotta tulla. Kui ta enam kui poole miljoni sõjamehi koku oli kogunud, tungis ta aastal 1812

Miementi jõest üle Wene maale ja jõudis, ilma et suuremat wastupanemist oleks leidnud, Smolenski linna. Keiser Alexandril oli ülepää 200,000 sõjameest õhtu pool Wene maal koos; neist andis ta ühe -jau Barklay de Tolly, teise wahwa kindral Bagrationi juhatusse alla. Barklay nõuu pääle taganesiwad Wene sõjamehed ikka sügawamasse maa sisse. Smolenskis ühendasiwad endid mõlemad sõjawäe jaud ja wõitlesiwad Prantslastega, aga wõit ei jäänud kumbgi poole. Nüüd taganesiwad Wene sõjamehed uneste, sest Barklay nägi selgeste ära, et täieste wõimatu on seesuguse suure sõjawäe pääle wõitu saada. Aga Wene sõjamehed hakasiwad tema pääle nurisema. Selle pärast andis Alexander, sõjameeste palwet kuulda wõttes, ülema sõja juhatusse Kutusowi kätte, keda suure rõõmuga sõjameeste poolt wastu wõeti. Aga ka Kutusow taganes mõne päewa pärast. Wiimaks jäi Wene sõjawägi Moskwa lähedale Borodino külasse seisma. 26. Augustil 1812 tõusis siin werine taplus, ometi ei jäänud wõit kumbgi poole. Teisel päewal taganes Kutusow jälle ja jäi Tuula tee ääre Tarutindosse laagresse. Napoleon, kes ennast kindlaste juba tulewaseks Wene walitsejaks pidas, sõitis 3. Septembril 1812 Moskwa sisse, mis inimestest täieste tühi oli, kuulutas siin, et ta walmis on rahu tegema ja oodas wastust, mis selle pääle pidi antama. Ei läinud kuigi kaua aega mööda, kui Moskwa kindral-kuberner Rostoptschin Wenelast endid linna põlema laskis pista, et Prantslastel enam midagi ei oleks leida. Kuskilt ei saanud Prantslased enam elu tarwitusi. Kui wiimaks üks Prantsuse sõjawäe jagu Wenelastest weel ära wõideti, sai Napoleon selgeste aru, et ta rahu tingimised mitte täide ei lähe. Neli nädalit oli ta juba Moskwas rahu pääle wastust oodanud. Ta nägi, et sõjawägi elu tarwituste puuduste pärast otja lõpeb, ja selle pärast wõttis ta nõuaks Wene maalt wälja minna. Napoleoni sõjamehed tahtsiwad küll lõune poolt wiljakatest maadest läbi minna, aga Kutusow sundis neid sedasama teed, kust nad oliswad tulnud, tagasi ruttama. Nälg, haigused, kange külm ja Wenelaste mõegad tegiwad peaaegu terwele sõjawäele otja. Napoleon sõitis isi eel ära. Poolest miljonist, mis Wene maale tuliswad, pääsiwad waeuast 20,000 koju tagasi. 25. Deembril 1812 pühitses Wene maa oma pääsmist Prantsuse ikke alt.

Kui ka Prantslased Wene maalt wälja oliswad aetud, ei olnud sõda sugugi weel lõpnud. Alexander wõttis nõuaks kõi

Keisr-Europat Prantslaste walitijuse alt lahti päästa. Alexandril läks pea korda jes wabaduse sõjas enesele abiliisi leida. Kõige esmalt lõi Preisi maa ennaft Napoleonist lahti ja ühendas ennaft Wene maaga. Kutusow tungis 1813 sõjawäega Saksa maale, furi aga sääl pea ära. Napoleon oli karmeste uut sõjawäge koku korjanud ja tungis sellega Saksa maale. Nüüd kuulutas ta Austria keiser, kes ennaft wahe ajal Wenelastega ja Preislastega ühendunud oli, Napoleonile sõda. Leipzigi lähedal tõusis 1813 (16., 17. ja 18. Oktobril) kolme-päewane rahwa lahing, kus Prantslasi nõnda ära wõideti, et Napoleoni walitus Saksa maal pidi lõppema.

Leipzigist põgenes Napoleon Prantsuse maale tagasi ja hakkas uueste sõja wastu walmistama. Aga keiser Alexander wiis uue aasta öösel 1814 ühendatud sõjawäed üle Rheini jõe ja tungis Prantsuse maale. Mitme lahingu järele sõitsiwad keiser Alexander ja Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III. 1814 Pariisi sisse ja sundiswad Napoleoni Prantsuse trooni käest ära andma ja Elba saarele minema. Prantsuse troon sai Ludwig XVIII. kätte, kes Mai kuus 1814 „efimese“ Pariisi rahu tegi. Wiini kongressi pääl sai Europa asjade korrale säadmise üle selget otsust antud; Prantsuse maa jäi nõnda suureks, kui ta 1792 oli olnud. Wene maa sai sõja-kuude eest Poola maa enesele. Alexander nimetas ennaft seft saadik Wene maa keisriks ja Poola maa kuningaks.

Wiini kongress ei olnud weel lõpnud, kui Napoleon Prantsuse maale tagasi tuli ja uueste riigi walitjuse oma kätte wõttis. Waterloo õnnetuma lahingi järele, kus Wellington ja Blücher teda 1815 täieste ära wõitsiwad, wiidi Napoleon Helena saare pääle kinni, kus ta kuus aastat weel elas. Ta furi sääl 1821.

Wiimastes walitjuse aastates oli Alexandri päämure Europas rahupidada ja oma riigi seestpidisid asju korra pääle saada. Et oma juurt riiki paremine tundma õppida, reisis Alexander isi läbi terve Wene maa, waadas kõiki asju järele ja muretses igal pool õiguse, õpetuse ja korralduse eest. Meie maale on Alexander juurt hääd teinud. Ta pani uueste Tartu uniwersiteedi 1802 käima. Gustav Adolph oli seda 1632 Tartu asutanud, kust ta hiljem Pärnu wiidi, kunni ta wiimaks koguni ära kadus. Aga weel enam! Alexandri arm purustas pärisorjuse kütkeb, mis aastasajad juba oliwad wältanud ja kinkis Liivi maale 26. Märzil 1819 — Gesti maale pisut ennem — ihuliku wabaduse. — Kui Alexander terwise paranduse pärast

Krimmi reisis, külmetas ta ennaft tee pääl, jäi raskestest haigeks ja lahkus 1825 Taganrogis siit ilmaft.

10. Nikolai I. Pawlowitsch 1825—55.

Et keisril Alexandril enesel lapsi ei olnud, taheti tema wenda Konstantin Pawlowitschi, kes Warfawis elas, Wene keisri auujärje pääle tõsta. See oli aga weel jël ajal, kui Alexander alles elas, keiserliku krooni oma wennale Nikolaille lubanud. Ehk see rahwal küll teadmata oli, jäi Konstantin tiiski selle fiske kindlaks ja kirjutas Nikolaille, et ta keisri krooni wastu wõtab. Kui seda awalikult kuulutati, ei tahtnud sõjamehed esmalt uskuda ja tõstfiwad selle pärast mäsamife, mis aga Nikolai pea jälle ära waigistas. Keiser Nikolai jättis oma eelkäijate jäädmise suuremalt ofalt muutmata; üffi mõnes tükis wõttis ta, kus waja oli, parandufi ette. Siäranis nimetamise on wäärt, et ta riigi jääduse raamatu (сводъ законовъ) wälja laskis anda. Kroonu mõifade walitsemijeks asutas ta 1837 riigi domäänide ministeriumi.

Wäljaspoolseft politikast on tähele panna, et Persia maaga 1826—28 piiride tüli pärast sõda peeti. Kui Perslased Alexandri esimefe surma sõnumit ja mäsamift, mis uue keisri trooni pääle astumise ajal ette tuli, kuulda saiwad, arwasiwad nad nüüd paraja aja olewat endifid maid tagasi wõita. Wene kindral Paskewitsch tungis sõjawäega Persia piirile, wõitis Perslased ja sai Griwani linna ärawõtmise järele 1827 Griwanski auunime. Sõda lõppes Turkmantschai rahuga, kelle järele Persia schah Griwani ja Rahitschewani maad Wenelaste omafs jättis. Wene piirid ulatasiwad nüüd lõune pool Araksesi jõeni ja Ararati mäeni. Pääle nimetatud maade pidi schah weel 20 miljoni rubla sõjakulu maksma.

Enne weel kui Persia sõda lõppes, tõusis 1828 Türgi maaga sõda. Sultan, kes sellega rahul ei olnud, et Wene maa wastu hakkajad Greeklased oma warju alla wõttis, kuulutas Wene maale sõda. 1828 aasta hakatusel tungis grahw Wittgenstein Wene sõjawäega Rumänia maale, säält üle Donau ja wõttis Warna kindluse ära. Aasta hiljem tungis grahw Diebitsch üle Balkani mägestifu, mis läbi ta Sabalkanski auu nime sai ja wõttis Adrianopeli ära. Wahe ajal tegi Paskewitsch Griwanski Asia maal sedasama Kars'i ja Ahalzih'i kindlusega ja Türgi Arménia

päälinna Erzerumiga. Sultan Mahmud II. tegi selle pääle Adrianopeli rahu, mis läbi Wene maa Musta mere hommikupoole ääre enesele sai ja Rumänia ja Serbia kaitsejaks jäi. Rõigile riikidele lubati Donau jõe ja Bosporuse mere pääl waba laewa-sõit. Pääle selle maksis sultan weel suured summad sõja-kulu. Wene, Prantsuse ja Inglise abiga sai Greeka maa 1829 Türgi 400-aastase iffe alt wabaks ja Londoni konferenzi pääl „Greeka kuningriigiks“ ümber muudetud, kelle krooni Baieri prints Otto 1832 enesele sai.

Prantslaste eesmärgi järele tõstsiwad Poolakad 1830 Wene maa wastu mässamise. 17. Novembril 1830 tungis bössel hulk mässajaid, suuremalt osalt sõja-kooli kaswanditud, Warsawi lossi Poola maa walitseja suurwürist Konstantin Pawlowitschi kallale, kes ometigi aegsaaste põgenema pääsis. Kui ta aru sai, et Poola sõjawägi mässajate poole hoidis, tuli ta Poola maalt ära. Mässamine lagunes üle Poola maa laiali. Keiser Nikolai läkitas sedamaid 100,000 sõjameest grahw Diebitsch Sabalkanskiga Poola maale, kus nad wõites kunni Warsawi linna ette jõudsiwad. Kui aga grahw Diebitsch ja suurwürist Konstantin hirmsas koolera tõbes, mis sel ajal koledal kombel inimesi maha murdis, ära suriwad, sai kindral Paskewitsch Griwanski Poola maal ülemaks sõjawäe juhatajaks. Paskewitsch wõttis Warsawi 1831 tormiga ära ja tegi mässamisele otsa. Päämässajad päästsiwad endid see läbi, et nad wõerale maale põgenesiwad. Warsawi uniwersiteet kaustati ära, sest et studendid mässamisest osa oliwad wõtnud.

Aastal 1853 tõusis uueste Wene ja Türgi maa wahel see läbi sõda, et Wene walitus Greeka usulisi Palästina ja Türgi maal oma warju alla wõttis. Kui sultan Greeka usulistele Nikolai poolest nõutud õigusi ei annud, läks Wene sõjawägi 1853 würist Gortschakow'iga üle piiri ja wõttis Rumänia maa enese alla. Selsamal sügisel wõitsiwad Wene sõjalaewad Türgi sõjalaewad täieste ära. Inglis kuningana Viktoria ja Prantsuse keiser Napoleon III. läkitasiwad selle pääle oma sõjalaewad ja sõjawäe Türklastele appi. Inglise ja Prantsuse eesmärgi järele tegi Sardinia. Ka Austria maa, keda Wene sõjawägi Ungari mässamises oli päästnud, hakkas Wene maad ahwardama. Üksi Preisi maa waandas rahulikult päält. Seda sõda, mis Krimmi sõjaks nimetatakse, peeti maa ja mere pääl, Europa ja Asia pinnal mõlemilt poolt suure wahwusega 1853 — 56

saadit. Pääfõda oli Krimmi saarel. — Septembri kuus 1854 lahkus Bene sõjawägi Rumänia maalt ja läks üle Pruti jõe tagasi. Seltsamal ajal tuli suur hulk Inglis-Prantsuse laewu, mis rohkesti maa sõjawäge ligi tõiwad, Krimmi saare juure. Krimmi Bene sõjawägede walitseja ja juhataja würst Menschikow algas küll wõitlust, pidi aga ometi wiimaks taganema. Selle pääle piirasiwad waenlased kõwa ja tugewa Sewastõpoli kindluse, kelle sadamas hulk Bene sõjalaewu seisis, maa ja mere poolt ümber. Üksteistkümmend kuud wältas siin werine wõitlus. Sewastõpoli ümberpiiramise ajal suri 18. Februaril 1855 keiser Nikolai ja tema wanem poeg, meie praegune keiser Alexander II. astus suure Bene riigi trooni pääle.

11. Alexander II. Nikolajewitsch.

Esimisel Alexander II. walitsuse aastal peeti keisri Nikolai all alustatud sõda suure hoolega edasi. Waenlased wõitsiwad laewadega tarwitusi ja abi alati juure tuua, kuna Wenelased riigi otjatu lainse ja halwade teede pärast suure waewaga tarwilikku sõja-moona pidiwad muretsema. Sel ajal oli Bene maal üks ainus raudtee — Nikolai raudtee — Peterburgi ja Moskwa wahel, mis 1851 walmis oli saanud. Sest tuli siis, et Prantslased Sewastõpoli kõige kindlama jau ära wõitsiwad. Selle pääle laskis würst Gortschakow, kes würst Menschikowi asemel oli saanud, terve lõune-poolse Sewastõpoli külje isi ära häwitada, sest et enam pääsmist ei olnud, ja taganes siis Sewastõpoli lahe põhja poole külje pääle. Wenelased lastsiwad nüüd ka kõik laewad, mis Sewastõpoli sadamas oliwad, mere põhja.

Et Bene sõjawäge mitmesse jalku jagada, tungisiwad waenlased mitmest küljest kallale. Seltsamal ajal, kui Krimmis wõideldi, oli Inglis admiral Napier sõjalaewadega Lääne meres, laskis suurtükkidega Sweaborgi ja Alandi saartel Bomarsundi ja pani Bene Lääne mere sadamad kinni. 1855 häwitasiwad waenlased Kamtshatkas Petropawlowski kindluse ära. Ka Walge meresse tungisiwad waenlaste laewad. Sel wiisil peeti Krimmi sõda ühe korraga Musta, Ohotski, Walge ja Lääne mere pääl. Karsti kindluse ärawõtmine Bene poolt tuli rahutegemisele Parisis 1856 suureks abiks. Kõik maad, mis Krimmi sõjas ära oliwad wõetud, anti wastastikk tagasi. Dardanellid ja Bos-

porus pidiwad, nõnda kaua kui Türklased endid rahul hoiawad, wõerastele sõjalaewadele kinni jääma. Mustal merel wõis iga rahwas oma laewadega purjutada ja kaupelda. Wene maa ja Türgi maa pidiwad töötama, et nad Mustal merel enam ei pea kui kuus sõjalaewa ja mingisugust laewade ehitamise kohta Musta mere randa ei asuta. Donau laewa-sõidul ei tohtinud midagi takistust ees olla. Wene maa kautas ristirahwa warjamise õiguse Türgi maal, sest Sultan lubas kõigile alamatele ühesugused jääduse ja õiguse. Donau laewade waba käimise pärast andis Wene maa ühe tüki Besfarabiast Türgi maa kätte. Keisri Alexander II. kroonimine 26. Augustil 1856, kus juures iga maa würistid ja saadikud oliwad, kinnitas sellesama aasta Märzi kuus Pariisis tehtud rahu täielikult.

Aastal 1858 langesiwad Amuri jõe ääre maad Wene maa kätte, mis ta juba kaksjada aastad oli igatsenud, aga ilmaski weel omaks ei oliwad saanud. Juba 1853 hakkas Ida-Siberi kuberner grahw Murawjew Pekingis selle pärast kaupa tegema, ja et Hiina keiser Inglaste ja Prantslaste wastu sõdides Wene abi pääle lootis, andis ta Amuri pahema kalda Wenelastele kus juba 1852 kuus penikoormat jõe suust kangel Wene kindlus Nikolajewsk oli asutatud. Hiina, Sapani ja Põhja-Amerika kauplemise pärast on Amuri maa väga tähtjas. 1861 läks esimene Wene karaan mitmesuguste kauba-asjadega Riachtast Pekingi.

1859 lõppes Kaukasuses mitme aastane wõitlus Tšcherkessidega. Selle-aegne Kaukasuse walitseja würist Barjatiński wõttis Tšcherkesside ülema Murschid Schamili maad lord korralt ifka rohkem käest ära. Aprilli kuus 1859 wõttis Barjatiński Dagestani piiril mae-kindluse Wedini ära, kus Schamil neliteistkümmend aastat oli elanud ja walitsenud. 400 mehega, kes eln ja surma pääl truud oliwad, põgenes Schamil Gunnibi kindlasse paika, kuhu ta kedagi ei arwanud ligi pääsewat. Aga ta see wõeti tormiga ära; tema seltsimeestest jäiwad weel 47 meest järele. 8. Septembril 1859 pidi Schamil ühes koopas, kuhu ta oli põgenenud, wiimaks ometi Barjatiński alla heitma. Schamil wiibi Peterburgi, kus keiser Alexander II. teda väga armulikult wastu wõttis. Kaluga linn anti temale päris elukoht. — Schamili iwangwõtmisega heitis terve hommikupoolne Kaukasus Wenelaste alla. Öhtu-poolne Kaukasuse jagu sai alles 1864 juurwürist Michael Nikolajewitschi all Wene alla.

Aljasta poolsaare ümberkaudse Wene-Amerika maaga müüs Wene walitsus 1867 Põhja-Amerika ühendatud riikidele 7 miljoni dollari (umbes 10 miljoni rubla) eest ära. Selle eest läksiwad Wene piirid Asia maal, nimelt Turanis, ifka laiemale. 1868 wõtsiwad Wenelased Wene Turani maa kindralkuberner Kauffmanni juhatusel all tähtsa Samarkandi ja 1873 Shiwa linna ära.

Kui Italia maal 1859 mäsamisest tõusiwad, lootsiwad Poolakad Prantsuse abiga Poola riiki asutada, hakasiwad Wenelaste wastu ja tahtsiwad neid oma maalt wälja ajada. Aga Wene sõjawäed lämmataksiwad mõne wõitluse järele warsti mäsamise tule 1863 Poola maal ära.

Muidu on praeguse keisri all enamaste ifka rahu olnud. Alles 1876 tõusiwad lõune pool jälle sõja pilwed, mis ka Wene maa külge ahwardaksiwad puutuda. Ristirahwas, kes Türgi ülema walitsuse all Serbia ja Herzegowina maal elawad, ei jõudnud Türgi ifet enam kanda ja hakasiwad wasta. Neile abiks lõi ka Montenegro wüstririik. Aga nad ei jõudnud üksi Türgi suure sõjawäe wasta panna, ja Serbia pidi rahu tegema. Montenegro oli küll tubliste sõdinud, aga oli liig wäike. Nüüd katkus Wene keiser kristlastele Türgi all inimeste õigust saada, mis Türgi maa ifi juba 1856 oli lubanud, aga mitte teinud. Aga kõik püüdmine Wene maa poolt üles teiste riikidega ei aidanud ühtigi. Selle pärast hakkas Wene maa Aprilli kuul 1877 Türgiga sõda. Praegu, kus see raamat wälja tuleb, on sõja hakatus. Wene wäed on kahest kohast Eöuna-Wene maalt ja Kaukasiast üle Türgi piiri tunginud, ja mõned wäiksed wõidud Türgi üle saadud ja tükk maad ära wõetud. Kuda edasi läheb, on ära oodata.

Alexander II. trooni pääle saamisega on Wene maal täieste uus aeg alganud. Krimmi sõda on mõnes tükis suurt hääd teinud, sest mitmed puudused, mis enne warjul oliwad, saiwad see läbi awalikuks. Uute raudteede ehituste, rahwa koolitamise ja õpetamise ja kohtute paranduse eest kantakse praegu palju rohkem hoolt, kui seda ial enne sündinud. Sah tõeste, kui juba Alexander I. meie Gesti ja Liwi rahwale ilmunustamaks jääb wabaduse kinkimise pärast, kui palju rohkem ei pea seda Alexander II^e sündima, kes terwe Wene rahwa pärisorja põlwe lõpetanud, 1874 üleüldise sõkawäe teenistuse jäänusega endised seisuste wahed maha kiskunud ja kõik riigi alamad isamaa kaitsemisega ühesarnaseks teinud.

Sisu.

I. Muistne aeg.

	Lehe tülg.
1. Vanad Cestlased	5
2. Cestlaste üst	7
3. Cestlaste jäädufuf ja elu-wiifid	9
4. Cestlaste täädufuf ja kunftid	13
5. Teifed rafiwad	17
6. Kjad ja nende jaud	18

II. Wana aeg.

Efmene ajajagu 1159—1237.

1. Sakflafte Liitwi maale tulemine	19
2. Meinhard, efmene Liitwlaftte piifkopp 1186—96	21
3. Berthold, teine Liitwlaftte piifkopp 1196—99	24
4. Albert I. v. Burghöuden eht Appelfbern kolmas Liitwlaftte piifkopp 1199—1229	26
5. Söda Liitwlafttega ja Lätlafttega	27
6. Maa jagamine	31
7. Rahu Wene wiirftidtega	32
8. Wõitlufuf Cestlafttega	33
9. Piifkopp ja ordo	35
10. Wõned Cefsti fõdabe aegfuf tähtfamad mehed	36
12. Waldemar II. Cefsti maal	37
13. Cestlaftte wiimane wafthufakamine	41
14. Tattu langeb Sakflaftte kätte	43
15. Paawfti jaadif	44
16. Alberti wiimafuf päewad	46
17. Kuura maa allafetmine	47
18. Wõgawendade ordo ühendamine Sakfa orboga	46
19. Cefsti maa faab Daani walitfufe alla	53

Teine ajajagu 1237—1347.

1. Sõjad Wenelafttega, Kuurlafttega, Semgallafttega ja Leebu rafiwaga	54
2. Hanfa	57
3. Tüfid ordo, päapiifkopi ja Riia linna wahel	57
4. Päapiifkopp Johann III.	59
5. Diinamünde ja Riig faawad ordo walitfufe alla	61
6. Cefsti maa müümine	62

Kolmas ajajagu 1347—1494.

1. Tüfid ordo ja päapiifkopi wahel	64
2. Leebu maa 1386 faab Poola maaga ühendatud	65
3. Ordo fõda Poola maaga	66
4. Päapiifkopi Henningi ja Sylweftri aeg	68
5. Wenelafted Liitwi maal	77

Neljas ajajagu 1494—1562.

	Rehe fülg.
1. Wolter v. Plettenberg, 43. ordomeister Liivi maal 1494—1535 . . .	79
2. Preisi ordo riigi ots . . .	82
3. Lutheruse usu wäljalagunemine Gesti, Liivi ja Kuura maal . . .	82
4. Külib ordo ja pääpiiskopi wahel pärast Plettenbergi surma . . .	89
5. Sõda Wene maaga 1558—61 . . .	90
6. Sõja ebasivältus . . .	94
7. Ermeisi lahing ja Wiljandi ärawõtmine . . .	97
8. Gesti maa saab 1561 Rootsi walitsuse alla . . .	98
9. Liivi ja Kuura maa saawat Poola 1562 ülema walitsuse alla . . .	29

III. Kesk aeg.

A. Poola walitsus 1562—1625.

1. Maa walitsejad . . .	102
2. Herzog Magnus . . .	102
3. Terwe Liivi maa saab Poola walitsuse alla . . .	103
4. Uu muutus . . .	104
5. Kalendri tüli . . .	106
6. Liivi maa saab 1625 Rootsi walitsuse alla . . .	107

B. Rootsi walitsus 1625—1710.

1. Gustaf Adolf . . .	110
2. Rahu tegemine . . .	110
3. Karl XI. walitsuse aeg 1660—97 . . .	112
4. Põhja sõda . . .	114

D. Kuura herzogi riik Poola ülema walitsuse all 1562—1795,

1. Herzog Gotthard Kettler 1562—87 . . .	124
2. Herzog Friedrich ja Wilhelm . . .	126
3. Herzog Jakob 1642—82 . . .	127
4. Herzog Friedrich Kasimir 1682—98 . . .	128
5. Herzog Friedrich Wilhelm 1698—1711 . . .	128
6. Herzog Ferdinand 1711—37 . . .	129
7. Herzog Ernst Johann Biron 1737—41 . . .	131
8. Herzog Karl 1758—63 . . .	131
9. Herzog Ernst Johann Biron teist korda Kuura trooni pääl 1762—96 . . .	132
10. Herzog Peeter 1769—95 . . .	132

IV. Uus aeg.

1. Peeter Suur 1689—1725 . . .	134
2. Katarina 1725—27 . . .	138
3. Peeter II. Aleksejewitsch 1727—30 . . .	138
4. Anna Iwanowna 1730—40 . . .	139
5. Elisabeth Petrowna 1741—61 . . .	140
6. Peeter III. Feodorowitsch 1761—62 . . .	140
7. Katarina II. 1762—96 . . .	141
8. Paul Petrowitsch 1796—1801 . . .	143
9. Aleksander I. Pawlowitsch 1801—25 . . .	144
10. Nikolai Pawlowitsch 1825—55 . . .	148
11. Aleksander II. Nikolajewitsch . . .	150

Uuesti on wäljatunud ja kõiges raamatupoodides kui ka meie trükkikojas, konditor Borki majas, Tartus, ja ka Schnakenburgi trüki- ja kivitrukikojas, Marstalli-uulitsas Nr. 5 Riias on saada:

Abellino, suur bandiit ehk elu-
wõitja. Üks tõeste sündinud, hir-
mus lugu, mis kuuetõistkümnem-
aastaja'al Weneediku linnas
on olnud. Hind 16 kop.
Abwokat tohtri ametis. Lustmäng
neljas waatuses. Hind 25 kop.
Ameerika metsades. Hind 18 kop.
Arakabunud poeg. Wiis jutlust sat-
sakeelest ümbertõlkitud. S. 25 f.
Bosko kunstilik. Hind 15 kop.
Cestirahwa õhtune juttustaja.
Hind 12 kop.
Esimene noor juttomees. S. 25 f.
Iggapäiwane loddone Jummalat-
enistus. Hind 5 kop.
Jhus Nageloone. Hind 10 kop.
Josep Gaibeni elokäik. Hind 20 kop.
Jutustused Wenemaal. Hind 20 f.
Kaks sõjawangi. Hind 20 kop.
Kalewi poeg. Hind 1 rub. 20 kop.
Kasuline kõgi ja majapidamise
raamat. Teine trüf.
Hind koidetud 1 rub. 20 kop.
Kleine efinische Hangegrammatik.
Hind 50 kop.
Kodu-kool. Esimene raamat.
Hind 25 kop.
Kodu-kool. Teine raamat.
Hind 25 kop.
Kooli-kaart, Liivi-, Cesti- ja Kuura-
maa. Saksa, eesti- ja läti-keeli.
Hind 20 kop.
Kooli-seina-kaart, Liivi-, Cesti- ja
Kuuramaa. Saksa, eesti- ja
läti-keeli. Lakeeritud ja rulli-
pantud. Hind 5 r. 50 f. Pinafe
riide pääl mapisees. Hind 4 r. 50 f.
Kooli teadus. Hind 30 kop.
Kulla wõim. Hind 20 kop.
Kagle Peno laul. Hind 3 kop.
Lehekuu dieb. Hind 18 kop.
Lille pöösas ehk elu ja at. astus.
Hind 10 kop.
Loomise saladused. Hind 8 kop.
Mesilastest ning nende pidamisest.
Hind 30 kop.
Metsa roosid. Lilli pöösas ehk
elu ja armastus. Teine jägu.
Hind 8 kop.
Mo Isamaa. Hind 15 kop.
Mõistlik majapidaja ja laste kas-
wataja. Hind 50 kop.

"Kasja Eöber. Noore rahwale arm-
saks ajawittek. Hind 18 kop.
Neegri Kuningas Rambuda.
Hind 12 kop.
Neljas Cesti juttotooja. Hind 18 f.
Neljas Cesti laulutooja. Hind 18 f.
Oberon, ehk see wägew waimu-
kuningas. Hind 20 kop.
Õppetud tuiida ja wõib rikkaks
jääda. Hind 12 kop.
Piibli salmid tateiksmusse selletus-
jeks. Hind 12 kop.
Saksakeele õppimise juhhatamine.
Teine trüf. Hind 25 kop.
Särane Mul' ehk sada walka
tangufoola. Hind 40 kop.
Sioni meetilgab ehk süddame
toibus. Teine jaggo. Esimene
ja teine pool. Hind 40 kop.
Sõa jannum ja terretamine
ehk 10 taunisi laulu sõa ajal.
Hind 7 kop.
Tuletorn. Hind 50 kop.
Üks ramat wannast rahwast.
Hind 5 kop.
Unenägude seletaja. Kõik õõiste
nägemiste, wiirastuste ja une-
näude proowitud seletused.
Hind 15 kop.
Uus saksakeele õppimise-ramat ma-
rahwale. 1. jaggo. Teine trüf.
Hind 30 kop.
Uus tefäia ramat, kus sees on ilma-
liffud näggemissed agga waimo-
liffud tähhendamissed. 3. jaggo.
Hind 20 kop.
Wabaduse wõitlused. Histoorialif
jutustus Hispaaniamaa kahesja-
mast aastajast. Hind 24 kop.
Wanne ja õnnistus. Hind 30 kop.
Weike jutto ramat, kus sees on
nelli kentsakat jutto. Hind 10 f.
Weike külvimees. Hind 40 kop.
Weike maktele sammaramat.
Hind 90 kop.
Willandi Jutupuhuja. Neli ime-
liku tõeste sündinud lugu.
Hind 12 kop.
Willandi laulik. Teine parandatud
trüf. Hind 25 kop.
Willi. Jutustus Ameerika maalt.
Hind 24 kop.